

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

MISIR'DA ARAPLAŞAN HİRİSTİYANLAR: KIPTÎLER

(DOKTORA TEZİ)

Ekrem SERT

BURSA – 2021

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI**

MISIR'DA ARAPLAŞAN HİRİSTİYANLAR: KIPTİLER

DOKTORA TEZİ

Ekrem SERT

**Danışman:
Prof. Dr. Ahmet GÜÇ**

BURSA 2021

TEZ ONAY SAYFASI

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Felsefe ve Din Bilimleri Dinler Tarihi Anabilim Dalı'nda 711721012 numaralı Ekrem Sert'in hazırladığı "Mısır'da Araplaşan Hıristiyanlar: Kıptiler" konulu Doktora Tezi ile ilgili tez savunma sınavı,/...../20... günü-..... saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevalar sonunda adayın tezinin (başarılı/başarısız) olduğuna (oy birliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Ahmet GÜÇ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman SAYAR
(TİK Üyesi)
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Mefail HIZLI (TİK Üyesi)
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Ahmet TÜRKAN
Necmettin Erbakan Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Tahyr ASHYROV
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

...../...../20.....

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU**

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA**

Tarih: 28/09/2021

Tez Başlığı / Konusu: Mısır'da Araplaşan Hıristiyanlar: Kıptîler

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 120 sayfalık kısmına ilişkin, 28/09/2021 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin) aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 5'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

28/09/2021

Adı Soyadı: Ekrem Sert
Öğrenci No: 711721012
Anabilim Dalı: FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ
Programı: Dinler Tarihi
Statüsü: Doktora

Danışman
Prof. Dr. Ahmet GÜÇ
28.09.2021

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum ‘‘Mısır’da Araplaşan Hıristiyanlar: Kıptiler’’ başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı : Ekrem SERT

Öğrenci No : 711721012

Anabilim Dalı : Dinler Tarihi Anabilim Dalı

Programı : Dinler Tarihi

Statü : Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Ekrem SERT
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı : Dinler Tarihi Anabilim Dalı
Bilim Dalı : Dinler Tarihi
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : XI+198
Mezuniyet Tarihi :/...../2021
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ahmet GÜÇ

MISIR'DA ARAPLAŞAN HİRİSTİYANLAR: KIPTİLER

Mısır Ortodoks Kıptî Kilisesi tarihi neredeyse Hıristiyanlık tarihi kadar eskidir. Yaklaşık iki bin yıldır Mısır'da ve Mısır dışında varlığını sürdürmektedir. Mısır, tarih boyunca farklı din, dil ve kültürlerin etkisinde kalmıştır. Mısır Kıptîleri de bundan payını almıştır. Son iki bin yıl içinde Mısır, önce Putperestlikten Hıristiyanlığa, sonra Hıristiyanlıktan İslâmiyet'e geçmiş, bu süreçte dil olarak Kıptîceden Yunancaya, Yunancadan Arapçaya geçmiştir. Kıptî Kilisesi Arap dünyasında apostolik olarak bilinen üç kiliseden birisidir. Mısır Kıptî Kilisesi Hıristiyanlık tarihinde evrensel olarak yapılan ilk dönem konsillerinde devamlı ön planda olmuş ancak daha sonra âdeta unutulmuştur. Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesi ile birlikte Mısır'da yaşayanlar Müslüman çoğunluk ve Hıristiyan azınlık olarak devam etmiştir. Fakat Mısırlılar antropolojik açıdan tek halk olup, aynı kafatası ölçülerine, aynı kültür, aynı medeniyet, aynı dil ve aynı lehçeye sahiptirler. Böylece Mısırlılar dil olarak Arapça'yı, çoğunluğun dini olarak da İslâm'ı benimsemiş bir halktır. Kıptîler, Haçlı Seferleri, misyonerlik faaliyetleri ve Batı'nın bu coğrafyada yürüttüğü faaliyetlerden olumsuz olarak etkilenmişlerdir. Kıptî Kilisesi, Mısır'da cereyan eden siyasî-sosyal ve dinî olaylarda adından sıkça söz ettirmektedir. Günümüzde varlığını Kahire merkezli olarak Afrika, Asya, Avrupa, Amerika ve Avustralya'da sürdürmektedir.

Anahtar Kelimeler:

Mısır, Ortodoks, Kıptî, Hıristiyan, Arapça, İslâm, Apostolik, Konsil, Batı.

ABSTRACT

Name and Surname : Ekrem SERT
University : Bursa Uludag University
Institution : Institute of Social Sciences
Field : Study of Religion and Philosophy
Branch : History of Religions
Degree Awarded : PhD
Page Number : XI +198
Degree Date : .../.../2021
Supervisor : Prof. Dr. Ahmet GÜÇ

ARABIZED CHRISTIANS IN EGYPT: THE COPTS

The history of the Egyptian Orthodox Coptic Church is nearly as old as the history of Christianity. It has existed for about two thousand years in and out of Egypt. Egypt has been influenced by different religions, languages, and cultures throughout history. The Egyptian Copts had their share from those backgrounds. In the last two thousand years, Egypt first converted from paganism to Christianity, then Christianity to Islam. Meanwhile, the language of Egypt changed from Coptic to Greek and then from Greek to Arabic accordingly. The Coptic Church is one of the three churches known as apostolic in the Arab world. The Egyptian Coptic Church remained constant in the forefront of the early ecumenical councils in the history of Christianity, but later on, it became almost forgotten. After the conquest of Egypt by Muslims, Egypt's population continued as the Muslim majority and the Christian minority. However, Egyptians anthropologically are one nation that has the same head measures, cultures, civilization, language, and dialect. Therefore, the Egyptians embraced Arabic as their language and Islam as the religion of the majority. Copts were affected negatively by the Crusades, missionary activities, and the actions of the West in the area. The Coptic Church is often mentioned in political-social and religious events that take place in Egypt. Today, it continues its existence in Africa, Asia, Europe, America, and Australia, with its headquarters in Cairo.

Keywords:

Egypt, Orthodox, Coptic, Christian, Arabic, Islam, Apostolic, Council, the West

ÖN SÖZ

Mısır, tarih boyunca pek çok din ve medeniyete (Firavunlar-Hıristiyanlık-İslâm) ev sahipliği yapmış kadim bir ülke/şehirdir. Şüphesiz ki bunun en başta gelen sebebi bulunduğu stratejik konumu ve Nil Nehri'nin bu topraklar üzerinden Akdeniz'e kadar uzanmasıdır. Bu yönüyle Mısır, âdeta dinler ve kültürler mozağıdır. Bu mozağın parçalarından birisi de Hıristiyanlıktır. Mısır'da yaşayan Araplaşmış Hıristiyanlar/Kıptîler hem nüfus hem de nüfûz olarak etkin bir konumdadırlar. Mısırlı Kıptîler yaşanan hâdiseler karşısında çoğu kere diğer Hıristiyan Araplardan farklı tavır ve tutum sergilemişlerdir. Kıptîlerin tarihinin büyük bir bölümü Batı Kilisesi ile mücadele içinde geçmiştir. Müslüman Arapların Mısır'ı fethetmesiyle birlikte Kıptîlerin büyük çoğunluğu aşamalı olarak İslâm dinine geçmiştir. Merkezi Kahire'de olan Mısır Ortodoks Kıptî Kilisesi Mısır tarihinde etkin olduğu gibi Kıptîler de bölgesel olaylarda hâlen etkili olmaya devam etmektedirler.

Kıptîleri çalışma alanı olarak seçmemin ana sebebi tarihi süreklilik içinde bu coğrafyada cereyan eden dinî olayları ve sebeplerini daha derinlikli anlamak istememin yanı sıra, üniversite tahsilimi 1990-1995 yılları arasında Mısır'da yapmış olmamdır. Ayrıca değerli danışman hocam Prof. Dr. Ahmet Güç'ün beni bu konuda çalışmaya teşviki de etkili olmuştur.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Hıristiyanlığın Araplar arasında yayılışı hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Mısır'da Kıptîler ve Kıptî Kilisesi ele alınmıştır. Üçüncü bölümde Mısır'da Arap milliyetçiliği ve Kıptîler, dördüncü bölümde ise modern dönemde Kıptîler konusu incelenmiştir. Çalışma ile ilgili destekleyici bilgi ve görsellere ekler kısmında yer verilmiştir.

Bu çalışmanın her aşamasında destek ve katkılarını esirgemeyen tez danışmanım Prof. Dr. Ahmet Güç'e ve tez izleme komitesinde yer alarak katkılarını sunan Dr. Öğretim Üyesi Süleyman Sayar ve Prof. Dr. Mefail Hızlı hocalarıma şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca tez çalışmam boyunca manevi desteklerini esirgemeyen eşime ve çocuklarıma da teşekkürü bir borç biliyorum.

Ekrem SERT

Bursa-2021

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
ÖN SÖZ	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ.....	2
B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI.....	4

BİRİNCİ BÖLÜM

HİRİSTİYANLIĞIN ARAPLAR ARASINDA YAYILIŞI

A. ARAPLARIN İSLÂM ÖNCESİ DİNLERİ.....	6
1. Hanîflik.....	6
2. Putperestlik.....	9
3. Yahudilik	11
4. Mecûsilik	13
5. Hıristiyanlık	13
B. HİRİSTİYANLIĞIN ARAP BÖLGELERİNDE YAYILMASI	16
C. HİRİSTİYAN ARAP DEVLETLERİ VE BÖLGELERİ	17
1. Gassâniler (M.S. 200-636)	18
2. Nocrânlılar	19
3. Lahmîler/Hîreliler.....	20
4. Nûbeliler/Nebâtiler	21
D. ARAPLAR ARASINDA YAYILAN HİRİSTİYAN MEZHEPLERİ.....	22
1. Aryüşçülük/Aryüşçüler	22
2. Nestûrîlik/Nestûrîler	24
3. Monofizitlik/Monofizitizm.....	25
4. Melkânîlik/Melkânîler.....	26
5. Mârûnilik/Mârûniler	26
E. MISIR KIPTİLERİNİN HİRİSTİYANLAŞMASI	27
F. MISIR'A ARAP GÖÇLERİ	33
G. İSLÂMİYETİN MISIR'DA YAYILMASI VE KIPTİ HİRİSTİYANLAR	36

1. Mısırlıların Arap Dilini Kullanmaya Başlaması	43
2. İslâm, Araplık ve Firavunluk Arasında Mısır	47
3. Hıristiyan Araplar'ın İslâm Birliği Düşüncesini Reddetmeleri.....	50

İKİNCİ BÖLÜM

MISIR'DA KIPTİLER VE KIPTİ KİLİSESİ

A. MISIR'DA HIRİSTİYANLIK VE HIRİSTİYAN ARAPLAR	54
1. Ortodoks Kıptîler.....	56
a. İnanç.....	60
b. İbadet ve Dinî Uygulamalar.....	62
c. Dinî Günler ve Bayramlar.....	65
d. Kültür.....	68
2. Kıptî Kilise Hiyerarşisi.....	70
3. Kıptî Kilise İç Hukuk Sistemi	73
4. Mimârî	74
5. Ruhbanlık	77
6. Katolik Kıptîler ve Misyonerlik Faaliyetleri	83
7. Protestan Kıptîler ve Misyonerlik Faaliyetleri	86
B. KIPTİ KİLİSELERİ ARASINDAKİ BENZERLİKLER VE FARKLAR	
1. Benzerlikler	90
2. Farklar	92

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MISIR'DA ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ VE KIPTİLER

A. SİYASÎ, SOSYAL, KÜLTÜREL VE DİNÎ YÖNLERİYLE MISIR'DA HIRİSTİYAN ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ.....	94
B. HIRİSTİYAN ARAPLARIN KURDUĞU ARAP MİLLİYETÇİSİ PARTİ VE DERNEKLER.....	95
C. ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN HIRİSTİYAN ÖNDERLERİ	97
D. 1911 KIPTİ KONGRESİ VE ALINAN KARARLAR.....	100
E. HIRİSTİYAN ARAPLARDA İSLÂM VE OSMANLI KARŞITLIĞI	104
F. HIRİSTİYAN ARAPLARIN BATI İLE İLİŞKİLERİ	108
1. Haçlı Seferleri ve Kıptîler	108
2. Fransızların Mısır'ı İşgali ve Kıptîler.....	112

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
MODERN DÖNEMDE KIPTİLER

A. 1952 TEMMUZ DEVRİMİ VE KIPTİ HİRİSTİYANLAR.....	117
B. ARAP BAHARI VE KIPTİLER.....	119
1. Kıptilerin 25 Ocak Öncesi Protestoları	126
2. Mısır Protestan Kilisesi ve Arap Baharı.....	127
3. Muhammed Mursi Döneminde Kıptiler	129
4. Abdülfettah Sisi Döneminde Kıptiler.....	132
KAYNAKLAR	141
EKLER	155
ÖZGEÇMİŞ	197

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
Arapça Terc	: Arapçaya Tercüme
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
BM.	: Birleşmiş Milletler
C.	: Cilt
Ek.	: Ekler
E.T	: Erişim Tarihi
çev	: Çeviren
Der	: Dergi
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
h.	: Hicrî
m.	: Mîlâdî
MÖ.	: Milâttan Önce
MS.	: Milâttan Sonra
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Aralığı
ö	: Ölüm
Takd.	: Takdim
Terc.	: Tercüme eden
t.y.	: Basım tarihi yok
v.b.	: Ve Benzeri
v.dğr.	: Ve Diğerleri
Yay.	: Yayınevi
y.y.	: Yayın yeri yok

GİRİŞ

Hıristiyanlık, mîlâdi birinci asrın ilk çeyreğinde, Roma İmparatorluğu'nun Filistin toprakları üzerinde hâkim olduğu bir dönemde İsrâiloğulları arasında Yahudiliğin bir devamı olarak ortaya çıkmış bir dindir. Bu dinin tebliğcisi Hz. İsa olup kendisine İncil verilmiştir. Ancak bu kitabın aslı çeşitli sebeplerden dolayı korunamamıştır. Hz. İsa ve ona tâbi olanlara hem İsrailoğulları hem de Roma İmparatorluğu tarafından büyük baskı uygulanmıştır. Bu baskılara rağmen bu yeni din ortaya çıkışından kısa bir süre sonra doğduğu yer olan Filistin topraklarında, Roma'ya ait topraklarda, Arap Yarımadası ve Afrika'nın bazı bölgelerinde farklı milletler (etnik unsurlar) arasında taraftar bulmuştur. Bu din mensupları Roma İmparatoru Konstantin'in ilân ettiği Milano Fermanı'na (313) kadar ilk üç asırda büyük baskı, katliam ve sürgünlere maruz kalmışlardır. Hıristiyanlar üzerindeki baskılar, Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığı resmi din olarak benimsemesinden sonra da, Müslümanların Roma'ya/Bizans'a ait toprakları fethedişine kadar Bizans İmparatorluğu'nun resmi mezhebi olan Melkânîler üzerinden devam ettirilmiştir. Hıristiyan çoğunluğun hâkim olduğu ve Müslümanların fethettiği bu topraklarda İslâmlaşma ve Araplaşma süreci asırlar içerisinde tedricî olarak gerçekleşmiştir. Bununla birlikte bu bölgede yaşayan Hıristiyanlar, İslâm hâkimiyet döneminde kendi dinî inanç ve kültürlerini günümüze kadar devam ettirmişlerdir.

Bu çalışmada, Hıristiyanlığı benimsemiş Arapça konuşan Hıristiyanların başlangıçtan günümüze kadarki genel durumları ve tarihi kırılma noktaları Mısır Ortodoks Kıptî Hıristiyanları merkeze alınarak ele alınmıştır. Mısırlılar, son iki bin yılda üç kere din, üç kere de dil değiştirmişlerdir. Kıptîler, Arapça konuşan Hıristiyanlar arasında en büyük ve en etkili grubu oluşturmaktadırlar. Mısır Kıptîleri her ne kadar etnik köken olarak Arap değilse de zaman içerisinde dil ve kültür olarak Araplaşmış (Müsta'reb) olmaları sebebiyle Hıristiyan Araplar içine dâhil edilmişlerdir. Kıptî Hıristiyanlar Mısır'ın pek çok yerinde açtıkları okullar, Kahire Kıptî Araştırmaları Merkezi ve Kıptî Müzesi gibi kurumlarla Mısır'da etkili bir konumdadırlar. Ayrıca Pentarşi (Beşli Yönetim) apostolik geleneğe bağlı olarak ifade edilen Roma, İstanbul, İskenderiye, Antakya ve Kudüs Kiliselerinden son üçü hâlâ Arapça konuşulan bu bölgede yer almaktadır. Yaklaşık on beş asırdır bu yerlerin hâlâ Arapça konuşulan ve Arapça

yazılan bölgeler olması sebebiyle Hıristiyan Arapların bölgedeki varlıklarını ve önemlerini korudukları görülmektedir.

Hıristiyanlık tarihinde bölgesel ve evrensel anlamda yapılan konsillere “Arap Bölgesi Papazları” sıfatıyla katılan ve bu konsillerde alınan kararlara imza atan Arap ırkına mensup papazların varlığı da bilinmektedir. Günümüzde başta Mısır Ortodoks Kıptî Kilisesi olmak üzere, Lübnan Marûnileri, Lübnan Katolik Ermeni Kilisesi, Nestûrîler, Bağdat Katolik Keldânî Kilisesi, Antakya Katolik Süryânî Kilisesi, Antakya Ortodoks Süryânî Kilisesi gibi Arapça konuşan pek çok kilise Arapların yaşadığı bu coğrafyada varlıklarını sürdürmektedir. Bu sebeple Arapça konuşan Hıristiyan Araplardan Mısır Ortodoks Kıptî Kilisesinin, doktora tezi seviyesinde, olabildiğince tarafsız bir şekilde ele alınması ile Dinler Tarihi alanına katkı sunulacağı düşünülmektedir.

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ

İslâm dünyasında ve Arap âleminde Hıristiyanlık üzerine yapılan araştırmalarda bu konunun üzerinde gereği gibi durulmadığı tespit edilmiştir. Özellikle de Kıptî Kilisesinin yeterli derecede araştırıldığı söylenemez. Mısır’da yaşayan Kıptî Hıristiyanlar, Arap dünyasında yaşayan Hıristiyanların en büyük bölümünü teşkil etmektedirler. Bu itibarla Hıristiyan Arap Kıptîlerin bilimsel bir çalışma ile ele alınıp incelenmesi ve kapalı kalan ya da karışıklığa sebebiyet veren konuların berraklığa kavuşturulması önem arz etmektedir.

Ülkemizde Kıptîler hakkında daha önce yapılmış çalışmalar arasında Mustafa Erdem’in “*Kıptî Kilisesi Üzerine Bir Araştırma*” adlı makalesi, bu konuda yapılan çalışmaların öncüleri arasında yer almaktadır. Makalede Kıptî Kilisesi hakkında özet bilgiler verilmiştir. Konu bir makale çerçevesinde ele alınmış olduğu için, Mısır Kıptîleri ile ilgili olarak bilinmesi gerekenlerin tamamını ihtiva etmemektedir. Kıptîler konusunda yapılan bir başka Türkçe çalışma ise, Aslıhan Arslantürk Şimşek’in “*Orta Doğu’da Kimlik Sorunu ve Kıptîler*” adlı yüksek lisans tezidir. Çalışmanın büyük bir bölümünde “Etnisite” kavramı incelenmiş, geriye kalan bölümlerinde de Kıptîler ve yaşadıkları sorunlar ele alınmıştır. Bu çalışma da, oryantalist bakış açısını esas alan Batı kökenli kaynaklara ya da bu kaynaklara dayalı tercümelere, yani ikinci dereceden kaynaklara

dayanmaktadır. Hiçbir Arapça kaynak kullanılmayan bu çalışma, hem hacim olarak hem de ele aldığı konular itibariyle yetersiz görünmektedir. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde yer alan “*Kıptîler*” maddesi de bir sayfayı geçmeyen, yazarı dâhi belirtilmeyen çok kısa ve özet bilgiler içermektedir. Kıptîlerle ilgili İzzettin Artokça'nın “*Kıptîler (Stratejik Rapor)*” adlı çalışması ise, asli kaynaklardan uzak, internet üzerinden derlenen genel bilgiler içermekte olup büyük ölçüde de Mustafa Erdem'in makalesi esas alınmıştır. Yine Tefvîk Usluoğlu'nun, “*Arap Hıristiyanlar: Değişim ve Etkileşim Boyutuyla Hıristiyan Kültürü*” adlı çalışması, Antakya Kilisesi esas alınarak yapılmıştır. Çalışmada Kıptî Kilisesi'nden neredeyse hiç bahsedilmemiştir. el-Atraşî'nin, Arapça olarak hazırlanmış olduğu ve bizim de yararlandığımız “*Muâleceü'l-Mevâkî'i'l-İhbâriyyeti'l-Elektroniyyeti'l-Arabiyye li-vakâi'i'l-Akbât fi Mısır*” adlı Yüksek Lisans tezi, daha çok Kıptî Kilisesi'nin azınlık, etnik ve nüfus konularının yanısıra Kıptîlerin modern dönemdeki durumlarını özellikle basın-yayın organları bakımından ele alan bir çalışmadır. Çalışmadan sadece Arapça bilenler yararlanabilir. Mısırlı akademisyen Muhammed İmâre'nin “*Fi'l-Mes'eleli'l-Kıptîyye: Hakâik ve Evhâm*” adlı Arapça eseri, Kıptîlerle ilgili tartışılan konuların soru-cevap tarzında ele alındığı önemli bir çalışmadır. 1970'li yılların sonunda Mısırlı Kıptî-Hıristiyan akademisyen Semira Bahr tarafından Arapça olarak hazırlanan “*el-Akbât fi'l-Hayati's-Siyasîyye el-Mısriyye*” adlı doktora çalışması Kıptîlerin son yüzyılda yaşadıkları siyasî olayları tarihi kronolojik sıralamayı esas alarak yapılan önemli bir çalışmadır. Yine Mısırlı Kıptî-Hıristiyan yazar Jack Tâcir'in “*Akbât ve Müslimûn*” adlı çalışması Kıptîlerin ilk dönemlerinden günümüze kadarki tarihi olaylar ele alınmış olup Kıptî-Hıristiyan bakış açısıyla kaleme alınmıştır.

Kıptîlerle ilgili olarak Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak Yüksek Lisans düzeyinde tarafımdan hazırlanan “*Mısır Kıptî Kilisesi ve Günümüzdeki Durumu*” adlı çalışmayı da burada zikretmem gerekmektedir. Söz konusu çalışmada büyük ölçüde Arapça kaynaklar esas alınmıştır. Çalışmada ele alınan başlıklar, oryantalist bakış açısından uzak, asli kaynaklara dayalı ve olabildiğince tarafsız bir bakış açısıyla yansıtılmaya çalışılmıştır. Ancak iki bin yıllık bir geçmişe sahip dinî-etnik bir yapının daha detaylı bir şekilde çalışılması ve konunun daha iyi anlaşılması için, Yüksek Lisans tezimizde yer verdiğimiz konu başlıklarını tamamlayıcı ve genişletici mahiyette,

aynı zamanda bundan sonra yapılacak çalışmalara da ışık tutması bakımından aynı konunun doktora tezi düzeyinde yeniden ele alınmasının uygun olacağı düşünülmüştür.

Bu sebeple Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Dinler Tarihi Bilim Dalı'nda yapmış olduğumuz bu çalışmanın, bu alandaki bir boşluğu doldurması ve Dinler Tarihi alanına katkı sağlaması temenni edilmektedir.

B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Bu çalışmada Hıristiyan olan Arapların ve Araplaşan Hıristiyanların ne zaman, nasıl ve ne şekilde bu dini ve kültürü benimsedikleri, Hıristiyanlığın hangi bölgelerde taraftar bulduğu gibi sorulara cevap aranmıştır. Hıristiyan Arapların bu dinin hangi mezhebine mensup oldukları, İslâm'ın gelişi ile birlikte nasıl bir tavır takındıkları, hâkimiyeti altında oldukları ve birlikte yaşadıkları İslâm toplumu ile ilişkilerinin nasıl olduğu, Haçlı Seferleri esnasında nasıl bir tutum sergiledikleri gibi sorular her zaman ilgilileri tarafından merak edilegelmiştir. Hıristiyan Arapların Osmanlı devletine karşı nasıl bir tavır içine girdikleri, Arap milliyetçiliği üzerinden aslında ne yapılmak istendiği gibi sorulara da cevap aranmıştır. Arap milliyetçiliğinin öncülerinin genelde Hıristiyan Arap olmaları bir tesadüf müdür? Özellikle Mısır/İskenderiye merkezli Kıptî Hıristiyanların on beş asırdır Müslümanlarla birlikte aynı dili ve kültürü paylaşmış olmaları her zaman ortak tavır içinde olmalarını sağlamış mıdır? Yoksa gelişen olaylar karşısında din farklılığı mı daha belirleyici olmuştur? Arap Baharı adı verilen süreçte Kıptî Hıristiyanların davranışları nasıl olmuştur? şeklindeki sorulara da bu çalışmada cevap aranmıştır.

Çalışmada Arapça kaynaklara, özellikle de Kıptî Kilisesi'ne mensup olan yazarlara ait birincil kaynaklardan yararlanmaya özen gösterilmiştir. Bu hususta çalışma yapmış olan Müslüman yazarlar da göz ardı edilmemiştir. Böylece tespit edilen ve sunulan bilgileri mukayese etme imkânı elde edilmiştir. Çalışma boyunca umumiyetle Arapça kaynaklara dayalı, objektif ve olabildiğince tarafsız bir araştırma yöntemi ilke olarak benimsenmiştir.

Araştırmada belge tarama modeli çerçevesinde dökümantasyon metod ve teknikleri de kullanılmış; konu ile ilgili kitaplar, ansiklopediler, yayınlanmış tezler ve güvenilir internet kaynakları taranmıştır. Araştırma konusunu tasvir edecek ve ortaya

konulan problemlere cevap oluřturacak şekilde amacına uygun bilgiler, fiřleme tekniđi ile bir araya getirilerek elde edilen bilgiler, metodik ve sistematik bir hâle getirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HİRİSTİYANLIĞIN ARAPLAR ARASINDA YAYILIŞI

Hıristiyanlığın Araplar¹ arasında yayılışına geçmeden önce, konunun geçmiş dönem ile olan bağlantısının ortaya çıkarılması için Arapların İslâm öncesi dönemde sahip oldukları dinler hakkında bilgi vermek uygun olacaktır.

A. ARAPLARIN İSLÂM ÖNCESİ DİNLERİ

Araplar İslâm'dan önce, Hanîflik, Putperestlik/Müşriklik, Yahudilik, Mecûsilik ve Hıristiyanlık gibi dinleri benimsemişlerdir. İslâm öncesi dönemde Arapların sahip oldukları bu dinler hakkında ana hatlarıyla bilgiler verilecektir.

1. Hanîflik

Hanîf, İslâm öncesi dönemde Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği dine tâbi olanlara verilen isimdir.² Hanîf kelimesi Kur'an-ı Kerim'de on yerde tekil, iki yerde de çoğul şekliyle (Hunefâ) geçmekte; bunların dokuzunda Hanîfliğin müşrikliğin karşıtı olduğu belirtilmekte; sekiz yerde Hz. İbrahim'in imanını tanımlamakta; bunların beşinde "din" anlamına gelen "millet" kelimesiyle kullanılmaktadır. Bakara sûresi 135. ayette de Hanîf kelimesi açık bir şekilde "Müşrik" kelimesinin karşıtı olarak "Müslüman" anlamında kullanılmıştır. Şu halde bu kelime Kur'ân dilinde, öncelikle "tevhid" anlamını içermekte ve "Şirk kuşkusu taşıyan her türlü sapık görüşten uzaklaşarak, Allah'ın birliği inancına

¹ Araplar: tarihin en eski, büyük ve bugün de varlığını devam ettiren milletlerinden biridir. Araplar, hâlen yaşamakta olan Sâmi kavimlerin sayı ve yayılış sahası bakımından birincisidir: konuştukları dil ise Sâmi dillerin en zengini ve en gelişmiş olanıdır. 1. Arab-ı Ârîbe: Kahtaniler adı verilen bu kabileler grubunun anavatanı Yemen'dir. Bunlar Cürhüm ve Ya'rub olmak üzere önce iki kola ayrılırlar. Ya'rub'dan Kehlân ve Himyer adında iki ayrı koldan birçok kabile ve batın gelmiştir. Bu kabileler farklı zamanlarda anavatanlarını terk ederek Arabistan'ın farklı bölgelerine yerleşmişlerdir. Hakkı Dursun Yıldız, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: 1991, C. III, ss. 272-276.

² Hanîf kelimesinin anlamı ve menşei konusunda eski Müslüman âlimler ve yerli ve yabancı çağdaş yazarlar tarafından ileri sürülen birbirinden farklı görüşler hakkında bkz. Şaban Kuzgun, "Hanîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: 1997, C. XVI, ss. 33-39.

yönelen ve ihlâslı bir şekilde yalnız O'na kulluk eden” anlamına gelmektedir.³ Bakara sûresi 135. âyete göre Hanîflik, putperestlik olmadığı gibi Yahudilik ve Hıristiyanlık da değildir; Allah'ın başlangıçtan itibaren insanlara bildirdiği, insan tabiatına en uygun olan tevhid dinidir. Nitekim Rûm sûresinin 30. âyeti de bu anlamı desteklemektedir. Aslında Hz. İbrahim'den önceki peygamberlerin dinleri de Hanîflik kapsamına girmekle birlikte, Hz. Muhammed'den önceki bütün peygamberler içinde sadece bu yüce peygamber, kendisinden sonra gelip geçecek bütün insanlara önder kılınmıştır.⁴

Hanîflik kısaca, “Arap tevhit inancı” diye ifade edilebilir. Bu din Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İsmail'in Mekke'ye hicret etmesiyle birlikte Arap memleketlerinde, Hicaz, Mısır ve Filistin'de yayılmıştır.⁵ Hanîflik, ne Yahudilik ne Hıristiyanlık olup İbrahim milleti üzerine olmak⁶ diye de ifade edilmiştir. Cahiliyye döneminde Hanîf, sünnet olup hacceden, İbrahim'in milletine tâbi olan, putlardan uzak duran, gusleden, Allah dışında putlara kesilen kurbanlardan yemeyen, içkiyi haram sayan, çocuklarını sünnet ettiren, ölülerini kefenleyen, evlenirken şahitler huzurunda, mihr belirleyerek evlenen, üç talakla boşanan ve Allah'ın yaratıkları hakkında düşünen kimseler olarak biliniyordu.

Tarihçiler, Hanîfler hakkında farklı görüşler nakletmişlerdir. Kimine göre bunlar Hıristiyanlardır. Kimilerine göre Hıristiyanlar Hanîf'tir. Kimilerine göre bunlar Arius mezhebine tâbi olup Arap yarımadasının farklı yerlerine sığınanlardır. Bir başka görüşe göre ise milâttan sonra 70 yılında Süleyman Mabedi yıkılınca Yahudilik ve Hıristiyanlıktan ayrılıp Necd ve Hicaz bölgesine gelip her iki dinden görüşlere sahip olan; iki din tarafından da baskıya maruz kalıp buralara yerleşenlerdir. Nitekim Antere b. Şeddâd, Hâtim et-Tâyi, Zeyd b. Amr b. Nüfeyl, Hanzala b. Safvan gibi kimselerin Hanîf oldukları söylenmektedir.⁷

³ Hanîf kelimesinin Kur'an'da geçtiği yerler ve anlamları hakkında bkz. Bakara, 2/135; Âl-i İmran, 3/67, 95; Nisâ, 4/125; En'am, 6/79, 161; Yunus, 10/105; Nahl, 16/120, 123; Rûm, 30/30; Hac, 22/31; Beyyine, 98/5.

⁴ Ebu Cafer Muhammed İbn Cerir et-Taberî, *Câmiu'l Beyân An Te'vili Âyil-Kur'an*, Mısır: 1379 (H.), C. I, s, 566; Hayrettin Karaman v.dğr. Kur'an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara: 2006, C.I, ss, 219-220.

⁵ Semih Dağım, *Mevsûatü'l-Edyânü's-Semâviyye ve'l-Vad'iyye: Edyânü ve Mu'tekdâtü'l-Arab Kable'l-İslâm*, 1. b., Beyrut: Darü'l Meker el-Lübnâni, 1995, s, 53.

⁶ “İbrahim ne Yahudi idi ne de Hıristiyan. Fakat o, hanîf (Allah'ı bir tanıyan, hakka yönelen) bir Müslümandı. Allah'a ortak koşanlardan da değildi” (Âl-i İmran, 3/67).

⁷ Hüseyin el-Ûdât, *El-Arabun-Nasâra: Ardun Târihiyyun*, 1. b., Şam: El-Ehâli Li't-Tıbbâ ve'n-Neşr ve't-Tevzi, 1992, s, 26; Muhammed Farûk Ez-Zîn, *El-Mesihîyye ve'l-İslâm ve'l-İstişrâk*, 3. b., Daru'l Fikr:

Bazı kaynaklarda belirtildiğine göre Kureyş, bir bayram günü yüceltip kurban kestikleri ve tapındıkları bir putun etrafında toplanmıştı. Bu onların her yıl kutladıkları bir bayramdı. İçlerinden sadece dört kişi bu toplantının dışında kalmıştı. Bu dört kişi birbirlerine “Biz inancımızda sâdik kalalım ve birbirimizi açığa vurmayaalım” demişlerdi. Onlar: Varaka b. Nevfel, Ubeydullah b. Cahş, Osman b. el-Huveyrîs ve Zeyd b. Amr b. Nufeyl idi. Bu dört kişi kendi aralarında “Biliyorsunuz ki vallâhi! Kavminiz hiçbir şey üzerine değildir. Atanız İbrahim’in dinini yanlış anladılar. Taş olan bu put işitmiyor, görmüyor, zarar ve fayda da vermiyor. Ey kavim, kendinize bir din arayın. Vallahi! Siz boş şey üzeresiniz” dediler. Bu kişiler etrafta bulunan ülkelere İbrahim’in dinini aramak için dağıldılar. Varaka b. Nevfel⁸ Hıristiyanlıkta; Ubeydullah b. Cahş Hanîflik üzere iken İslâm gelince Müslümanlıkta karar kıldı. Osman b. el-Huveyrîs Rum Kayserinin yanına gitti ve Hıristiyan oldu. Zeyd b. Amr b. Nufeyl’e gelince ne Yahudiliğe ne Hıristiyanlığa girdi. Kavminin dininden de uzak durdu. Putlara yaklaşmadı. Leş, kan ve putlar için kesilen kurbanlardan da yemedi. Onların her birisi: “Ben İbrahim’in Rabbine ibadet ediyorum” dediler.⁹

Yukarıda adı Hanîf olarak geçenlerin dışında: Ümeyye b. Ebi Salt, Kus b. Sâide, Âmir b. Zarîb el-Udvânî, İlâf b. Şihâb et-Temimî, Züheyr b. Ebi Selmâ, Mültemis b. Ümeyye el-Ken’ânî, Abduttâbîha b. Sa’leb b. Vebre, Seyf Zi Yezen, Ebu Kays Sareme b. Ebî Enes, Ümeyr b. Cündeb el-Cühenî, Halid b. Sinan b. Gays, Erab b. Riâb, Süveyd b. Âmir el-Müstalakî, Es’ad Ebu Kereb el-Himyerî, Veki b. Seleme b. Züheyr el-İyâdî, Ka’b b. Luî b. Gâlib, Abdullah el-Kadâî, Ubeyd b. el-Ebras el-Esedî, Kays b. Asım et-

Şam, 2002, s. 24-25; Şaban Kuzgun, *İslâm Kaynaklarına Göre: Hz. İbrahim ve Hanîflik*, Bilge Kültür Sanat: 703, 2. b., İstanbul: Eylül 2015, s. 135; Gündüz, s. 155; Komisyon, Yaşayan Dünya Dinleri, Diyanet İşleri Başkanlığı, İlmî Eserler Serisi: 117, 1. b., Ankara, 2007, “Hanîflik”, s. 542; Cemil Abdullah el-Misrî, *Eserü Ehli’l-Kitâb fi’l-Fiten ve’l-Hurûb el-Ehliyye fi’l-Karni’l Evveli’l-Hicrî*, Medine: Mektebe ed-Dâr, 1987, s. 46-49; Muhammed Ali Beydûn, *Varaka b. Nevfel Mübeşşirü er-Rasûl: Asruhu-Hayâtühü-Şi’ruhu*, thk. Gassan Azîz Hüseyin, 1. b., Daru’l Kütüb: Beyrut, 2002, s. 30-33.

⁸ Varaka b. Nevfel; Tevrat ve İncil’i okudu. İbrani dilinde yazılar yazdı. Mekke şehrinin en bilginiydi. Hanîflik dinini aslına döndürecek yeni bir peygamberin gelişinin yaklaştığını haber verdi. Hıristiyan değildi. Ancak Hıristiyanlık ve Yahudiliği bilen birisiydi. el-Misrî, s. 46-47; Ne Yahudi ne de Hıristiyandı. Tevhidî esas alan eklektik bir inanca sahipti. Bu sebeple o Hanîf inancına meyletmişti; Beydûn, s. 72.

⁹ Dağim, 49.

Temimî, Safvan b. Ümeyye b. Mihleb el-Kinanî, Afif b. Ma'dî el-Kereb Kindi ve Üslümü'l-Yalî'nin Hanîf oldukları İslâmî kaynaklarda yer almaktadır.¹⁰

2. Putperestlik

Putperestlik, çok tanrılı dinlerde tanrısal varlıkları sembolize eden çeşitli figürlere tapınmayı ifade eder. İslâm kaynakları tarihi açıdan putperestliği genellikle Nuh Peygamber dönemiyle başlatma eğilimindedir.¹¹ Bu gelenek Hûd, Âd ve Semûd kavimleri zamanında da devam etmiştir.¹² Puta tapıcılığın yaygın olduğu Hz. İbrahim devrinde İbrahim'in babası Âzer (Tevrat'a göre Terah) puta tapan¹³ ve geçimini put yapıp satarak temin eden biri olarak tanıtılır. Kur'ân'a göre puta tapma geleneği İbrahim'in soyundan gelenler ve başta Harrânîler (Keldânîler/Nebâtîler) olmak üzere başka milletler arasında da devam etmiştir.

İslâmî kaynaklarda, diğer Sâmi kavimleri gibi Arapların en eski dinlerinin de tevhid esasına dayandığını belirtmektedir.¹⁴ Hz. İbrahim ve oğlu tarafından inşa edilen Kâbe tevhid inancının hâkim olduğu bir mâbed idi. Daha sonra Hicaz bölgesi halkı arasında putperest temayüller oluşmaya başladı ve Araplar başta Nebâtîler olmak üzere civardaki putperest kültürlerden etkilenmişlerdir. Putperestliği Arabistan'a ilk getiren kişinin de Amr b. Luhay olduğu söylenir. Amr b. Luhay'ın ortaya çıkışına kadar Araplar tek tanrı inancına sahipti. Rivayete göre Amr b. Luhay kutsal evin bekçiliğini üzerine almış, sonra da ağır bir hastalığa yakalanmıştı. Kendisine Suriye'de Belkâ denilen yerde şifalı bir pınar bulunduğu, oraya gitmesi hâlinde iyileşebileceği söylenince oraya gitmiş, yıkanmış ve iyileşmişti. Bu arada yöre halkının putlara taptığını görmüş ve buradan aldığı

¹⁰ Kuzgun, *İslâm Kaynaklarına Göre: Hz. İbrahim ve Hanîflik*, s. 201-214; Beydûn, s. 34.

¹¹ Carullah Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf An Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil*, C. IV., Mısır: (H.) 1354, s. 164; İmam Ebi'l-Fidâ İsmail İbn Kesîr, *es-Sîre*, Daru'l-Marife: Beyrut, 1976, C. I, s. 68; Ahmet Güç, "Putperestlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: 2007, C. XXXIV, ss. 365-367.

¹² Hûd, 11/53-55; Fussilet, 41/14.

¹³ Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil), Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul: Nisan 2009, Yeşû, 24/2.

¹⁴ Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib b. Bişr el-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, Türkçeye Terc: Beyza Düşüngen, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları LXXXIV: Ankara Nisan 1968, s. 16; bkz. Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbi, *Kitabu'l-Asnâm*, Thk: Zeki Paşa, 3. b., Daru'l-Kütüb el-Mısıryye: Kahire, 1995.

bazı putları Mekke'ye götürerek Kâbe'nin çevresine dikmişti. Bu putlardan biri de Hübel idi.¹⁵

Hicaz bölgesi Araplarının putperestliğe meyletmelerine dair bir başka rivayet ise şöyledir: Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'in soyundan gelenler Mekke'yi doldurarak Amâlikalılar oradan uzaklaştırdılar. Fakat zamanla kendi aralarında çıkan kavga ve çekişmeler yüzünden bir kısmı başka yerlere göç etti. Bunlar, Kâbe'ye olan saygılarından dolayı yanlarında kutsal bölgeden birer taş götürür, konakladıkları yerlerde o taşı bir yere koyar ve Kâbe'yi tavaf ettikleri gibi onu tavaf ederlerdi. Böylece asıl dinlerini unutup putlara tapmaya başlamışlardır.¹⁶

Mekkeli müşrikler Kâbe'ye¹⁷ olduğu gibi putlara da saygı gösteriyorlardı. Bu sebeple Kâbe'nin dışında put evleri edinmişlerdi. Onların da bakıcıları vardı. Çeşitli vesilelerle putlarına hediyeler gönderir, yanlarında kurban keser, ziyafet verirlerdi. Adlarına kurban sunulan putların başında Lât, Menât, Uzzâ, İsâf, Nâile ve Hübel geliyordu.¹⁸

Daha sonra Kâbe'nin köşelerine *İsâf* ve *Nâile* adındaki putlar dikilmiştir. Tâifliler, Kâbe'yi tavafa *İsâf* ile başlar onu öperek tavafı bitirirdi. Bu dönemde, Safa ve Merve tepelerine de putlar dikilmiştir. Araplar, hac ve umre için geldiklerinde bu putları görüp Kureyş ve Huzaâlılar'a bu putlara tapınma işini sormuşlardır. Onlar da: Bunlar bizi Allah'a yaklaştırdığı için tapıyoruz cevabını vermişlerdir. Bunu gören Araplar tapınmak için her biri farklı putlar edinmişlerdir. Kelb b. Vebire ve Fudâa mahalleleri Dumetü'l Cendel'in merkezinde bulunan *Ved*, Himyer ve Hemedanlılar San'a'da dikili olan *Nesr*, Kinâne'de bulunanlar *Süvâa*, Gatafanlılar *Uzza* adlı puta tapmaya başladılar. Tay kabilesi mensupları Taif'te dikili olan *Fels*, Evs ve Hazreçliler deniz sahilinde Fedek'deki *Menât*, Devs kabilesi *Sa'd*, Azire kabilesi *Şems*, Ezd kabilesi de *Riâm* adlı puta tapınmaya başlamıştır.¹⁹ Putperestlik Arap yarımadasının her yerinde yaygın bir şekilde var

¹⁵ el-Kelbî, s, 27-28; Ebu Muhammed Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Siyretü'n-Nebeviyye*, C. I., Mısır:1936, s, 79; Güç, "Putperestlik", (*DİA*), C. XXXIV, ss, 365-367; Beydûn, 40-41.

¹⁶ İbn Hişâm, s, 79-80; Güç, "Putperestlik", (*DİA*), C. XXXIV, ss, 367.

¹⁷ Kâbe hakkında; bkz. Ali Hüsni el-Harbutlî, *el-Kâ'be a'la Merri'l-Usûr*, 2. b., Darü'l-Maarif: Kahire, ty.

¹⁸ Güç, "Putperestlik", (*DİA*), C. XXXIV, ss, 367.

¹⁹ Muhammed b. Abdül-Kerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 2. b., Lübnan: Darü'l Kütüp el-İlmiyye, tahk, Muhammed Fehmi Muhammed, 1992, s, 648-649; Udât, s, 21-22; Güç, "Putperestlik", *DİA*, C.

olmasına karşın Hicaz, putperestliğin en yaygın olduğu yerlerden biri olarak ön plana çıkmıştır.²⁰ Arap yarımadasına Amr b. Luhay ile giren putperestlik zamanla bölgede yaygınlaşmıştır. İslâm dini bu bölgede hâkim olana değin Araplar arasında puta tapıcılık devam etmiştir.

Kur'ân-ı Kerim putperestliği şirk, Allah'a ortak koşanları da müşrik olarak nitelendirmiştir. Kur'ân'a göre şirk Allah'ın asla bağışlamayacağı en büyük günah²¹ ve büyük bir haksızlıktır.²²

3. Yahudilik

Yahudilik, Arap yarımadasına çok erken dönemlerde girmiştir. Ancak bu konuda farklı görüşler bulunmaktadır. Bir görüşe göre buradaki Yahudiler, Yahudiliği benimsemiş²³ olan Araplardır. Bir başka görüşe göre bunlar (m.70 veya m. 132'de) Filistin'den Roma zulmünden kaçıp gelen Yahudilerdir. Bir diğer görüşe göre ise bu kişiler bu bölgeye göç eden ve Yahudiliği benimseyenlerdir. Medine Yahudileri ise, asılları Arap olup Yahudiliğe girmişlerdir. Medine Yahudileri: Beni Nadîr, Beni Kaynukâa ve Beni Kureyza kabileleridir. Yahudiler, Teymâ, Fedek, Hayber²⁴ ve Vâdi'l-Kura'da topluluklar halinde yaşamaktaydılar. Yahudilerin en önemli bölümü ise Yesrib (Medine) ve Yemen'de olup orada kendilerine ait devletleri vardı. Necran'da yaşayan ve Hıristiyanlara zulmeden meşhur Yahudi kralı ise Zünüvâs'tır.²⁵

XXXIV, ss, 365-368; bkz. Abdurrahman Okuyan, "Arap Yarımadası'nda İslâm Öncesi Dinî Yapı", İlahiyat, sayı:1, 2008, ss, 108-134.

²⁰ Mahmut Aydın-Asim Duran, *Kur'an ve Hıristiyanlar: Kur'an'ın Geliş Ortamında Hıristiyanların İnançları, İbadetleri ve Kutsal Metinleri*, 1. b., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları (KURAMER Yayınları:36, Dinler Tarihi Serisi:3): İstanbul, Şubat 2019, s, 78.

²¹ Nisâ, 4/48, 116.

²² Lokmân, 31/13.

²³ Yahudiliğe giren Arap kabileleri ve Araplaşan Yahudiler; Himyer, Kinde ve Kinâne, Araplaşan Yahudiler ise, Ben-i Nadir, Ben-i Kurayza ve Ben-i Kaynukâadır; Bessâm Fercû, *el-Mesihîyye el-Arabîyye*, USA: Arabic Bible Outreach Ministry, 2018, s, 39.

²⁴ Hayber Yahudileri Hz. Ömer (r.a) zamanında Mısır'a sürgün edilmişlerdir. Necran Yahudileri ise Küfe şehrine sürgün edilmişlerdir; Saverius ibn. el-Mukaffa, Tahk: Abdü'l-Azîz Cemaleddin, *Tarihu Mısır, Min Bidâyâti'l-Karni'l-Evvel el-Milâdi Hatta Nihâyeti el-Karni'l-İşriyn: Min Hilâli Mahtûtati Tarih'l-Batârka Li-Saverius İbn. el-Mukaffa, Min Markus Hatta el-Patrik 38 Bünyamin el-Evvel 622/661*, 1. b., Kahire: Mektebe el-Medbûli, Cüz, 2, 2006, s, 3.

²⁵ Burûc, 85/4-8: "O çukurları, alev alev yanan ateş çukurlarını hazırlayanlar mahvolmuşlardır! Hani o sırada ateşin başında oturmuşlar, inananlara yaptıklarını seyrediyorlardı".

Yahudilik, Arap yarımadasında bazı kültürlü kesim ve aristokrat tabakaya mensup olanlar dışında pek taraftar bulamamış; Yemen tarafları hariç tutulursa, Arap yarımadasında halka mal olmuş bir din hâline gelememiştir. Yahudiler de buralarda kendi dinlerini yaymak için bir çaba göstermemişlerdir. Genellikle ziraat ve zanaatle meşgul olmuşlardır. Bu arada Yahudiler Tevrat öğretilerinden olan âlemin yaratılışı, ba's, hesap, mîzân ve peygamber kıssaları gibi konuları civar bölgelerde anlatmışlardır. Bu sayede Arapça'ya ve Arap kültürüne de pek çok kavram ve kelime kazandırmışlardır. Meselâ cehennem, şeytan, iblis vb. kelimeler bu kapsamda değerlendirilebilir. Kapalı bir toplum halinde yaşayan Yahudiler demircilik, tekstil, silah yapımı ve ziraatle meşgul olmuşlar; Araplar ise ticaret, hayvancılık ve ziraatle uğraşmışlardır.²⁶

4. Mecûsilik

Eski İran kökenli bir dinsel gelenektir. Bu inanç sistemi bugün büyük ölçüde bağlıklarını kaybetmiştir.²⁷ Mecûsilik, İslâm dininin tarih sahnesine çıktığı mîlâdi VII. yüzyılda Arap yarımadasının bir kısmını kontrolü altında bulunduran Sâsâni Devleti'nin (224-640) resmi dinidir. Kur'an-ı Kerim'de Mecûsilerden, "Mecûs"²⁸ şeklinde söz edilmektedir.²⁹ Mecûsilik, Zerdüş'tün tebliğ ettiği, monoteist bir teoloji içeren inanç ve düşüncelerin eski İran inanç ve gelenekleriyle mecedilmesinden oluşan bir dindir.³⁰ Bu din Temim'de bulunan Zürare b. Ades ve oğlu Hâcib b. Zürâre, el-Akr'a b. Hâbis ve Reki b. Hassan'ın dedesi Ebü'l Esved gibi Arap kabile başkanları arasında taraftar bulmuştur: Bunlardan bazıları, Arap yarımadasının güneyinde Sâsâni İmparatorluğu ile olan

²⁶ Saïd Abdül-Hakîm Zeyd, *Nasâra'l-Arab ve Akbâtu Mısır: Kırâe Târihiyye ve Rü'ye Tahliyye*, 1. b., Bahreyn: Mektebe Vehbe, 2008, s, 23-24; Dağım, s, 55-64; Fehmi Hüveydî, *Muvâtûnün La Zîmiyyûn*, 3. b., Kahire: Daruş-Şurûk, 1999, s, 15; el-Mısri, s, 23-34; Ömer Faruk Harman, "Yahudilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: 2013, C. XXXXIII, ss, 224-226; bkz. Nuh Arslantaş, "İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler: Abbâsi ve Fâtûmîler Dönemi", 1. b., İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Şubat 2009; bkz. Mustafa Baş, "Hicaz Yahudiliği ve Genel Yahudilikten Farklı Uygulamaları", *Bütün Yönleriyle Yahudilik, Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII*, (ed. Asife Ünsal-Hüsamettin Karataş-Yasin Meral-Dilek Özbey), Türkiye Dinler Tarihi Yayınları:Ankara, 2012, ss, 219-235; Beydûn, s, 24-25.

²⁷ Komisyon, *Yaşayan Dünya Dinleri, Şinasi Gündüz: "Mecûsilik"*, s, 507; Mehmet Alıcı, *Dinler Tarihi: El Kitabı, "Mecûsilik"*, ed; Baki Adam, 4. b., Ankara: Grafiker, 2017, ss, 246-267.

²⁸ Hac, 22/17.

²⁹ Mehmet Alıcı, "Mecûsilik" *Dünya Dinleri*, (ed, Şinasi Gündüz), 1.b., Milet Nihal Yayınları 1: İstanbul, 2019, s, 284.

³⁰ Şinasi Gündüz, "Mecûsilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: 2003, C. XXVIII, s, 279; Beydûn, 40.

bağlantısından dolayı, Bahreyn ve Umman'da ziraat ve madencilikle uğraşanlardan da Mecûsiliği benimseyenler olmuştur.³¹

5. Hıristiyanlık

Günümüzde en çok mensubu bulunan din olan Hıristiyanlık, milâdi ilk üç asırda Araplar veya başka milletler arasında pek yayılma imkânı bulamamıştır. Çünkü Roma İmparatorluğu bu dine mensup olanlara karşı mücadele veriyordu. Henüz Hıristiyanlığa girmemiş olan Yunanlılar da bazı inanç ve felsefi düşünceleri benimsemişlerdi. Daha sonra Roma İmparatoru Konstantin'in müsamaha göstermesiyle birlikte bu din imparatorluğun batısında, doğusunda, Roma'ya tâbi Araplar arasında ve Arap yarımadasında yayılma imkânı bulmuştur.³²

Hıristiyanlığın Arap yarımadasına ne zaman girdiği tam olarak bilinmemekle birlikte, Hıristiyan din adamlarının, bu yayılma işini Hıristiyanlığın ilk günlerine kadar götürme çabaları vardır. Bunun yanı sıra Hıristiyanlığın, erken dönemde bölgeye gelip yerleşen Hıristiyan misyonerleri aracılığıyla yayıldığı iddiaları da mevcuttur. Bazı kaynaklarda belirtildiğine göre, İslâm dininin ortaya çıktığı sıralarda yarımadanın kuzey ve güney uç noktalarında Hıristiyanlar bulunmaktaydı. Her ne kadar bu konuda kesin bir bilgi mevcut değilse de; Hıristiyanlığın, milâdi ilk asırdan itibaren misyonerler, tüccarlar ve köleler yoluyla Arap yarımadasında da yayıldığı kabul edilmektedir.³³

Hıristiyanlık, Hz. Muhammed zamanında Fudâa, Rebîa, Temîm ve Tay kabileleri arasında yayılmış ve bazı kasabalarda kendisine taraftar bulmuştur. Araplar Hıristiyanlık hakkındaki bilgilerini, kiliselerde kalarak Araplar arasında misyonerlik yapan kişiler aracılığıyla edinmişlerdir. Mekke şehrinde³⁴ bir kısım tüccar Hıristiyanlar ile birlikte

³¹ Dağım, s, 82.

³² Dağım, s, 67; bkz. Semir Abduh, *El-Mesihyyûne'l-Arab İlâ Eyne? Vichetü Nazar*, 1. b., Al-Maârif Forum: Lübnan, 2012.

³³ Güç, "Hz. Peygamber Döneminde Müslüman-Hıristiyan Münasebetleri", 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği), Dinler Tarihi Araştırmaları-III (Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara), Dinler Tarihi Yayınları: Ankara, 2002, s, 396; Fercu, s, 6-11; Beydûn, s, 25-26.

³⁴ Piskopos Jorc Hıdır'a göre; İslâmiyet öncesi Mekke'de Hıristiyan bir cemaatin varlığına dair elimizde bir delil bulunmamaktadır. Ancak Hıristiyanlar Hicaz'da dolaşmaktaydılar. Yemen'de ise yerleşik olarak yaşamaktaydılar; İdmun Rabbât, *El-Mesihyyûne'l-Arap: Dirâsâtün ve Münâkaşâtün*, Müessesetü'l-Ebhâs El-Arabiyye: Beyrut, 1. b., 1981, s, 99.

beyaz ve siyahî Hıristiyan kölelerin var olduğu bilinmektedir. Aynı şekilde Medine³⁵ ve Tâif'te de az sayıda Hıristiyan varlığından bahsedilmektedir. Ancak Arapların Hıristiyanlığı -günümüzde olduğu gibi- sadece şekilden ibaretti. Araplar, dinden ziyade kendi örf ve âdetlerine bağlı kimselerdi. Onlar, Hıristiyanlığı benimsemiş olan Arap kabilelerini savaşmaya güç yetirememekle ve savaş esnasında korkak davranmakla suçluyorlardı.³⁶

Hıristiyan Arapların kendilerine ait bazı örf ve aneleri mevcuttu. Günümüzde “Şeânin” ya da “Seânin” adı verilen ve Hıristiyanların büyük bayramından bir hafta önce kutladıkları bir bayramları vardı. Bu bayramda insanlar ibadet yerlerinden çıkarak türbelere çiçeklerden yapılmış çelenkler taşırdı. Çocuklar bu günde beyaz elbiseler giyer, etrafı zeytin dalları ile çevrili şamdanlar ve çiçek demetleri ile birlikte hurma dalları taşırlardı. Bu yürüyüşe “Kutsal Kurban Zeyyâh Yürüyüşü” denilirdi. Seânin bayramından üç gün sonra kutladıkları ve “Hamîs el-Fîsh” adı verilen bir bayramları daha mevcuttu. Bu bayram gününde kiliselere gidilirdi. Bayramın ardından, “Fîsh” denilen büyük bayramları gelirdi. Cahiliye döneminde bu bayramda meşaleler tutuşturulur, kandiller yakılır ve kiliselerin içi ışıklandırılırdı. Hıristiyan Arapların âdetlerinden birisi de bayram günlerinde türbe ve mezarların ziyaret edilmesi idi. Ölünün rahat etmesi için mezarın yakınında dualar okunurdu. Bu şekilde, -ayrılık olsa da- kalplerdeki sevginin devam ettiği mesajı verilmek istenirdi. Ruhbanlar ve zâhidler de manastır ve havralarda itikâfa çekilirdi. Duaları bazen topluca bazen ferdi ve makamlı olarak okurlardı. Hıristiyan Araplar cahiliye döneminde vaftiz uygulamasını, yeni doğan çocuğu, temizlik ve sünnet maksadıyla bir suyun içine sokarak icra ederlerdi. Ayinlerinde kullandıkları dil, zaman ve mekâna göre farklılık gösterirdi. Ayin dili İbrânice, Âramice, Süryânice veya Habeşçe bazen de Arapça olurdu.³⁷

³⁵ Medine’de cemaat halinde bir Hıristiyan kitlenin varlığına dair tarihsel bir kanıt bulmak oldukça zordur. Zira çoğunlukla Hıristiyanlar ticari bir yaşamın bir sonucu olarak konargöçer kimselerdi; Aydın-Duran, s, 86.

³⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal Fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, 2. b., Bağdat: 1993, y.y, Cüz, IX, s, 793-794; el-Mısri, s, 35-43.

³⁷ Dağım, 75-77.

Hıristiyanlığın Arap yarımadasına girdiği dönemlerde Hıristiyanlar Nestûrîler ve Yakûbîler şeklinde iki büyük gruba ayrılmışlardı. Nestûrîlik Hire'de³⁸, Yakûbîlik ise Gassân ve Şam kabileleri arasında yayılma imkânı bulmuştu. Vâdi'l Kurâ'da ibadethaneleri vardı. Hıristiyanlığın Arap yarımadasındaki en önemli merkezi Necrândı. Necran, yerleşik hayata geçmiş, mamur, pamuk üretimi yapılan bereketli topraklara sahip bir yerdı. Hire'ye uzanan ticaret yolu üzerinde yer alıyordu. Burası, unvanları Seyyid (lider), Âkîb ve Ūskuf (papaz) olan üç kişi tarafından yönetiliyordu. Seyyid savaş ve dışişlerinden, Âkîb içişlerinden, Ūskuf ise din işlerinden sorumluydu. Bu üç kişi önemli işlerde aralarında istişarede bulunurlardı. Hz. Peygamber'le görüşmek üzere gelen Necran heyetinin liderlerinin adı Vehb idi. Âkîb'in adı Abdü'l-Mesîh, Ūskuf'un adı da Ebu Hârise idi. Hz. Peygamber'in Mübâhele³⁹ davetinden çekinip uzlaşma yolunu seçmişlerdir. Kendilerine verilen bir mektupla gönderilmişlerdir. Necranlılar, Roma'dan çok kendileri ile aynı mezhebe (Yakûbî) mensup Habeşliler ile irtibat hâlindeydiler. Mîlâdi 522-525 yıllarında Habeşlilerin yardımı ile Himyer Yahudi devletinin son kralı Zünüvâs'ı mağlup etmişlerdir. Habeşliler, Kızıldeniz kıyısında bulunan Tihâme'ye (Riyad) hükmediyorlardı. Mîlâdi 575 yılında Sâsâniler, Yemen topraklarını ele geçirerek Habeşlileri buralardan uzaklaştırmışlardır. Hıristiyanlık, Hz. Ömer dönemine kadar Necran'da varlığını sürdürmüştür. Daha sonra Necranlılar Irak topraklarına göç etmişlerdir. Burada Araplar arasında Hıristiyanlığı yaymışlardır. Bu arada bazı papaz ve rahipler Arap panayırlarına gelip vaaz ederek Hıristiyanlığa davet ediyorlardı. Vaazlarında ba's, hesap, cennet ve cehennemden bahsediyorlardı. Aralarında şâir Kus b. Suâde/Saîde⁴⁰, Ūmeyye b. Ūbey es-Salt, Adiy b. Zeyd gibi meşhur şâir ve hatipler de vardı.⁴¹

³⁸ Hire; Mîlâdi (240-633) Arapların Fars devleti sınırında otonom olarak kurduğu tarihte varlık göstermiş İran'a bağlı Hıristiyan bir devlettir; Ahmet Emin, *Fecru'l-İslâm*, Kahire: Hindâvi, 2012, s, 25-26.

³⁹ Mübâhele; bir tartışma esnasında haksız ve yalancı olanın Allah'ın lanetine uğraması için beddua edilmesi; Mustafa Fayda, "Mübâhele", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: 2006, C. XXXI, s, 425; Mehmet, Erdoğan, "*Fıkıh ve Hukuk Terimleri*", 2. b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, s, 407.

⁴⁰ Kus b. Suâde/Saîde için "Necran papazı gibi belâgat sahibi" denilerek örnek gösterilmesinden dolayı yanlışlıkla Necran'lı bir Hıristiyan rahibi olduğu sanılmıştır; Mehmet Ali Kapar, "Kus b. Saîde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: 2002, C. XXVI, s, 460; Bir ara Hıristiyanlığı kabul ettiği öne sürülen Kus b. Saîde'nin, bi'setten önce vefat etmesine rağmen, Hz. Muhammed'e iman ettiği bildirilmektedir; Şaban Kuzgun, *İslâm Kaynaklarına Göre: Hz. İbrahim ve Hanîflik*, 1. b., Bilge Kültür Sanat: İstanbul, Eylül, 2015, s, 211.

⁴¹ Emin, *Fecru'l İslâm*, s, 33-37.

Lübnan'lı Hıristiyan akademisyen, avukat ve yazar İdmun Rabbât'a göre: "Her ne kadar Hıristiyanlık Arap şehirlerinde yavaş bir şekilde yayıldıysa da, Şam kırsalı ve Irak üzerinden öğretileri ve dinî uygulamaları bazı Arap kabileleri arasında yayılma imkânı bulmuştur. Bu durum Arap yarımadasında yaşayan Arapların İslâm dinini kabul etmelerini sağlayan bir maya mesabesinde"dir.⁴² Hıristiyanlık doğuda ve özellikle Arap bölgesindeki kültürlerle yeni bir kimlik kazanmıştır.⁴³

Hız. Muhammed hicretten sonra bazı hükümdarlara İslâm'a davet mektupları göndermişti. Bunlardan bazıları Hıristiyan olan Bizans Kralı Heraklius, Gassâni Kralı Hâris b. Ebi Şemr el-Gassâni, Habeş Kralı Necaşi ve İskenderiye Patriği Mukavkıs'tı.⁴⁴

B. HIRİSTİYANLIĞIN ARAP BÖLGELERİNDE YAYILMASI

Her ne kadar bu konuda farklı görüşler olsa da Araplar, Hıristiyan kelimesinin Arapçasını Hz. İsa'ın doğduğu Nâsıra şehrine nisbetle *Nasrânî*⁴⁵ diye isimlendiriyorlardı. Bu isimlendirme İslâm'dan önce bütün Arap kabile ve boyları arasında da bilinmekteydi. Mesîhî veya Mesîhîlik kullanımını benimsememişlerdi.⁴⁶

İncil'de geçen: "...Giritliler ve Araplar var aramızda. Ama her birimiz Tanrı'nın büyük işlerinin kendi dilimizde konuşulduğunu işitiyoruz"⁴⁷ şeklindeki pasaj, ister bu yeni dini benimsemiş ister benimsememiş olsunlar, bize Arapların, Hz. İsa'nın ilk zamanlarında Filistin ile bağlantılarının olduğunu göstermektedir. İslâm'ın gelişinden önce Arapların yaşadığı bölgelerde Hıristiyanlık yayılmıştı. Ancak Hıristiyanlığı benimseyenler, kabile veya bir grup içindeki birkaç kişiyi geçmemekteydi. Çok nadir de olsa bazı kabileler Hıristiyanlığı tümüyle benimsemişlerdi. Hıristiyanlığı benimseyenlerin sayısı da bölgeden bölgeye farklılık gösteriyordu. Kısmi bir yoğunluk sadece Necrân, Hîre, Gassân, Şam kırsalı ve Suriye'nin kuzeyinde gözleniyordu. Hicaz

⁴² Rabbât, s, 16.

⁴³ Aydın-Duran, s, 59.

⁴⁴ Hüveydî, s, 20.

⁴⁵ Nasrânî ve Nasâra: Kur'an-ı Kerim: Âli İmrân, 3/ 67. Ayette tekil (Nasrânî) olarak. Bakara, 2/62, 111, 112, 113, 120, 135, 140; Mâide, 5/14, 18, 51, 69, 82, Tevbe, 9/ 30; Hac; 22/17. Ayetlerde (Nasâra) çoğul olarak geçmektedir; Muhammed Fuâd, Abdü'l Bâki, el-Mu'cemü'l-Müfehres Li Elfâzıl-Kur'ani'l-Kerim, 2.b., Kahire: Dâru'l-Hadis, 1988, s, 875-876; Meryem oğlu İsa Mesîh bkz. a.g.e, Abdü'l Bâki, Âli İmrân: 3/45, Nisa; 4/157, 171, 172, Mâide: 5/17, 72, 75, Tevbe: 9/30, 31.

⁴⁶ Üdât, s, 107-109.

⁴⁷ Kutsal Kitap, *Elçilerin İşleri*: 2/11.

bölgesinde Hıristiyanlığı benimseyenler belli sayıdaki kişileri geçmiyordu. Bütün bunlara rağmen Hıristiyanlık Araplar tarafından bilinmekteydi. Arapların Hıristiyanlığı benimsemesi ya kabile başkanının ya da krallarının bu dini benimsemesine bağlıydı. Kabile başkanının Hıristiyanlığı benimsemesi ise, bazen gerçekten bu dine iman etmesine bazen siyasî-ekonomik sebeplere bazen de etnik bağlantılara ve kişisel sebeplere dayanıyordu. Meselâ Ducâime kabile başkanının Hıristiyanlığa girişi, bir râhibin Allah'ın kendisine çocuk vermesi niyetiyle ettiği dua sebebiyle olmuştu. Hîre kralı Nu'man'ın Hıristiyanlığa girişi de yakalandığı sinir hastalığından Hıristiyan bir piskopos vasıtasıyla şifa bulması sebebiyle gerçekleşmişti. Hıristiyanlığı gereği gibi tanımadıkları halde, dine giriş bazen de basit diyologlar neticesinde gerçekleşirdi. Bu dini benimseyen Arapların Hıristiyanlığı da kendilerine has ve yaşadıkları çevre ve kültürden olabildiğince etkilenmiş gibi bir görüntü arz ediyordu. Zaman zaman aralarında meydana gelen anlaşmazlık ve çatışmalar, zâhirde dinî sebeplere dayanıyor gibi görünse de, gerçekte siyasî ve ekonomik sebeplere dayanıyordu. Bazen de Bizans (M.S. 395-1453) ve Sâsâni Devletleri arasındaki anlaşmazlıklardan kaynaklanıyordu.⁴⁸

Verilen bu bilgiler ışığında Hıristiyanlığın Arap yarımadasına tam olarak ne zaman girdiğini tespit etmek zor gibi görünmektedir. Ancak Araplardan erken dönemde Filistin bölgesinde yaşayan ve Hıristiyanlığı benimsemiş olanlar hâric tutulursa, diğer bölgelerde yaşayan bazı Arapların, Konstantin'in ilân etmiş olduğu Milano Fermanı (M. 313) sonrasında oluşan hürriyet ortamında Hıristiyanlıkla tanıştıklarını söylemek daha isâbetli olacaktır.⁴⁹

C. HİRİSTİYAN ARAP DEVLETLERİ VE BÖLGELERİ

İslâm'dan önce Araplar, Arap yarımadasının Kuzey ve Güney'inde, Necd, Hicaz, Yemen, Hadramût, Zafâr gibi şehirlerde ve Fırat nehrinin batısında yaşamışlardır. Bu arada Lübnan'ın Humus, Tedmür, Betrâ gibi sulak arazilerinde; Şam'ın güneyinde, Havran⁵⁰ (Hauran) platolarında krallıklar ve memleketler kurmuşlardır. Arap yarımadasının en güneyinden (Âd, Semûd, Sebe ve Himyer) Şam topraklarına (Nebâtiler, Tedmürlüler, Ğassaniler, Lahmîler ve daha pek çok Arap kabilesi) oradan Şam

⁴⁸ Üdât, s, 31-32.

⁴⁹ Fercû, s, 6.

⁵⁰ Not; Suriye'nin güney batısı ile Ürdün'ün kuzey batısı arasında kalan volkanik bölge.

yayllarına, Suriye Ceziresi'nden Diyarbakır'a oradan da Toros dağlarının kuzeyine kadar olan bölgelere gelip yerleşmişlerdir. Keza Arap yarımadasının Güney ve Kuzey'i arasında Mekke, Tâif, Yesrib (Medine), Dûmmetü'l Cendel, Teymâ gibi şehirlerde ve diğer yerleşim yerlerinde de topluluklar halinde yaşamışlardır. Coğrafi olarak ifade etmek gerekirse Hint Okyanusu'ndan Şam topraklarına kadar olan bölgede yayılmışlardır.⁵¹

Araplar, Güney Arapları ve Kuzey Arapları şeklinde teknik olarak ikiye ayrılmışlardır. Güney Arapları Kahtâniler, Kuzey Arapları ise Adnâniler'dir. Her birinin farklı kabîle ve boyları vardı. Kuzey ve Güney Arapları arasındaki ilişkiler tarih boyunca bazen müttefiklik bazen de karşıtlık şeklinde sürdürülmüştür. İslâm'ın geldiği zamanlara kadar göç, ticaret ve savaşlar sebebiyle kabîle düşmanlıkları devam etmiş; güneyden kuzeye doğru göçler sürmüştür. Arapların o dönemde bölge devletleri olan Sümer, Bâbil, Hint, Habeş, Fars, Roma, Akdeniz havzası ve Mısır'a kadar uzanan bölgelerdeki medeniyet, kültür ve dinlerle karşılıklı etkileşimleri devam edegelmiştir.⁵² Hıristiyan Araplar arasında Gassâniler'in de önemli bir yeri vardır.

1. Gassâniler (M.S. 200-636)

Belkâ'ya yerleşmiş ve Hıristiyanlığı benimsemiş bir Arap kabilesidir. Bizans devletinin bu bölgedeki bir müttefiki olarak Suriye'deki bütün Arap kabileleri üzerinde nüfûzlarını kabul ettirmiş ve Şam kırsalından (Rusâfe) Yesrib'e kadar olan bölgede hâkimiyet kurmuşlardır. Ancak Bizans devleti zaman zaman Gassânileri diğer Araplara karşı kışkırtmıştır. İmparator I. Justinianus (527-565) Gassâni kralı Hâris b. Cebele el-Gassâni'ye (529-569), mîlâdi 529 yılında, İmparatorluk'tan sonraki en büyük unvan sayılan "Flark ve Patrik" unvanını vermiştir. Mîlâdi 6. yüzyılın sonlarında bu unvanlar geri alınmıştır. Yine bu dönemde Bizans'ın müttefiki olan Yakûbî (monofizit) Gassâniler ile Sâsânilerin müttefiki Nestûrî (diyofizit) Lahmîler arasında çok şiddetli ve uzun süren çatışmalar meydana gelmiştir. Bu çatışmaların en büyüğü ve en önemlisi mîlâdi 530 yılında 6. yüzyılın ilk yarısında Tedmür'de meydana gelenidir. Bir diğeri ise, mîlâdi 544 yılında bugünkü Halep yakınlarında Kinnesrin adı verilen yerdeki çatışmadır. Aralarındaki en son çatışma da meşhur Aynu Âbağ'da meydana gelmiştir. Bu iki

⁵¹ Üdât, s, 17.

⁵² Üdât, s, 18-21.

Hıristiyan Arap devleti arasındaki karşılıklı tehdit ve düşmanlık durmaksızın devam etmiştir. Bu arada Gassân'lı papazlar, Hıristiyanlığın Araplar arasında yayılmasında büyük rol oynamıştır. Gassâni Kilisesi de Arap yarımadasında Hıristiyanlığı ve Hıristiyan kültürünü yaymak için büyük gayret sarf etmiştir. Bu bölgelere pek çok papaz gönderilmiş, kabileler arasında Hıristiyanlığı yaydıkları için de kendilerine “Çadır Papazları-Deve Papazları” denilmiştir. O dönemde, başlarında bulunan ve kendilerine önderlik eden Basra piskoposlarından bir papazla birlikte yirmiden fazla papaz, Bizans devletinin desteğiyle, (farklı mezhepten oldukları halde siyasî sebeplerle) Arap Hûran ve Arap Gassânlılar arasına misyonerler olarak gönderilmişler ve o bölgelerde manastırlar yaptırmışlardır. Gassânilerin Hicaz ve Yemen Arapları ile de ilişkileri vardı.⁵³ O dönemde adlarından sıkça söz edilenler arasında Necranlılar da bulunuyordu.

2. Necrânlılar

Necran, günümüzde Yemen'in kuzeyinde, Suudi Arabistan'ın güneybatısında Suud krallığı toprakları içerisinde yer alan ve tarım, sanayi ve ticaret merkezi olan tarihi bir şehirdir.⁵⁴ Hz. Peygamber döneminde bu bölgede 73 yerleşim merkezi mevcuttu ve bölge 12.000 kişilik bir ordu çıkarabilecek bir nüfusa sahipti. Burada yaşayanların tamamına yakını da Hıristiyandı.⁵⁵

Hıristiyanlık Necrân'da büyük bir kabul görmüştür. Bu bölgenin Hıristiyanlaşması ile ilgili rivayetlerden birisi, havarilerden sâlih bir kimse olan Fimion'un gizlice Yemen'e geldiği ve yöneticilerin huzurunda bazı hârikulâde şeyler sergilediği ve böylece bölge insanların Hıristiyanlığı benimsedikleri şeklindedir. Bir diğeri ise, genelde Süryanî ve Nestûrîlerin naklettiği şu rivayettir: Hannan ya da Hayyan adında Necranlı bir tüccar, I. Yezdicerd zamanında (M. 399-420) Konstantiniyye (İstanbul) şehrine ticaret için gitmiş oradan da Hîre'ye uğramıştır. Hîre'de iken Hıristiyanlık öğretilerini benimseyerek bu dine girmiştir. Daha sonra da Necrân'a gelip orada bu dini yaymıştır. Bir başka rivayete göre ise, havarilerden bazıları (Havari Matta,

⁵³ Üdât, s, 37-39; Ahmnet Ağırakça, “Gassâniler”, *Türkiye Diyanet Vakfı (DİA)*, İstanbul: 1996, C. XIII. ss, 397-398; Emin, s, 27-31 ve 199-202; Atnasius el-Makkârî, *el-Kenâisü's-Şarkıyye ve Evtânühâ: Rü'ye Âmme-Kinisetü'l-Meşrik el-Âşuriyye*, 1. b., y.y, Kahire: Cüz, 1., 2006.

⁵⁴ Mustafa L.Bilge, “Necrân”, *Türkiye Diyanet Vakfı (DİA)*, İstanbul: 2006, C. XXXII, ss, 507-508.

⁵⁵ Sıddık Ünalın-Hakan Öztürk, “Hz. Muhammed'in Hıristiyanlarla Yapmış Olduğu Diplomatik Münasebetlerin Evrensel Boyutu”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12:2:2007, ss, 11-31.

Havari Bartelemous, Azîz Tomas ve Filozof Buntanus) ve misyonerler Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde Mısır ve Habeşistan üzerinden Yemen'e gelerek Hıristiyanlığı buralarda yaymışlardır.⁵⁶ Senetü'l Vüfûd/Heyetler Yılı olarak da bilinen hicretin sekiz veya dokuzuncu yılında Necranlı Hıristiyanlardan Nestûrî, Monofizit ve Melkânî gibi çeşitli teolojik görüşlerin temsilcilerinin bulunduğu bir grubun Medine'ye geldiği kaydedilmektedir.⁵⁷ Ayrıca Necranlılar Ehl-i Kitap arasında İslâm devletine bağlanıp cizye ödemeyi ilk kabul edenlerdir.⁵⁸

3. Lahmîler/Hîreliler

Lahmîler, Arap yarımadasının güneyinden göç edip gelen Yemenlilerdir. Devletlerini Arap yarımadası ile Irak arasında kurmuşlardır. Nestûrî mezhebine mensupturlar. Hıristiyanlık, Fârisîlerin⁵⁹ benimsediği bir din olmadığı halde hâkimiyetleri altında bulunan Irak'ta yayılmıştır. Fârisîler, kendi dinleri olan Mecusiliği yayma girişiminde bulunmamışlardır. Hîre'li Hıristiyan Araplar, Fârs/Sâsânî devletine tâbi olarak kendi içlerinden birisinin vâli olarak atandığı bir sistemin içinde yaşamışlardır. Fars devletine bir saldırı olduğunda yardımcı oluyorlar onun karşılığında da vergiden muaf tutuluyorlardı. Toprakları çok verimli olduğu için diğer Araplar tarafından kıskanıyorlardı. Diğer taraftan Hîreliler, Arap yarımadası ile Fârisîler arasında iletişimi sağlıyor ve şehirlerarası ticaret yapıyorlardı. Hîreliler ile Gassâniler arasında sürekli savaş ve çatışmalar da çıkıyordu. Hîreliler Fârisîler adına, Gassâniler de Bizanslılar adına vekâlet savaşlarını yürütüyorlardı. Lahmîlerin bu otonom durumu, Fârisîlerin mîlâdî 602 yılında Fars asıllı bir vâliyi buraya (Orta Fırat; bugünkü Irak'ın Necef şehrine bağlı yerler) atmasına, III. Numan'ın (M.S. 580-602) esir edilip Sicilya adasına sürgün edilmesine ve Lahmî Prensiğinin lağv edilmesine kadar devam etmiştir. Münzir b. Numan son Lâhmî prensidir. Lahmîlerin Fârisîlerle olan bu ittifakı İslâm'ın ortaya çıktığı zamanlarda sona ermiştir.⁶⁰ Saîd es-Sarraf'a göre: "Hîre'de yaşayan Arapların-putperest olmaları

⁵⁶ Ūdât, s, 33-34; Muhammed, Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, İstanbul: Yeni Şafak Gazetesi, 2003, s, 618-624; Aydın-Duran, s, 72.

⁵⁷ Aydın-Duran, s, 92.

⁵⁸ Hamidullah, s, 619.

⁵⁹ Not: Fârisîler ifadesiyle bir ırk Sâsâniler ifadesiyle de onların (224-640) yılları arasında kurmuş olduğu bir devleti kastediyoruz.

⁶⁰ Ūdât, s, 43-44; Hüseyin Ali ed-Dâkûkî, "Hîre", *Türkiye Diyanet Vakfı (DİA)*, İstanbul: 1998, C. XVIII, ss, 122-124.

sebebiyle-Hıristiyanlığı benimsemeleri kolay olmuştur. Çünkü Hıristiyan inancında Allah, kâinatın rabbidir. Putperest inancında da putlar sadece Allah'a yaklaştıran birer vasıtaadır. Böyle olunca Hıristiyanlık, Arap inanç ve anlayışına Fars inanç ve anlayışından daha yakın gelmiştir. Hîreliler her ne kadar siyasî sebeplerle Mecûsi Fars egemenliği altında yaşamış olsalar da, inanç ve anlayış bakımından Hıristiyan Bizans'a daha yakın durmuşlardır.”⁶¹ Hıristiyanlığın Hîre Prenslüğünde Lahmîler arasında yayılışı ile ilgili bir başka görüş de: Romalı Hıristiyan esirlerin bu bölgede Hıristiyanlığı yaydıkları şeklindedir. Bu arada Fars topraklarından gelen ve hem din adamı hem de tabîb olan Nestûrîler buralarda Doğu Hıristiyanlığı⁶² içinde yer alan Nestûrî mezhebini yaymışlardır. Ayrıca Nestûrîler, Araplarla Yunanlılar arasında aracı konumunda olmuşlardır. Neticede Hîre, mîlâdi 5. yüzyılın başlarında Nestûrîliğin merkezi haline gelmiştir. Nestûrî piskoposlar Fars topraklarında yapılan (M.S. 424, 486, 497) pek çok mahalli konsile katılmışlardır. Bu konsiller, Nestûrî kilisesinin Lahmîler arasındaki geleceğini belirlemiştir.⁶³ Hâlid b. Velîd, mîlâdi 663 yılında Hire'yi fethederek İslâm topraklarına katmıştır.⁶⁴

4. Nûbeliler/Nebâtiler

Nûbeliler ya da Berberîler, Mısırlılarla siyahîlerin karışımından ortaya çıktığı söylenen melez bir ırktır.⁶⁵ Nûbe, Afrika'da, büyük kısmı Sudan'da, küçük bir kısmı da Mısır'da bulunan bölgeye verilen isimdir. Nûbe isminin eski Kopt dilinde (Kıptîce) geçen nub (nbn) kelimesinden türetildiği ve “altın ülkesi” anlamına geldiği söylenmektedir. Nûbe mahallî dilde “köle” anlamına da gelmektedir.

Hükümdarlarına “Kâbil” lakabı veren ve Himyer soyundan geldiklerine inanan Nûbeliler, 6. yüzyılın başlarından itibaren Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Misyonerlerin Nûbe'de Hıristiyanlığı yayma faaliyetleri ilk defa 543'te başlamış, bölgede ilk kilise 600

⁶¹ Fatıma Abdü'l-Mün'im Saîd es-Sarrâf, *el-Hire Fi'l-Karneyn el-Evvel ve's-Sâni el-Hicreyeyn: Dirâse Tarihiyye*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kûfe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 2007, s, 21; el-Mısırî, s, 39; Aydın-Duran, s, 64; Fercu, s, 26-28.

⁶² Doğu Hıristiyanlığı; Bu kavram daha çok Doğu'da yaşayan Hıristiyanları Araplardan ayırmak için kullanılmaktadır. Genellikle bu kullanım ile inaniş menşei ve fikir farklılığına bakmadan Arap dünyasında, Orta Doğu'da ve oralara komşu yerlerde yaşayan ve Hıristiyanlığı din olarak benimseyen kiliseler kastedilmektedir; Fercû, s, 2.

⁶³ el-Makkârî, s, 197.

⁶⁴ Emin, s, 35-37.

⁶⁵ Muhammed Ferid Vecdî, *Dâiratü Maârifü'l-Karni'l-İşrîyn*, Darü'l-Fikr: Beyrut, C. VII, ss, 612-623.

yılından sonra yapılmıştır. Nûbeliler Hıristiyanlığın Yakübî mezhebini kabul ederek İskenderiye kilisesine bağlanmışlardır. Nûbeliler'in dinî metinlerini Süryânîce, Rumca ve Kıptîce yazdıkları bilinmektedir. Resmî işlerde ise Nûbe dilini kullanmışlardır. Müslümanların Nûbe ile münasebetleri Mısır'ın fethi sırasında başlamıştır. Nitekim Emevîler devrinde Yukarı Nûbe'den toprak satın alarak buraya yerleşenler olmuştur. Emevîler'in son halifesi II. Mervân Mısır'da öldürüldüğünde, iki oğlu Abdullah ve Ubeydullah da yanlarındaki birkaç bin kişiyle Nûbe'ye sığınmışlardır.

Osmanlılar zamanında Dongola'ya yerleşen çeşitli Arap kabileleri ve bazı Bosnalılar yerli kadınlarla evlenerek bölge halkının İslâmlaşmasında önemli rol oynamışlardır. Ancak Dongola halkının tamamı kısa süre sonra İslâmiyet'i kabul etmiştir. Dongola'dan Hartum'a kadar uzanan bölgede yaşayan ve Arapça konuşan Nûbeliler bölgeye gelen Müslüman Araplarla kaynaşmışlardır. Hâlâ Nûbe dili konuşan kabileler de Araplar'la karışmışlardır.⁶⁶

D. ARAPLAR ARASINDA YAYILAN HİRİSTİYAN MEZHEPLERİ

Araplar arasında yayılan Hıristiyan mezhepleri arasında akla gelenlerden birisi Aryüşçülük ve Aryüşçülerdir.

1. Aryüşçülük/Aryüşçüler

Aryüşçülük, milâdi 256-336 yılları arasında bugünkü Libya'da doğmuş olan ve Mısırlı bir papaza nisbet edilen mezheptir. Görüşlerini 4. asrın başlarında yaymaya başlayan Aryüs, Allah'ı tek, doğrulamamış, başlangıçlı olmayan, ölümsüz, hikmet ve lütuf sahibi olarak vasıflandırmıştır. 325 yılında toplanan İznik Konsili'nde Aryüs'ün görüşleri reddedilmiş, onun gibi düşünenler de aforoz edilmişlerdir.⁶⁷

Aryüs, İskenderiye'de bulunan Bukâlîs Kilisesi'nde görevli iken İsa Mesîh'in tanrılığını reddeden bir papaz olup Antakyalı Lukianos'un da (240-312) öğrencisidir. Aryüs, yukarıda zikredilen görüşleri sebebiyle Ortodoks Hıristiyanlık tarafından

⁶⁶ Nebi Bozkurt, "Nûbe", *Türkiye Diyanet Vakfı (DİA)*, İstanbul: 2007, C, XXXIII, ss, 222-223; Azîz Süryal Atıyye, Arapça Terc, İshak Abîd, *Tarihu'l-Mesihîyye eş-Şarkıyye*, 1. b., Kahire: Meclisü'l-A'lâ Lis-Sekâfe, 2005, s, 534-541.

⁶⁷ Üdât, s, 27-28; Rabbât, s, 18; Aydın-Duran, s, 49.

heretik/zındık olarak kabul edilmiştir. Görüşleri de, Hıristiyanlığın ilk on asrında Hıristiyan inancına karşı bir tehlike olarak görülmüştür.⁶⁸

Kaynaklarda belirtildiğine göre Mısır, mîlâdi 4. yüzyılın sonlarına kadar tevhid anlayışını savunan Hıristiyanlarla doluydu. Mısır’da yaşayan Hıristiyanlar, Hz. İsa’nın tanrılığını ve çarmıha gerilmiş olduğunu reddediyorlardı. Kendilerine Aryüsçüler deniliyordu. Günümüz Hıristiyan tarihçisi Hanna Cerces el-Hudarî’ye göre, “Arius şâir ve yazardı. Hıristiyan itikâdı hakkında bazı şiirler telif etmişti. Bu şiirler (ilâhiler) Mısır toplumunun her tabakasında yayılmıştı. Hatta sadece Mısır’da yayılmakla kalmamış diğer ülkelere de geçmişti”.⁶⁹ Çeşitli baskılara maruz kalan Aryüsçüler, Anadolu, Suriye, Mısır, Libya, Habeşistan ve Güney Arabistan’a çekilerek oralarda uzun yıllar varlıklarını sürdürmüşler ve çeşitli dönüşümler geçirmişlerdir.⁷⁰

Aryüsçülük hakkında bizzat mezhep mensupları tarafından yazılmış eserler yok denecek kadar azdır. Yazılanlar ise, Aryüs tarafından yazılmış birkaç mektupla takipçileri tarafından yazılmış bir iki risâleden ibarettir. Aslında Aryüsçülük hakkında elimize ulaşanlardan çok daha fazla eser yazılmıştır. Ancak çeşitli nedenlerden dolayı yok edilmişlerdir.⁷¹ Bu sebeple Aryüs’e ait düşünceler günümüze kadar genellikle muhalifleri tarafından nakledilegelmiştir. Meselâ, XIX. İskenderiye Patriği Aleksandır el-İskenderî (313-326) onlardan birisidir. Patrik Aleksandır, Aryüsçülerin nasları bütüncül olarak anlamadıkları için Hz. İsa’yı ilâh değil bir insan olarak gördüklerini söylemiştir. Yine XX. Patrik I. Athanasius (326-373) Aryüsçülerin düşüncelerine dair görüşlerini: “Aryüsçüler, Kurtarıcı’yı (Mülâhîs/Mesîh) insanî özelliklerine bakarak mahlûk olarak gördüler. O (Mesîh) insan gibi uyudu, ağladı, öğrendi, sorular yoluyla bilgiler edindiği halde nasıl olur da ‘Kelime’ veya ‘Allah’ olabilir ki?” şeklinde nakletmiştir.⁷²

Aryüs, Nikomedia (İzmit) piskoposu olan arkadaşına gönderdiği mektubunda, imparatorluğun doğu vilâyetlerinde bulunan neredeyse tüm piskopos ve papazların

⁶⁸ Nihâd Hayyâta, *el-Firak ve 'l-Mezâhibi 'l-Mesîhiyye münzü 'l-Bidâyât hatta Zuhûri 'l-İslâm*, yy: el-Evâil, ty, s, 81-83.

⁶⁹ Hâtim Ebu Zeyd, *Müslimûn ve Akbât*, yy, s, 46-48, ty.

⁷⁰ Aydın-Duran, s, 49.

⁷¹ Bilal Baş, “*Monoteist bir Hıristiyanlık yorumu: Aryüsçülük Mezhebi*”, Divan, 2000/2, s, 168; bkz. Baş, *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Aryüsçülük*, 1. b., Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul, 2016.

⁷² Musa Vâsîf, “*Lahûtu 'l-Mesîh (Didda el-Ariyusiyin)*”, takd, Patrik III. Şunnûde, 1. b., Tanta: 2004, s, 22-24; el-Mısri s, 302-303.

kendisinin yanında olduğunu ve fikirlerini benimsediğini yazmıştır. Bu piskoposlardan bazıları: Kayzeriye piskoposu Yousab, Lazkiyye (Laodicea) piskoposu Theodotus, Sur piskoposu Barlinous, Beyrut piskoposu Athanasius, Diosopolis piskoposu Aetius'tur. Aryüs, bu piskoposların kendisinin yanında olduklarını ancak şu doğulu üç piskoposun yani Antakya piskoposu Philogonius, Trablus piskoposu Hellanicus ve Kudüs piskoposu Macarius'un yanında yer almadıklarını belirtmiştir.⁷³

2. Nestûrîlik/Nestûrîler

Nestûrîlik, mîlâdi 428'de İstanbul Patriği seçilen Nestorius'un görüşlerini benimseyen mezhebin adıdır. Nestorius, İsa'da (ilâhi ve insani) iki tabiatın bulunduğunu iddia etmiştir. Meryem'in de Tanrı annesi değil bir beşer annesi olduğunu savunmuştur. Mîlâdi 431 yılında toplanan Efes Konsili'nde görüşleri reddedilen Nestorius heretik ilân edilmiş, patriklikten de azledilmiştir. Ancak Nestorius'un görüşleri Bizans'ın ezeli düşmanı olan Sâsâni devleti sınırları içinde (Irak, Hire, Arap Kabileleri, Arap yarımadası, Hindistan, Türkistan, Tibet ve Çin) yayılma imkânı bulmuştur.⁷⁴

Her ne kadar Nestorius'un görüşleri 431 Efes Konsili'nde reddedilmiş olsa da Abbasi hilâfeti (750-1258) döneminde dinî azınlıklara gösterilen müsamahadan Nestûrîler de yararlanmışlardır. Meselâ, Nestûrî inancına mensup bir Hıristiyan olan Huneyn b. İshak'ın (M.S. ?-873), Bağdat'ta bulunan Beytü'l Hikme'de görev yapan bilginlerin, keza Piskopos Marcia ve 629-649 yılları arasında Doğu Kiliseleri başkanı olan Marcia'nın nüfûz alanı Hire'den Arap yarımadasına oradan da Fârisi topraklarına, Orta Asya içlerine ve Uzak Doğu Asya'ya kadar uzanmıştır. Piskopos Marcia, Yakûbî Patriği I. Yuhanna (631-648) ve Ömer b. Sa'd el-Arâbî'nin istekleri üzerine İncil'i Arapça'ya tercüme etmiştir.⁷⁵

⁷³ Saverius ibn. el-Mukaffa, Tahk: Abdü'l-Azîz Cemaleddin, *Tarihu Mısır, Min Bidâyâti'l-Karni'l-Evvel el-Milâdi Hatta Nihayâti el-Karni'l-İşriyn: Min Hilâli Mahtûtati Tarihi'l-Batârka Li-Saverius İbn. el-Mukaffa, Min Markus Hatta el-Patrik 38 Bünyamin el-Evvel 622/661*, 1. b., Kahire: Mektebe el-Medbûli, Cüz. 1, 2006, s, 372.

⁷⁴ Üdât, s, 29; Rabbât, 18-19; bkz. Talha Fortacı, "Nestûrîliğin Ortaya Çıkış Süreci", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 18, Sayı: 2, 2018, s, 64-69; Fercu, s, 14-15.

⁷⁵ Atıyye, s, 237-238; bkz. Fortacı, *Doğuşundan Günümüze Nestûrî Kilisesi*, 1. b., Eski Yeni Yayınları: Ankara, Şubat 2018.

3. Monofizitlik/Monofizitizm

Monofizit “tek tabiatçı” demektir. Monofizitler ise İsa’da bulunan insâni ve ilâhi tabiatın birbirleri ile karışmadan ve bozulmaksızın birleştiğine inanan kimselerdir. Bu düşüncenin önderliğini ve savunuculuğunu önce Antakya Nestûrî Kilisesi’nden bazı ilâhiyatçılar, sonra da bu düşüncenin önderliğini yapan zâhid piskopos Mâr Yakup Baradey⁷⁶ (?-578) yapmıştır. Hıristiyan Kilisesi, 451 yılında toplanan Kadıköy Konsili’nde bu yüzden ikiye ayrılmıştır. Bir tarafta Monofizit inancı savunan Suriye ve Fars topraklarındaki Süryânî Kilisesi⁷⁷, Mısır Kıptî Kilisesi, Ermeni Kilisesi yer alırken karşı tarafta da diyofizit (iki tabiatçı) görüşü temsil eden Bizans ve Batı Kiliseleri yer almıştır. Kadıköy Konsili sonrasında doğuda üç ana akım kilise: Melkânîler (krala bağlı kalanlar), Kıptî Kilisesi⁷⁸ ve Nestûrî Kiliseleri ortaya çıkmıştır. Nestûrîlik, Hîre Prensligi,

⁷⁶ Yakup Barâdaî (M.S. 500-572) hakkında bilgi veren kaynaklar genellikle hayal mahsulü bilgiler içermektedir. Barâdaî, yaklaşık olarak milâdi 500 gibi Yukarı Fırat bölgesinde Konstantina’da doğmuştur. İlk eğitimini Nusaybin Okulu’nda almıştır. Ruhbanlık yolunu seçmiştir. Hayatının büyük bir kısmı Süryânî manastırlarında ruhban hayatı yaşayarak geçmiştir. Monofizit anlayışı savunduğu için İmparator tarafından takibata uğramıştır. Yaşamının büyük bir kısmı bulunduğu yeri sürekli olarak değiştirmekle geçmiştir. Dicle ile Fırat nehirleri arasında, Arap Yarımadası’nda, Sina’da, Mısır’da, Küçük Asya’da, Kıbrıs’ta, Rodos adasında ve civarda bulunan pek çok yerleşim yerinde takibattan kurtulmak için dolaşmak zorunda kalmıştır. Mücadelesine milâdi 542 yılında piskopos seçilince başlamıştır. Monofizit inanca mensup olan pek çok papazın Asya topraklarında sıkıntı çekip hapis yattığı bir dönemde gizlice Kostantiniyye’den Arap asıllı Gassani Kralı el-Hâris aracılığıyla kaçmıştır. Yakup Barâdaî, Suriye halkının dinî lidersiz kaldığı bir dönemde Suriye Süryânî Kilisesi’nin itibarını yeniden canlandırmış birisidir. Hayatının son dönemlerinde Rahip Serceus’un /Rahip Bahira savunduğu ‘Birbirinden Ayrı Üç İlâh’ görüşünü savunmaya başlamıştır. İmparator I. Justinianus (527-565) döneminin sonlarına doğru Cezireti’l-Arabiyye bölgesini temsilen Kostantiniyye’de bir konsile davet edilmiştir. Ancak hastalığı sebebiyle bu konsile katılmamıştır. Milâdi 578 yılı sonlarında İskenderiye ve Antakya kiliseleri arasındaki ilişkiyi güçlendirmek adına üç arkadaşı ile birlikte İskenderiye’ye doğru giderken yolda anlaşılamayan bir şekilde ölmüştür. Yakup Barâdaî, iyi dercede Yunanca, Süryânîce ve Arapça bilmekteydi; Atıyye, s. 220-224.

⁷⁷ Süryânîler için bkz. Bülent Özdemir, *Süryânîlerin Dünyâ Bugünü: I. Dünyâ Savaşında Süryânîler*, 3. b., Türk Tarih Kurumu: Ankara, 2014; bkz. Nihat Durak, *Süryânîler Açısından 451 Kadıköy Konsili*, Rağbet Yayınları: İstanbul, 2012.

⁷⁸ Kıptî kelimesinin etimolojik tahlili ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. *Kıpt* kelimesi Arap dilinde başlangıçta Hıristiyanlığı benimseyen Mısırlılar için kullanılmıştır. Bu anlamda Kıptî; Mısırlı Hıristiyan anlamına gelmektedir. ‘Kıptî’ kelimesi ve Mısırlı kelimesi anlam olarak aynı olup Yunanca ‘Aigypptos’ kelimesinden gelmektedir. Yunanlılar da bu kelimeyi Mısır ve Nil anlamında kullanmışlardır. Bu kelime, Eski Mısır’daki ‘Menf/Mempis kelimesinin Yunanca olarak tahrif edilmiş şeklidir. Manası, ‘Hâk-Kâ-Ptah’; Ev veya Ruh Ptah’ın Mabedi anlamında olup Mısır mitolojisinde en önemli Tanrıdır. Bugün batı dillerinde bu kelimenin ön eki ve son eki düşürülmüş Mısır ve Kıptî manasına gelen ve hâlâ kullanılan ‘Gypt’ kelimesi kalmıştır. Bugünkü Arapçada da ‘Kıbt’ ya da ‘Cibt’ olarak kullanılmaktadır. Bir diğer görüşe göre ise bu kelime Sâmî-Arap kaynaklarına dayanmaktadır. Kaftân b. Misrâyim; Nuh (as)’ın Nil Vadisinde Nil kıyısına yerleşen torunudur. Onun adı ‘Kıft veya Hıft’ olarak Eski Mısır’ın başkentine yakın bir şehre adı verilmiştir. Araplar da Mısır’a ‘Darü’l-Kıpt’ adını Mısırlılar Hıristiyan inancını benimsedikleri bir dönemde vermiştir; “Kıptî” kelimesi ile ilgili söylenenlerden şu sonuca varmak mümkün görünmektedir: Bu kelime, öteden beri Mısır’ın yerli halkı için kullanılır iken

Irak'ın güneyi, Şam kırsalı ve Suriye'nin bazı bölgelerinde, Arap yarımadasının doğusunda, kısmen de Yemen ve Hicaz Hıristiyanları arasında yayılmıştır. Ayrıca Gassânilerle Mısır ve Doğu Afrika kıyı şeridinde yaşayanlar arasında da taraftar bulmuştur. Nestûrîler, resmi kilise olan Melkânîlerle sürekli bir düşmanlık içinde olmuşlardır. Monofizit inanca mensup olanlar tamamen doğulu olup kimisi Arap, kimisi Şam'a bağlı şehirlerden Arap asıllı Süryânî, bazıları da Kıptî ya da Ermeni asıllı idiler.⁷⁹

4. Melkânîlik/Melkânîler

Melkânîler dönemin Bizans İmparatoru tarafından da benimsenen 451 Kadıköy Konsili kararlarına tâbi olanlardır. Kadıköy Konsili'nde, İsa'da iki tabiatın olduğu, bu tabiatların birbirine karışmadığı ve birbirinden ayrı olmadığı (parçalanamayacağı) görüşü benimsenmiştir. Melkânîlik, Şam'ın kuzeyinde, Humus, Busrâ, Rusâfe ve Tedmür'de yayılmış olup ibadet dilleri Yunanca'dır.⁸⁰

Müslüman Araplar, Şam ve Mısır topraklarını fethedince Melkânî mezhebini benimseyen ve etnik köken itibariyle Rum/Yunan olanların çoğu bu topraklardan göç etmiştir. Etnik köken itibariyle Arap ve Ârâmi olanlar ise, Antakya ve Kudüs Patrikliğine bağlı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁸¹

5. Mârûnilik/Mârûniler

Mârûnilik, mîlâdi 667 yılında bazı papaz ve bazı Asyalı Hıristiyanların Hama'lı Yuhanna Mârûn'a tâbi olması sonucu ortaya çıkan bir mezheptir. Bu mezhep mensupları, Yuhanna Mârûn'un: "Mesîh iki tabiatlı olup tek iradelidir. Ancak bu iki tabiat bir

Hıristiyanlığın Mısır'a girişiyle birlikte bu dini benimseyen Mısırlıların ortak adı olmuştur. İslâmî dönemde ve günümüzde de bu kelime Mısırlı Hıristiyanları ifade edecek şekilde kullanılmaktadır." Ebu Muhammed Takıyyüddin el-Makrîzî, *Tarihu'l-Akbât*, (thk. Abdülmecid Diyab), yy: Darü'l-Fazile, 1995, s, 13; Müdiriyye el-Ma'lûmât, "Akbât", (*Rapor*), 1. b., yy: el-Merkez el-İstişâri Li'd-Dirâsât ve't-Tevsîq (The Consultative Center for Studies and Documentation), 2011, s, 7; Atıyye, s, 21-22; İyad Mustafa Abdülfettah el-Atraşî *Muâleceetü'l-Mevâki'i'l-İhbâriyyeti'l-Elektronıyyeti'l-Arabiyye li-vakâi'i'l-Akbât fî Mısır*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ezher Üniversitesi -Gazze Şubesi- Filistin: 2012, s, 28; Yakup Nahle Rûfeyle, *Tarihu'l Ümmeti'l-Kıptıyye*, tkd, Cevdet Cibre, 2. b., yy: Metropol, 2000, s, 3-6; Ekrem Sert, *Mısır Kıptî Kilisesi ve Günümüzdeki Durumu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Dinler Tarihi, 2017, s, 8; Aslıhan Arslantürk Şimşek, Orta Doğu'da Kimlik Sorunu Ve Kıptîler, Marmara Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Orta Doğu Sosyolojisi Ve Antropolojisi Ana Bilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi): İstanbul, 2010, s, 34-35.

⁷⁹ Üdât, s, 30-31; Hayyâta, s, 102-103; Rabbât, s, 19; Aydın-Duran, s, 52; Fercu, 15.

⁸⁰ Fercû, s, 16; el-Mısırî, s, 303.

⁸¹ Hasen b. Tallâl, *Mesihîyye fî'l-Âlemi'l-Arabi*, 1. b., Amman: Mektebe, 1995, s, 85-86.

uknumda/cevher birleşmiştir”⁸² şeklindeki görüşünü benimsemişlerdir. Marûniler, başlangıçta ayin dili olarak Süryânîce’nin Ârâmîce lehçesini kullanmışlardır. Günümüzde ise Süryanî alfabesiyle yazılan Arapça (Kârşûni) yaygınlık kazanmıştır.⁸³

Lübnan’da yaşayan Hıristiyanlar içinde Katolik Marûniler, hem etnik köken ve mezhep bakımından hem de siyasî-iktisadî ve askerî bakımdan en güçlü gruptur. Marûnilerin Vatikan ve Fransa ile geçmişten beri devam edegelen münasebetleri vardır.⁸⁴

E. MISIR KIPTİLERİNİN HİRİSTİYANLAŞMASI

Mısır, günümüzde büyük bir bölümü Afrika’da, küçük bir bölümü (Sînâ yarımadası) Asya’da yer alan; batıdan Libya, güneyden Sudan, kuzey doğusundan İsrail (Filistin), kuzeyden Akdeniz, doğudan da Kızıldeniz’le çevrili bir ülkedir.⁸⁵ Bu ülkede yaşayanlara Mısırlılar denilmektedir.

Mısırlılar son iki bin yılda üç kere din, üç kere de dil değiştirmiş bir millettir. Mısır’da Firavunlar döneminde putperestlik, Roma-Bizans döneminde Putperestlik-Hıristiyanlık, Araplar döneminde İslâmiyet hâkim olmuştur. Söz konusu dönemlerde kullandıkları dil bakımından Kıptîce’den⁸⁶ Yunanca’ya, Yunanca’dan da Arapça’ya geçmişlerdir.⁸⁷

Hıristiyanlık, adı Yuhanna lakabı Markos olan ve yetmişler arasında yer alan Azîz Markos vasıtasıyla milâdi I. yüzyılda Mısır’da yayılma imkânı bulmuştur.⁸⁸ Bazı kaynaklarda belirtildiğine göre, Markos’a İskenderiye’de ilk olarak asıl adı İskâf olan fakat İnyânu adıyla tanınan bir kişi ve onun dışında bir kaç kişi daha tâbi olmuştur.

⁸² el-Mısırî; s, 303-304.

⁸³ İsmail Taşpınar, “Marûniler” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: 2003, C. XXVIII. ss, 71-72; Abduh, 164-166.

⁸⁴ Milâd Hanna, *el-A’midetüs-Seb’a Liş-Şahsiyyeti’l-Mısriyye*, Kahire: Nahda Mısır, 1999, s, 43.

⁸⁵ Suna Doğaner, “Mısır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: 2004, C. XXIX, s, 553.

⁸⁶ Kıptîce; Mısır dili ya da Kıptî dili, bugün yazılı Kıptî kitaplarında mevcut olan dilin aynısı olup sadece harfleri farklıdır; Muhammet Ferid Vecdî, *Dâiratü’l Maârif el-Karnü’l-İşrûn*, C. VII, Darü’l-Fikr: Beyrut, ss, 612-623; Alfred J. Butler, *el-Kenâis el-Kıptiyye el-Kadîme fi Mısır*, Arapçaya Tercüme; İbrahim Selâme İbrahim, takd; Niyâfe el-Enbâ Grogorius, Kahire: el-Heve’tü’l-Mısriyye el-Âmme Li’l-Kitab, 1993, s, 195-196.

⁸⁷ Hasaneyn Heykel, Muhammed, *Harîfu’l-Ğadab (Kısatü Bidâye ve Nihâye Asrı Enver Sedat)*, 1. b., Mısır: 2006, s, 130-131.

⁸⁸ Lecnetü et-Tarihi’l Kıptiyyetü, *Hulasatü Tarihi’l-Mesihîyye fi Mısır, Matbaatü Medarisi’l-Ehad*, 3. b., yy, 1996, s. 60; İzzet Zeki, *Kenâisü’l-Meşrik*, 1. b., Kahire: Darüs-Sekâfe, s, 23.

Yaklaşık mîlâdi 97 yılında⁸⁹ da ilk Kilise'nin temeli atılmıştır.⁹⁰ Temeli atılan bu kilise “Kıptî Kilisesi”dir.

Kıptî Kilisesi başlangıçta İskenderiye Kilisesi olarak kurulmuş daha sonra Kıptî Kilisesi adını almıştır.⁹¹ Günümüzde bu kilise Mısır ve Arap dünyasındaki en büyük Hıristiyan azınlık kilisesidir.

Kıptî Kilisesi, İskenderiye’de, havari Markos tarafından kurulduğu için önemli sayılmış ve patrikhaneye de Kıptîler tarafından “Yeryüzünde İsa’nın Konuşan Sesi” unvanı verilmiştir.⁹²

Mısır, tarih boyunca farklı din, dil, mezhep ve etnik unsurlara sahip olması bakımından dikkat çeken örnek ülkelerden birisidir. Mısır, yaklaşık olarak M.Ö. 17. yüzyıllarda Mısır’da hüküm sürmüş hanedanlar ve Firavunlarla başlayarak, Persler (M.Ö. 340), Makedonyalı Büyük İskender (M.Ö. 333), Romalılar (M.Ö. 30), Müslüman Araplar (M.S. 640), Osmanlılar (M.S. 1517) ve daha sonra da Anadolu ve Balkanlardan gelerek buraya yerleşen farklı milletleri, din ve mezhep mensuplarını içinde barındırmış bir ülkedir. Mısır’da bir Kıptî Hıristiyan’ın Hz. Hüseyin’in ve Seyyide Zeyneb’in doğum günü kutlamasına katılması veya şifa bulmak için Seyyid Bedevî türbesine gitmesi yadırganmamaktadır. Ayrıca bir Müslümanın Mar Cerces’in doğum yıl dönümü kutlamasına katılması, Zeytun’da bulunan Azra Kilisesi’ni ve Asiut’taki Muhrak Manastırı’nı ziyaret etmesi de olağan karşılanmaktadır.⁹³

Rivayete göre Kral Hirodes (ö. m.s: 4)⁹⁴, iki yaşın altındaki çocukların öldürülmesi talimatını verince Hz. Meryem, Roma İmparatorluğu’nun baskısından

⁸⁹ Not: Saverus ibn. Mukaffa; İskenderiy’de ilk kilisenin yaklaşık olarak mîlâdi 65 yıllarında ‘Daru’l Bakar’ da Markos’un şehit edildiği yerde kurulduğunu söylemektedir; el-Mukaffa, s, 352.

⁹⁰ Vecdî, s, 617.

⁹¹ Şuaybî Abdullah Abdülazîz, *el-Kinise el-Kıptîyye: Fikruhâ ve Menhecuhâ et-Tansîrî Hulâle el-Karnî'l-Işrîyn*, (Doktora Tezi), Medine: Vizare et-Ta’lim el-Âli Câmia el-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye el-Ma’had el-Âli Li’d-Da’ve el-İslâmiyye Bil-Medine el-Münevvera Kısmu el-İstişrak, h.,1407, s, 6.

⁹² Murat Gök, “*Abbâsîler Dönemine Kadar Mısır’da Kıptîler ve Müslümanlarla İlişkileri*”, Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, sayı: 6, Aralık 2019, ss, 442-470.

⁹³ Abdülhamid Mahmud Ebu’n-Nasr, *Akbâtü Beyti’l-Makdis*, 1. b., Dâiratü’l-Maârif el-Filistinîyye Bankü Ma’lûmâtîl-Kudüs (2), yy, 2014, s, 13.

⁹⁴ Kral Hirodes (M.Ö.37- MS. 04); Kral Hirodes, uyanık bir siyasetçi, becerikli bir diplomattı. Bu becerileri sayesinde dost ve düşmanlarının takdirini kazanmıştı. Düşmanlarına karşı diplomatik yollarla üstünlük kuramaz ise derhal şiddet, sürgün ve savaşa başvururdu. Bu özellikleri sayesinde Roma’nın desteğini arkasına alarak yaklaşık olarak kırk yıl Roma’ya bağlı Yahuda Özerk Devleti’ni yönetmiştir;

kurtulmak için İsa'yı yanına alarak nişanlısı Yusuf en-Neccar ile birlikte Mısır'a⁹⁵ sığınmıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi, kendi kaynaklarına göre Hıristiyanlık Mısır'a, Markos vasıtasıyla erken dönemde ulaşmıştır. Kendisi Filistin'e gitmiş, bizzat İsa Mesih'ten ders almıştır. Dolayısıyla, Hıristiyanlık tarihinde kurulan ilk kilisenin Mısır/İskenderiye Kilisesi olduğu söylenmektedir.⁹⁶

Aziz Markos, takriben milâdi 45'te İskenderiye'ye gitmiştir. İskenderiye şehrinin o dönemde dünya kültür başkenti olduğu bilinmektedir. Kıptî Patriği III. Şunnûde'ye göre Markos, İsa Mesih'in Hıristiyanlığı yaymak için gönderdiği yetmişlerden birisi, ayrıca dört İncil'den birinin de yazarı olarak bilinmektedir.⁹⁷

Kıptî kaynaklarına göre ise İskenderiye Kilisesi, M.S. 40 (?) yılında⁹⁸ İskenderiye'ye gelen Markos tarafından kurulmuştur. Kıptî Kilisesi'nin son patriklerinden olan Şunnûde (1971-2012), Hıristiyanlık tarihinde ilk kilisenin Kudüs'te kurulduğunu ve Mısır Kilisesi'nin de Afrika'da kurulan kiliselerin ilki olduğunu belirtmektedir. Bundan dolayı Mısır Kıptî Kilisesi'ni "Afrika Kiliselerinin Anası" olarak görmektedir. Yine Şunnûde'ye göre, içinde ilâhiyat eğitiminin yapıldığı en eski kilise İskenderiye Kilisesi'dir. Buna rağmen, Mısır'da yayılan Hıristiyanlığın ilk yıllarına dair kayda değer bilgiler bulunmamaktadır. Mısır'da kilisenin ilk oluşumunun İmparator Demetrius (189-201) zamanında gerçekleştiği de kabul edilmektedir. Hıristiyanlığın ilk asırlarında Kıptîler, Hıristiyanlarca Kanonik⁹⁹ sayılan incillerin yanında "İbranilere Göre İncil", "Mısırlılara Göre İncil" gibi incil nüshalarını da muhafaza etmişlerdir. Bu inciller,

Hanna Cerces el-Hudarî, *Tarihi el-Fkr'il-Mesîhi: Yesû'l Mesîh Abre'l-Ecyâl*, Kahire: Darü's-Sekâfe, C. I., (I-IV), 1981, s. 101-107; Sâmî Hallâk el-Yesûî, *Müctemau Yesû: Takâlidühu ve Âdâtühü*, 1. b., Beyrut: Darü'l-Meşrik, 1999, s. 35-38.

⁹⁵ Kutsal Aile, Mısır'a gelirken Sina Yarımadasının kuzeyinden Gazze'den Refah'a oradan daha önce Romalıların sürgün yeri olan el-Ariş'e oradan da yine daha önce m.ö. VI. yy'da Perslerin Mısır'ın fethi sırasında Müslüman Arapların Mısır'a girerken kullandığı yolu takip etmiştir. Daha sonra Menzile Gölü'nün altında bulunan Süveyş Boğazı'nı geçerek bazı yerlerde istirahat ederek bazı yerlerde konaklayarak Mısır'a ulaşmıştır. Mısır'da Kral Hiredos'un ölümüne kadar milâdi birinci yılda yaklaşık olarak bir yıl kalmıştır. Bugün kutsal ailenin gelip geçtiği istirahat edip konakladığı yerlerde farklı Hıristiyan mezheplerine ait kiliseler ve manastırlar bulunmaktadır; Zeki, s. 19-22.

⁹⁶ Abdül-Latif el-Münâvî, *el-Akbât: el-Kinise Em el-Vatan*, 1. b., Riyad: Mektebe es-Sâi, 2005, s. 13.

⁹⁷ Mahmut Midhat, Takd; Yunan Lebib Rızık, *Mısrü'l Kıbtıyye*, 1. b., Kahire: 1998, s. 130; Zeki, s. 23-24; Heykel, s. 259; Zeki Şunnûde el-Muhâmi, *eş-Şühedâ: Mevsüatü Tarihi'l-Akbât ve'l-Mesîhiyye*, C. 11, yy: Mektebetü'l-Mahabbe, s. 82-86, ty.

⁹⁸ Kaynaklar, İskenderiye Kilise'nin kuruluş yılı hakkında farklı tarihler vermektedir; 40, 45, 48, 60, 65.

⁹⁹ Kanonik; Doğru, güvenilir ya da sahih dinsel literatürü ifade etmede kullanılan bir terimdir; Gündüz, s. 212.

mîlâdi 3. asırda ortadan kalkmıştır. Demetrius (189) döneminde kısmen teşkilatlanma fırsatı bulan Hıristiyanlar, Severus (202) ve Desius (250) dönemlerinde büyük baskılara maruz kalmış ve bu baskılar Diocletianus (284-303) zamanında en üst seviyeye çıkmıştır. Bu baskı dönemlerinde İskenderiyeli Clement (150-214), Origene (183-252) ve talebesi Denys tarafından bazı fikir hareketleri geliştirilmiştir. Mîlâdi 313'ten itibaren Kıptîler teşkilatlanmaya başlamış, ayin dili olarak Yunanca'dan Kıptîce'ye geçilmiş; böylece Hıristiyanlık Mısır topraklarında yayılmış ve halk Kıptî ismini almıştır.¹⁰⁰ Hıristiyanlık, mîlâdi 259'da Mısır devletinin resmi dini hâline gelmiş, mîlâdi 381-640 yılları arasında da Mısır devletinin dinî olarak devam etmiştir. Neticede Hıristiyanlık tarihi, savaşlar, dinî baskılar, mezhep çatışmaları, insan hakları ihlalleri ile doludur.¹⁰¹

Hıristiyanlar, Roma İmparatorluğu döneminde Mısır'da pek çok baskı ve işkenceye maruz kalmışlardır. Roma İmparatoru Diocletianus mîlâdi 284 yılında iş başına gelmiş ve o günde Mısırlı Kıptîler Roma tanrılarına tapınmadıkları için büyük bir zulüm ve katliama maruz kalmışlardır. Özellikle Diocletianus (245-313) döneminde Mısır çıbanbaşı olarak görülmüş ve İmparator, kendisinin bizzat başında bulunduğu bir orduyla 29 Ağustos 284'te Mısır'a girerek büyük bir Kıptî katliamına imza atmıştır. Hıristiyan Kıptîler o yılı "Şehitler Yılı" olarak ilân edip takvimlerinin de başlangıcı olarak kabul etmişlerdir.¹⁰²

Mısır Kıptîleri, Kıptî yılına göre 11 Eylül'ü de ziraî yılbaşı olarak kutlamaya başlamışlardır. Çünkü Mısır'a hayat veren Nil Nehri taşkınları o günde meydana geliyordu. O günün ziraî yılbaşı olarak kutlanması Eski Mısırlılardan itibaren süregelen bir gelenek hâlini almıştır. Kıptîler aslında ziraî yılbaşı olan bu günü kendi takvimlerinin başlangıcı olarak kabul etmişlerdir.¹⁰³

¹⁰⁰ Mustafa Erdem, "Monofizit Kiliselerinde Din Anlayışı (Kıptî Kilisesi Örneği)", Dinler Tarihi Yayınları-2, Ank: 2000, s, 92; Atıyye, s, 33-44.

¹⁰¹ Muhammed Sabrî, *Tarihu Mısır min Muhammed Ali ile'l-Asri'l-Hadis (Safahâtun min Tarihi Mısır 13)*, 2. b., Kahire: Mektebe Medbüli, 1996, s, 14; Not: Mısırlılar, Hıristiyanlığı resmen mîlâdi 381 yılında kabul etmişlerdir; Mecdî, s, 613.

¹⁰² Münâvî, s, 13.

¹⁰³ Ebu'n-Nasr, s, 25-26; Semira Bahr, Takd; Ali Ahmet Abdülkadir, *el-Akbât fi'l-Hayatis-Siyasiyye el-Mısıryye*, y.y, 1979, s, 9-10.

Kıptî Takvimi¹⁰⁴ Mısır'da M.Ö. 4241-M.S. 1875 yılları arasında yürürlükte kalmış, Dünya Bankası'ndan alınan borçlar yüzünden yapılan baskılar sonucunda, Hidiv İsmail döneminde (1867-1879) Mîlâdi Takvim'e geçilmiştir.¹⁰⁵

Kıptî yazar Semira Bahr'a göre Dioclatiaonus, yapmış olduğu zulüm ve katliamlarla sadece Hıristiyanları öldürmekle kalmamış; Hıristiyanlığı yok etmek için de şu dört şeye başvurmuştur: Din adamlarının katledilmesi, kutsal kitapların yakılması, kiliselerin yıkılması ve Hıristiyanların kamu görevlerinden uzaklaştırılmasıdır.¹⁰⁶

Romalıların Mısırlı Kıptîlere yaptıkları baskı, zulüm ve katliamlara dair verilen bir örnekte, "Kıptîler dokuz yıl süren ve yaklaşık bir milyon insanın öldüğü baskılarda imanlarından zerre miktarı sarsılmadılar"¹⁰⁷ şeklinde söz edilmektedir.

Mısır Kıptîleri, dünya kiliseleri arasında -baskı dönemlerinde- gerek ferdi gerekse toplu/manastır olarak ilk ruhbanlık kurumunu ihdâs edenlerdir. Meselâ Papaz Antonius, Hıristiyanlık tarihinde 4. yüzyılda çöle çıkıp ruhban hayatı yaşayan ilk kişidir.¹⁰⁸

326 yılında henüz 27 yaşında iken İskenderiye Patriği seçilen Athanasius'un dinî, fikrî ve siyasî tavırları Hıristiyan dünyasında büyük etki meydana getirmiştir. Roma İmparatorluğu'nun baskılarına rağmen 42 yıl boyunca İskenderiye Kilisesi'nin işlerini yürütmüştür. Athanasius, İmparator'a: "Kilise işleri ile kendini yorup bize talimatlar verme! Allah sana memleket işlerini bize de Kilise işlerini vermiştir. Bizim nasıl dünya işlerine karışmamız uygun değilse senin de Kilise işlerine karışman uygun değildir" diye seslenmiştir.¹⁰⁹ Athanasius, mîlâdi 325 yılında Kudüs'te, dönemin İmparatoru Heraklius'un annesi Helena tarafından yaptırılan Kıyamet Kilisesi'nin açılış töreninde de Antakya ve Konstantiniyye/İstanbul patrikleri ile birlikte hazır bulunmuştur.¹¹⁰

¹⁰⁴ Kıptî Takvimi; Yunan sistemi üzerine kurulu Güneşi esas alan, Kıptîce isimleri olan, bazı ayları 29 bazılarını 30 gün olan, Mısır'da ziraat, hasat ve suların yükselişini esas alan ziraî bir takvimdir. Bkz. Riyad Süryal, *el-Müctemau'l Kıptî fi Mısır fi'l-Karni 19*. (Doktora Tezi), Mısır: Mektebetü'l-Muhabbe, 1970, s. 232; bkz. Kıptî Takvimi için Ek: 5.

¹⁰⁵ Bahr, s. 10-11.

¹⁰⁶ Bahr, s. 9.

¹⁰⁷ Mecdî, s. 616.

¹⁰⁸ Münâvî, s. 13-14; Heykel, s. 259-260.

¹⁰⁹ Münâvî, s. 14-15.

¹¹⁰ Ebu'n-Nasr, s. 28.

Bahr'a göre: mîlâdi 4. yüzyılın başlarından başlayıp yaklaşık 150 yıl süren süreçte İskenderiye/Kıptî Kilisesi uluslararası bir rol oynamıştır. Patrik, piskopos ve papazlarıyla birlikte yerel ve genel konsillerde Hıristiyan akidesi ile ilgili ortaya atılan hurafelere karşı büyük bir mücadele vermiştir. Ancak daha sonra Kıptî Kilisesi, fikrî ve dinî anlaşmazlıklar sebebiyle bir yandan Roma, Antakya ve İstanbul Kiliseleri ile amansız bir mücadeleye girişmiş, öte yandan da uzun yıllardır kullandığı Yunan dilini bırakıp Kıptî dilini kullanmaya başlayarak âdetâ bu kiliselere karşı bir meydan okuma girişiminde bulunmuştur. Böylece bu dönemde hem Mısır'a hem de Hıristiyanlığa milli bir damga vurmuştur. Bizans İmparatoru'nun atamış olduğu, din ve dünya işlerine birlikte bakan patrikleri ise tanımamıştır. Kendi patriklerini seçmişler, din ve dünya işlerini birbirinden tamamen ayırmışlardır. Bu durum Müslüman Arapların da Mısır'ı fethetmelerini kolaylaştırmıştır.¹¹¹

Kıptî Kilisesi 451 yılında Kadıköy Konsili'nde alınan kararları tanımamıştır. İmparator II. Theodosius'un (408-451), Mısır'daki temsilcisi aracılığı ile yaptığı, "Patrik, Kadıköy Konsil kararlarını tanımıyorsa şehirden çıksın. Şayet bu karaları tanırıyorsa kendisini hem patrik hem de yönetici yapalım" şeklindeki teklifini kabul etmeyen Kıptî Patrik Dioscorus (444-457) şehri gizlice terk etmiştir.¹¹²

Kadıköy Konsil kararları, Doğu Kiliseleri nezdinde kabul görmemiş ve Hıristiyanlar arasındaki anlaşmazlığı (monofizit-diyofizit tartışmasını) daha da derinleştirmiştir. Ancak Sâsâniler (226-651), hâkimiyetleri altında bulunan Hıristiyan unsurların yaşadıkları bölgelerde bu anlaşmazlığı kendi lehlerine kullanmışlardır. İslâm'ın bu coğrafyaya gelişinden önce Bizans Devleti ve Sâsâniler, bu bölge üzerinde büyük bir hâkimiyet mücadelesine girişmiş, fakat her ikisi de bu durumdan zayıflayarak çıkmıştır. İmparator Herakleios (610-641), Sâsânilere karşı kaybettiği toprakları tekrar geri alınca, bu bölgede zafer turuna çıkmış, bu arada Hıristiyan mezhepleri arasındaki İsa'nın tabiatı konusundaki anlaşmazlığı da bir çözüme kavuşturma niyetine girişmiştir. Suriye asıllı piskopos Sercios el-Kostantinî, bu anlaşmazlığın çözümü için bir öneri sunmuş, imparator da bunu onaylamıştır. Bu öneriye göre insanlar, İsa'nın tabiatı

¹¹¹ Bahr, s, 10-11.

¹¹² Münâvî, s, 15-16.

konusundaki tartışmaya girmeyecekler, ancak İsa'da bir tek irâde veya bir tek meşiet olduğunu kabul edeceklerdir. Çünkü imparator mezhep anlaşmazlığı tehlikesinin ve tehdidinin farkında idi ve Hıristiyanları tek bir anlayışta birleştirmek istiyordu. Bu hususta kısmen de olsa bir başarı sağlamıştır. Nitekim Kıptî Hıristiyanların tutmuş oldukları Büyük Oruç'un ilk haftasının adı, bugün bile "Herakleios Orucu Haftası" olarak isimlendirilmektedir.¹¹³

Bizans İmparatoru Herakleios'un Mısır'daki dinî ve dünyevî temsilcisi Mukavkıs Mısır'ın her tarafına kral yanlısı papazlar atamıştır. Bu esnada Kıptî papazlar ya öldürülmüş ya da sürgün edilmişlerdir. Kıptîlerin kendi seçtikleri patrikleri Patrik Bünyamin'in kardeşi de bu zulümlerden payını almıştır. Kendisine işkence edilmiş ardından da suda boğularak öldürülmüştür. Bu kişinin önce iç organları çıkarılmış, dişleri sökülmüş sonra kum dolu bir çuvalın içine konularak denize atılmıştır. Çünkü o, Kadıköy Konsil kararlarını kabul etmemiştir. İşte bu yüzden işkence edilerek öldürülmüştür.¹¹⁴

Bizans İmparatorları ile İskenderiye Patrikleri arasındaki itikadî anlaşmazlık ve imparatorların İskenderiye Kilisesi'ni tehditleri ve patriklerin bu tehditlere karşı mücadeleleri milâdi 7. yüzyıla kadar devam etmiştir.¹¹⁵ Ancak Mısır'ın Müslümanların eline geçmesiyle (M. 642) birlikte Kıptî Patrikler İskenderiye'de ikâmet edebilmişlerdir. Fetihden önce Kıptîler Melkânî cemaatinin hegemonyası altında yaşamışlardır.¹¹⁶

F. MISIR'A ARAP GÖÇLERİ

Her ne kadar Mısır'ın Müslüman Araplar tarafından fethedilmesi ile birlikte bu ülkeye yapılan Arap göçlerinde hızlı bir artış meydana gelmişse de, aslında Mısır'ın fethinden çok daha önceleri Araplar Mısır'a belli zamanlarda göç ederek belirli bölgelere yerleşmişler, Firavunların Mısır'da kurduğu devletlerle sürekli iletişim ve etkileşim halinde olmuşlardır. İslâm öncesi dönemde bu göçler Arap yarımadasından Kızıldeniz ve Eritre/Somali sahilleri üzerinden Mısır ve Sudan'a gerçekleştirilmiştir. Meselâ Sina bölgesi pek çok bedevi Arap kabilesinin gelip yerleştiği önemli bir merkez haline

¹¹³ Alfred j. Butler, Arapçaya Terc; Muhammed Ferid Ebu Hadîd Bey, *Fethu'l Arap Li-Mısır*, 2. b., Kahire: Mektebe Medbüli, 1996, s, 166-173.

¹¹⁴ el-Mukaffa, s, 563-568.

¹¹⁵ el-Mukaffa, s, 426.

¹¹⁶ Tallâl, s, 91.

gelmiştir. Bu sebeple bazı tarihçiler Mısır'ın Araplaşmasının Müslüman Arapların Mısır'ı fethiyle başlamadığını aksine bu tarihten çok daha önceleri başladığını iddia etmektedirler. Nitekim Firavunlar döneminden kalan duvar yazılarında Arapların, milattan önce yaklaşık iki binli yıllarda Yukarı Nil Vâdisi'ne, Sina dağlarına, Mısır ve Filistin arasında uzanan çöl bölgesine gelip yerleştiklerini anlatan işaretler bulunmuştur. II. Ramses (M.Ö. 1279- 1213) döneminde pek çok Arap'ın hem Mısır şehirlerine hem de Nil Vadisi'nde bulunan yerlere gelip yerleştikleri de bilinmektedir. Firavunlar sonrasında Mısır'da hüküm süren Fârisîler, Yunanlılar ve Romalılar dönemlerinde de Arapların Mısır'a göçleri devam etmiştir. Milâttan önce kurulan Nebâti Arap Krallığı (M.Ö. 400- M.S. 106) yaklaşık dört yüzyıl Sîna merkezli olarak devam etmiştir. Mısır'da üç asır hüküm süren Ptolemy Hanedanlığı (M.Ö. 305-M.S. 30) döneminde de irili ufaklı Arap devletçikleri kurulmuş, onlarla ikili ilişkiler gerçekleştirilmiştir. Araplar, Mısır'lı Hıristiyanlar tarafından bilinmiyor da değillerdi. Meselâ Mîlâdi 610 yılında İskenderiye'de yaşayan Arap aileler mevcuttu. Müslüman Arapların Mısır'a gelişinden önce Mısır Hâkim'i bazı Hıristiyan Gassaniler'e Tinnis'teki (Eski Mısır'da bir yerleşim yeri) bir bölgeyi tahsis etmişti. Hıristiyanlığın ortaya çıkışından itibaren Kehlân ve Kahtânilerden bazı boylar da Mısır'ın kuzey doğu bölgesinde yerleşmişlerdir. Tay kabilesinin önemli boylarından olan Cüzzâm ve Lahmîler ise aynı bölgenin hem kuzey hem de güney kesimlerinde etkin durumdaydılar.¹¹⁷

Her ne kadar Müslüman Arapların Mısır'ı fethiyle Mısır'da Arap nüfus artmış ise de Araplar, henüz Arap olarak isimlendirilmezden önce Mısır'da hüküm süren hanedan ailelerin bile öncesine varan (M.Ö. 2000) irtibatları söz konusudur. Mısır Firavun Hanedan aileleri döneminde de, Eritre sahilleri üzerinden pek çok Arap Mısır'a yerleşmiştir. Yine Sina yarımadası hem bedevilerin hem de Arap kabilelerinin Mısır'a girişinde önemli bir güzergâh olmuştur. Nitekim Firavunlar döneminden kalan yazıtlarda, Arapların Batı Sahra bölgesinde¹¹⁸, Yukarı Nil kıyılarında, Sina dağlarında ve Mısır ile Filistin arasında kalan çöllerde yerleştikleri keşfedilmiştir.¹¹⁹

¹¹⁷ Ebu Seyf Yusuf, *el-Akbât ve'l-Kavmiyye el-Arabiyye*, 1. b., Beyrut: Merkez Dirâsât el-Vihde el-Mürebbiye, 1987, s, 47-50; Heykel, s, 264.

¹¹⁸ Nil nehrinin batısında kalan topraklar.

¹¹⁹ Hanna, s, 116.

Arap kabilelerinin Mısır'a göçleri Mısır'ın fethinden sonra da artarak devam etmiştir. Mîlâdi 7. asırda başlayan bu göç hareketi mîlâdi 13. yüzyıla kadar sürmüştür. Mısır'ın fethi ile başlayan beş ana göç hareketi kısaca şu şekilde sıralanabilir:

-Mısır'ın fethi ile beraber içerisinde yoğun bir Hıristiyan Arap'ın yer aldığı göçler.

-Emevî halifelerinin (661-750) siyasî planlarına uygun olarak gerçekleşen göçler.

-Abbasi halifesi el-Mütevekkil (847-861) döneminde gerçekleşen göçler.

-Fâtımiler döneminde (969-1171) hem Mağrip (Mısır'ın batısı) hem de Maşrik (Mısır'ın doğusu)'tan gelen Arap kabilelerinin göçleri.

-Selâhaddin Eyyûbi (1174-1186) devrinde Haçlılara karşı yapılan savaşta yararlılık gösteren bazı Arap aşiretlerinin göçleri.

Siyasî-sosyal-iktisadî ve kültürel sebeplerle gerçekleştirilen göçlere Arap kabilelerindeki hızlı nüfus artışını, bazı halifelerin ve idarecilerin nüfuzlarını artırmak için yaptıkları göç teşvikleri ile savaşlardaki asker açığını kapatmak için yapılan göçleri de ilâve etmek gerekmektedir. Böylece Mısır'a göç eden Arapların sayısının yaklaşık yarım yüzyılda yedi kat arttığı görülmüştür. Bütün bunlara ek olarak, Abbâsi Halifesi Mu'tasım Billâh'ın (833-842) devlet işlerindeki divan görevlerinden Arap asıllı olanları çekip onlara ödenen maaşı kesmesi üzerine bu kişiler Mısır halkı ile daha içli dışlı olmuşlar ve Mısır'ın her yerine dağılmışlardır. Böylece Mısır'ın hem İslâmlaşması hem de Araplaşması hızlanmıştır.¹²⁰

İskenderiye şehrinin Müslüman Araplar tarafından fethinden hemen sonra şehrin surları onarılmış, şehre yeni surlar, camiler ve kapılar eklenmiştir. Bazı eski binalar da onarılmış; ayrıca Arap nüfusun yerleşmesi için çok sayıda ev yapılmıştır.¹²¹

Müslüman Arapların Mısır'ı fethettiği dönemlerde dil, inanca tâbi idi. Mısırlı pek çok Kıptî'nin İslâm dinine girmesi ve diğer Kıptîlerin de Roma ve Bizans döneminde yaşanan zulümlerden sonra kendilerine huzur ve refah getiren Araplara karşı ilgi göstermesi sebebiyle Kıptîce gerilemiş onun yerine Arapça Mısır'da yaygınlaşmıştır.

¹²⁰ Yusuf, 51-52; Hanna, s, 117.

¹²¹ Muhsin Muharrem Zehran, *2005 Yılına Kadar İskenderiye Kentinin Genel Planlamasında Mimârî Mirasın Korunması: 22-26-04,1985, (Bildiriler)*, İslâm Mimârî Mirasını Koruma Konferansı, İstanbul: İki Nokta Araştırma, Basın, Yayın, Organizasyon, Şubat, 1987, ss, 353-365.

Milâdi 13. yüzyılın başlarında Mısır'da Assâl ailesi, Kâtip Kayser, İbn Ketmir ve bazı Kıptî önde gelenler Kıptîce'yi canlandırmak için bu dilde bazı sözlükler ve dilbigisi kitapları hazırlamışlardır. Kıptî nüfusun daha yoğun olduğu Mısır'ın güneyinde, Asiut adı verilen bölgede Kıptîce varlığını 18. yüzyılın başlarına kadar devam ettirmiştir. 19. yüzyılda Mısır'ın İngiliz işgali altında kaldığı dönemlerde bazı önde gelen Kıptîler Kıptîce'yi yeniden canlandırmak için 13. yüzyılda yapılanın bir benzerini yapmak istemişlerdir. Ancak Kıptî halk günlük işlerinde ve eğitimde bir geçerliliği olmadığı için bu girişime pek itibar etmemiştir. Eğitimli pek çok Kıptî ise ev içinde, eş ve dostlarının yanında İngilizce ya da Fransızca konuşmuşlardır. Günümüzde ise Kıptîce'nin zayıflamış hatta tamamen bitme noktasına gelmiş olduğu söylenebilir.¹²²

G. İSLÂMİYETİN MISIR'DA YAYILMASI VE KIPTİ HİRİSTİYANLAR

Mısır, çok eski medeniyet merkezlerinden birisi olan ve bazı peygamberlerle de ilişkisi bulunan bir yer/şehirdir. Nitekim bu şehrin ismi Kur'an-ı Kerim'de dört yerde geçmektedir:

“Onu satın alan Mısırlı adam karısına, ona değer ver ve güzel bak”.¹²³

“Yusuf'un yanına girdiklerinde anne babasını bağrına bastı ve Allah'ın izniyle Mısır'a güven içinde girin (kalın)”.¹²⁴

“Musa ve kardeşine şöyle vahyettik: Kavminiz için Mısır'da evler hazırlayın, evlerinizi ibadet mahalleri yapın ve namaz kılın. (Ey Musa) İnananları müjdele”.¹²⁵

“Firavun kavmine seslenerek şöyle dedi: Ey milletim! Mısır'ın mülkiyeti benim değil mi?”.¹²⁶ “Mısır” ismi Kur'an'da -bu ayetlerin dışında- isim belirtilmeksizin otuz yerde daha geçmektedir.¹²⁷

İslâm orduları 635 Eylül ayında Şam topraklarına ulaştılar. Halife Hz. Ömer (634-644) 638'de Kudüs'e girdi. Hz. Ömer, orada yaşayan Hıristiyan halkın Kudüs'te Yahudi

¹²² Meccî, s, 615-617.

¹²³ Yusuf, 12/21,

¹²⁴ Yusuf, 12/99.

¹²⁵ Yunus, 10/87.

¹²⁶ Zuhruf, 43/51.

¹²⁷ Bkz. Kasas, 28/15, Âraf, 8/109, Duhan, 44/26, Yusuf, 12/55, Kasas, 28/7, Yunus, 10/93, Müminun, 23/50, Şuâra, 26/53, Zuhruf, 43/51; Armûş Muhammed, “Acâibu Tarihi Mısır”, Kahire: ty, s, 21-22.

birakmaması yönündeki talebini geri çevirmedi. O, ikindi namazı vakti girdiğinde Kıyâme Kilisesi'nin içinde idi. Namazı kilise dışında kıldırdı. Amr b. As dört bin kişilik ordusu ile Mısır'a ulaşmadan önce, Hz. Ömer'in namazı kilise dışında kıldıracağı haberi çoktan Mısır Kıptîlerine ulaşmış ve Mısır'da yaşayan Kıptî Hıristiyanlar bu haberi sevinçle karşılamışlardır. Kıptî Hıristiyanların, zâlim idarecilerden çektikleri sıkıntılar yüzünden Müslüman Arapları kendilerini prangalardan kurtaracak bir kurtarıcı gibi karşıladıkları hususunda tarihçiler neredeyse ittifak etmişlerdir. Mısır'da yaşayan halk bu kurtarıcıları karşılamak için çoktan hazırды. Araplar da Mısır'a yabancı değillerdi. Daha önceden bazı Arap kabileleri Nil Vadisi'nin Batı Sahra bölgesine yerleşerek Mısırlılarla karışmış, onlarla çeşitli münasebetler kurmuşlardır. Bu arada Kıptîlerin seçtiği Patrik Bünyamin kaçak olarak yaşıyordu. Amr b. Âs durumdan haberdar olunca patriğe güvence vererek geri dönebileceği haberini göndermiştir. Patrik Bünyamin geri dönmüş, Amr b. As da kendisine ikramda bulunmuş ve arkadaşlarına: “Şu ana kadar sahip olduğumuz topraklarda bu adama benzeyen bir adam görmedim” diyerek iltifat etmiş, ardından Patrik Bünyamin'e: “Bütün adamlarını ve kiliselerini al ve işlerini yürüt” talimatını vermiştir. Müslümanlarla Kıptî Hıristiyanların ilk karşılaşması bu şekilde olmuştur.¹²⁸

Patrik Bünyamin, Herakleios döneminde kilisede görevli bir papaz idi. Tanınmamak için İskenderiye sokaklarında sivil elbiselerle geceleri gizlice dolaşır, kendisini gözleyen Ortodoks Hıristiyanları bulur, onların ihtiyaçlarını giderirdi. Gündüzleri ise, içinde marangoz âletleri bulunan -sırtındaki- bir küfe ile şehirde dolaşarak marangozluk yapardı. Bu hâli Müslümanların ortaya çıkışına kadar devam etmişti.¹²⁹

Tarihçi Makrizî Mısır'ın Müslüman Araplar tarafından fethini şu şekilde anlatmıştır: Müslümanların Mısır'ı fethettiği sırada Mısır'ın her yerinde Hıristiyanlar yaşamaktaydı. Hıristiyanlar, ırk ve mezhep olarak iki kısma ayrılmışlardı:

¹²⁸ Münâvî, s, 17-18; Heykel, s, 264-265; Vecih Fevzi Yusuf, *Tatavvur Tasmimi'l-Kenâis el-Kıptiyye el-Urtudoksiyye bi Mısır: Kenâis ve Ediyretü Vâdi en-Natrûn*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kahire: Külliyye Hendese, Kısım el-Mî'mâriyye, Camiatü Ayn Şems, Kasım, 1974, s, 41-43; Atıyye, s, 104-105; Hanna, 96-98; el-Mukaffa, s, 582-585; Mefail Hızlı, “Kudüs'te Osmanlı Vakıfları”, *İnsanlığın Kırmızı Çizgisi: Kudüs*, ed; Mefail Hızlı, Ahmet Güç, Süleyman Sayar, 1. b., Bursa: Bursa Büyük Şehir Kitaplığı, Nisan 2019, s, 137-138.

¹²⁹ el-Mukaffa, s, 597-598.

Birincisi, devlet yanlılarıdır. Bunların tamamı Rum ırkına mensup olup Konstantin'in askeriydi. Mezhepleri "Melkânîyye" olup sayıları üç yüz binden fazlaydı.

İkincisi, Mısırlılardır. Onlara da Kıptî denilmekteydi. Kıptîlerin soyu Habeşli, Nûbeli, İsrail kökenli kişilerle birbirine karışmış olup bunları birbirinden ayırdetmek neredeyse imkânsızdı. Bunların tamamına birden "Yakûbîler" denilmekteydi. Bunlardan kimisi devlette kâtip, kimisi tüccar, kimisi papaz ve piskopos, kimisi de çiftçi ve zanaatkârlardan oluşmaktaydı. Bu kişilerle devleti yönetenler arasında büyük bir düşmanlık vardı. Bu yüzden birbirleriyle evlenmezler ve birbirlerini öldürmekten de geri durmazlardı. Bu kişilerin sayısı oldukça çok olup Mısır'ın her yerinde dağınık vaziyette yaşamaktaydılar. Kıptîler, Amr b. Âs'tan, Rumların mağlup olması üzerine cizye ödeme karşılığı musâlaha talep etmişlerdir. Musâlaha gereği ellerindeki mallara dokunulmazdı. Onlar da Rumlara karşı Müslümanlara yardımcı olmuşlardır. Böylece Rumlar Allah'ın izniyle tamamen mağlup olmuşlar ve Mısır'dan çıkarılmışlardır.¹³⁰

Amr b. Âs, 644 yılında Cuma namazında okuduğu hutbede: "Allah'ın izniyle gidin toprakları ekin, oranın nimetlerini: sütünü, davarlarını ve avladıklarınızı afiyetle yiyin. Atlarınızı doyurun ve onlara sahip çıkın. Onlar sizin düşmana karşı silahınız. Onlarla zafer kazanır ve ganimet elde edersiniz. Komşularınız Kıptîlerin de haklarını koruyun. Müminlerin Emiri Ömer b. Hattab -o da peygamberimizden işitmiş- bana dedi ki: Benden sonra Mısır sizin tarafınızdan fetholunacaktır. Kıptîlerin haklarını gözetin. Zira onlar sizin ehlinizdir ve sizin himâyenizdedir"¹³¹ diyerek Mısır halkını rahatlatmıştır.

O dönemde Mısır'da Bizans adına hem patrik hem de hâkim (yönetici) olan ve Müslümanlarla anlaşma yapan Mukavkıs, İslâm ordusu ve Müslümanlardan: "Allah'a yemin olsun ki onlar, bizden daha az ve daha zayıf olmalarına rağmen daha güçlüler. Onlardan bir adam bizden yüz adama bedeldir. Ayrıca onlar ölümü hayata tercih etmekte daha isteklidirler. Onlardan savaşçı bir adam ailesine, beldesine ve çocuklarına geri dönmeyi istemez. Bizimle yaptıkları savaşta ölürlerse daha çok mükâfat alacaklarına

¹³⁰ Takıyuddin el-Makrîzî, *el-Mesîhiyyun ve Severâtihüm Dıdda'l Hukmi'l Arabi*, tahk, Cemal Muhammed Ebu Zeyd-Antuone Yakup Mihâil, Mektebe el-Hurriyye: Kahire, s, 6-15, 2009.

¹³¹ Heykel, 264.

inanırlar. Bir de onlar ölürlerse cennete gireceklerine inanırlar. Dünyaya rağbetleri de yoktur”¹³² şeklinde bahsetmiştir.

Kıptîler, Müslüman Arapların Mısır’ı fethettikleri sırada Bizans ordusuna yardım etmemişlerdir. Çünkü Bizans ile Kıptîlerin arası, Kadıköy Konsil (451) kararlarından sonra ortaya çıkan (İsa’nın tek tabiatlı mı çift tabiatlı mı olduğu konusundaki) inanç farklılığından dolayı iyi değildi. Kıptîler bu inanç farklılığı yüzünden Bizans tarafından çok kere ağır baskılara maruz bırakılmışlardır. Bu sebeple aynı dinden oldukları halde, Bizanslıların yanında yer almamışlardır. Bizans döneminde Doğu Kiliseleri “heretik” olarak görülmüştür. Dolayısıyla Nestûrîler, Yakûbîler ve Kıptîler Doğu Roma İmparatorluğu (395-1453) döneminde elde edemedikleri bağımsızlığı Müslüman Arapların idaresi altında elde etmişlerdir. Müslüman Arapların hâkim olduğu yerlerde barış, adalet ve huzur hâkim olmuş; Müslümanlar, Hıristiyanlar ve diğer unsurlar barış içerisinde birlikte yaşamışlardır.¹³³

İslâm dini, Amr b. Âs’ın Mısır’ı fethiyle birlikte Mısır’da çok hızlı bir şekilde yayılmıştır. Mısır halkının yaklaşık % 40’ı ilk anda İslâm dinini kabul etmiştir. Geriye kalanlar kendi inançları doğrultusunda yaşamaya devam etmişlerdir. Onlardan da cizye alınmıştır. Mısır halkı zaman içerisinde İslâm dinine girmeyi sürdürmüştür.¹³⁴

Müslümanlar, himâyeleri altında bulunan Hıristiyanları farklı gruplara ayırmadan tamamını “Ehl-i Kitap” ya da “Ehl-i Zimme” olarak görmüşlerdir. Onlardan toprak vergisi olarak “haraç”, askerlikten muaf olmaları için ise “cizye” almışlardır. Cizye, sadece ergenlik çağına ermiş sağlıklı erkeklerden gelirlerine göre alınırdı. Kadınlar, çocuklar, papazlar, rahipler ve yaşlılar cizyeden muaftı.¹³⁵

¹³² Mehdi, Sâti, *el-Mü’temer ed-Düveli: el-İslâm Fi İfrîkiyye 26 November 2006, (14), el-Kitâb es-Sâlis: el-Evrâk*, Libya: Vizâre el-İrşâd ve’l-Evkâf; Cem’iyye ed-Da’ve el-İslâmiyye el-Âlemiyye, ty, ss, 117-138.

¹³³ Atıyye, *el-Hurûbus-Salîbiyye: Te’siruhâ Ala’l-İlâkât Beyne eş-Şark ve’l-Ğarb*, Terc: Filiph Sâbir Seyf, 2. b., Kahire: Daru’s-Sekâfe, 1990, s, 19-23.

¹³⁴ Ebu Zeyd, s, 46.

¹³⁵ Atıyye, s, 235; Halil Abdülkerim Gönenç, *el-Mevsûatü’l-Fıkhîyyetü’l-Müeyyessere*, C. 1., Seha Neşriyat: İstanbul, 1992, s. 133-134; Cizye; İslâm tarihinde, gayri Müslim tebaanın erkeklerinden alınan baş vergisinin adıdır; Komisyon, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006, s, 104.

Kıptî tarihçi yazar Azîz Süryal Atıyye (1898-1998)'ye göre, Müslüman Arapların İskenderiye şehrini fethettikleri esnada Amr b. Âs'ın, Hz. Ömer'in talimatıyla İskenderiye Kütüphanesi'ni yaktırdığı iftirası tam bir hayal ürünüdür. Bu iftirayı atan kişiler de İranlı seyyah Abdullatîf Bağdâdî (ö. 1331) ve Süryanî Papazı Yakub b. el-Ibrî'dir. Hz. Ömer'in gûya, "Kur'an'a uyan kitaplara dokunma ama diğerlerini yak gitsin" şeklindeki sözü iftiradan ibarettir. Böyle bir şeyin hakikatle uzaktan yakından ilişkisi yoktur. Çünkü bu kütüphane, milâttan önce 48 yılında, Rum Kayser'i Julyus'un, Mısır VII. Kleopatra'sına, ağabeyi ile tutuştukları taht kavgasında yardım etmek için gittiği zaman gerçekleşen bir hücum esnasında yakılmıştır. Bu yangın o hücum sırasında çıkmış ve kütüphanenin tamamına yakını yanmıştır. Bir de buna mîlâdi 4. yüzyılda¹³⁶ İskenderiye şehrine hâkim olan Hıristiyanları katmak gerekmektedir. Zira bu Hıristiyanlar, pagan dönemine ait her ne varsa ona düşmandılar. Onlar bu kütüphaneyi tamamen yakıp yıkmışlardır. Bu yangından kurtarılmış olan bazı kitaplar da zamanla çeşitli sebeplerden dolayı yok olmuştur. Dolayısıyla, Amr b. Âs'ın bu kitapları İskenderiye fırınlarında yaktırdığına dair iddiaların tarihi yönden hiçbir dayanağı bulunmamaktadır.¹³⁷ Patrik Theophilus (385-412), Mısır'da Serapis tapınaklarına karşı girişilen yerel ayaklanmaları bizzat yönetmiştir. Canapus'taki (Ebu Kayr) Serapis tapınağı 389 yılında, başkentte bulunan ana tapınak ise 411 yılında kuşatılarak ele geçirilmiştir. Ayrıca İskenderiye'deki bu son olay esnasında Helen kültürünün birikimi olarak bilinen Ptolemy Kütüphanesi'nin büyük bir kısmı yok edilmiştir.¹³⁸

Hicretten sonraki ilk dört-beş asır içinde Kıptîlerin büyük çoğunluğu İslâm dinine girmişlerdir. Onların İslâm dinine girişleri konusunda ileri sürülen görüşler aşağıdaki şekildedir:

1. Kıptîlerin çoğu ya gönüllü olarak ya da ikna yoluyla İslâm dinini benimsemişlerdir. Mısır'ın fethi sırasında papaz olan Hanna Nikyosi, "Fetih esnasında

¹³⁶ Amr b. Âs'a İskenderiye kütüphanesini yaktırdığı iftirasını atanlardan birisi de aslen Yahudi olan tarihçi Ebu'l Ferec'dir; Hanna, s, 85.

¹³⁷ Atıyye, s, 103-104; Mehmed Mansur, *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı?*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, s, 5-9; Not:İmparator Diocletianus (284-303) döneminde Mısır'da bir halk ayaklanması olmuştu. İmparator, Mısır halkının yeniden varlıklı hâle gelmemeleri için Simya bilimi ile alâkalı tüm kitapları (madenleri altına çevirmemeleri için) bir meydana toplatıp yaktırmıştır. Mısırlılar bu sanatı eski atalarından öğrenmişlerdi; Butler, s, 190-197.

¹³⁸ Gök, ss, 442-470.

Hıristiyanlıktan çıkan Mısırlılar İslâm ordusuna eşlik ediyorlardı. İşte bunlar Amr b. Âs'ın dinine girdiler. Bu arada aşağı Mısır'da yaşayan halk arasında çok şiddetli bir bölünme yaşandı. Halkın bir bölümü Romalı komutan Theodor ile birlikte hareket etti. Diğer bölümü ise Müslümanların saflarına katıldı. İkiye bölünen halk birbirlerine saldırıp mallarını yağmaladılar ve yaşadıkları şehirlerini yaktılar” diyerek o günkü manzarayı anlatmıştır.

2. Bazı Mısırlılar sosyal ve siyasal alanda Müslümanlarla eşit sayılıp ayrımcılıktan kurtulmak için İslâm dinine girmişlerdir.

3. Mısırlılara uygulanan vergi sistemi ile alakalıdır. Cizye yükünden kurtulmak amacıyla İslâm dinine girenler olmuştur.¹³⁹

4. Kilise tarihçisi Saîd ibn Patrik (876-939), “Mısırlıların çoğu Aryüşçülerdi” diyerek, İslâm öncesi Mısır toplumunun dini anlayışı hakkında bir tespit bulunmuştur. Mısırlıların Aryüşçü din anlayışları İslâm dinine girişlerini kolaylaştırmıştır. Buna o dönemde Mısır'ın güney taraflarında yaygın olan Gnostikleri de eklemek gerekmektedir. Zira onlar İsa'nın çarmıha gerilişini reddediyorlar ve bu inançla alay ediyorlardı. Çarmıha gerilenin ise, İsa'ya benzeyen birisi olduğuna inanıyorlardı.¹⁴⁰ Mısır'ın güneyinde yoğun olarak yaşayan Gnostiklerin İsa hakkındaki bu anlayışları da İslâm dinini benimsemelerini kolaylaştırmıştır.

5. Hıristiyanlar İsa'dan sonra gelecek başka bir peygamber bekliyorlardı. Habeşistan ile sıkı bağları bulunan Kıptîlerin oraya hicret etmiş olan Müslümanlardan bir şekilde haberdar olmaları da ihtimal dâhilindedir.¹⁴¹

6. Mısır'da yaşayan Yunanlılar ve Yahudiler siyasî ve hukûki haklar bakımından Mısırlılardan daha üstün bir konumdaydılar. Mısırlıların siyasî ve hukûki

¹³⁹ Yusuf, s, 58-63; David, D. Grafton, “*Alakatü ed-Devle Bil-Akbât: Nazra lil-Mâdı Kable en-Netekaddem Lil-Müstakbel*”, el-Mecelle el-Lâhutiyye el-Mısriyye, sayı, 1, yıl, 2014, ss, 5-23; Hanna, s, 101-103; Not: Amr b. Âs'ın Mısır'ı fethettikten sonra Mısırlılardan aldığı cizye miktarı 12 milyon dinar olup halkı ezen vergilerde iptal edilmiş iken, Heraklius'un Mısırlılardan topladığı vergi miktarı 20 milyon dinar ve halkı ezen vergilerde yürürlükteydi; Ebu Zeyd, s, 80-81.

¹⁴⁰ Ebu Zeyd, s, 50-53.

¹⁴¹ Ebu Zeyd, s, 57-61.

hakları neredeyse hiç yoktu. Bu durum da Mısırlıların İslâm dinine girişlerini kolaylaştıran bir etkidir.¹⁴²

7. Hıristiyanlığı İskenderiye şehrinde yaşayan Yahudiler arasında yayan Markos'un İncil'i Yunanca yazılmıştı. Mısırlıların dili ise Kıptîce idi. Bu yüzden Hıristiyanlığı anlama konusunda dil farklılığı yüzünden büyük zorluklar yaşanıyordu. Ayrıca Fasîh Arapça ile Mısırlıların ana dili Kıptîce birbirine yakındı. Bu da Mısırlıların İslâm dinine girmelerini kolaylaştıran başka bir etkidir.¹⁴³

Saverius İbn el-Mukaffa'nın "Tarihu'l-Batarika" adlı kitabını tahkik eden tarihçi yazar Abdülazîz Cemaleddin, "İskenderiye Patriği ve yöneticisi olan Cyrus/Mukavkıs'tan sonra Mısır'ın en büyük üç yöneticisi Melkânîlerden ve Mukavkıs yanlılarından idi. Bu kişiler Kıptîler'e din ve dünya işlerinde en ufak bir merhamet göstermiyorlardı. Bu da bize İslâm dinine girenlerin tamamının Kıptîlerden oluşmadığını, önde gelen bazı Rumların da İslâm dinine girdiklerini göstermektedir"¹⁴⁴ şeklinde Mısır'ın İslâmlaşmasına dair bir tespitte bulunmuştur.

Müslümanların Mısır'da çoğunluk haline gelmeleri konusunda farklı görüşler bulunsa da 13 ve 15. yüzyıllar arasında çoğunluk haline gelmişlerdir. İslâm dini önce Mısır'ın Akdeniz'e bakan kesimlerinde yayılmış, sonra Güney'e (Saîd'e) kadar uzanmıştır. Nûbe toprakları ise 14. yüzyıla kadar Hıristiyan olarak kalmaya devam etmiştir. Mîlâd Hanna'ya göre Mısır'ın gerçek manada medeniyet olarak İslâm ile buluşması ve Kıptîce'den Arapça'ya geçişi Fâtımiler döneminde mümkün olmuştur.¹⁴⁵

Mısır halkı, Müslüman Arapların Mısır'ı fetihlerini büyük bir memnuniyetle karşılamışlardır. İskenderiye Kıptî patriklerinin ve Kıptî Kilisesi'nin 11. yüzyıla kadarki tarihini yazan meşhur Aşmoni Piskopos Severus b. el-Mukaffa (M. S. 987), Mısır Kıptîlerinin bu fethi nasıl karşıladıklarını şu ilginç benzetme ile anlatmıştır: "Ortodoksların hâli iyi idi ve daha da iyileşmekteydi. Mısır fethedildiği gün halklar,

¹⁴² Ebu Zeyd, s, 70.

¹⁴³ Ebu Zeyd, s, 72.

¹⁴⁴ el- Mukaffa, s, 644.

¹⁴⁵ Hanna, s, 104-106.

yularlarından kurtulmuş, annelerinin memesine süt içmek için koşan küçük buzağlar gibi sevinç içerisindeydiler”.¹⁴⁶

Hanna Nikyosi, Mısırlıların, Amr b. As’ın Rumları hezimete uğratmasını, kendilerine zulmeden zâlimlerden intikam almak için Allah’ın Müslümanları gönderdiğine inandıkları şeklinde yorumladıklarını nakletmiştir. Bir Kıptî tarihçi de Müslümanların Mısır’ı fethini, “İnsanlar, Rumların mağlup olup Müslümanların zafer kazanması, İmparator Heraklius’un yaptığı zulüm ve Mısır Hâkim’i Cyrus’un (Mukavkıs)¹⁴⁷ Ortodokslara uyguladığı zorbalıkların neticesidir. İşte bunlar Rumların mağlubiyetine ve Arapların Mısır’a hâkimiyetine sebebiyet vermiştir”¹⁴⁸ şeklinde değerlendirmiştir. Minas adlı bir Kıptî, İskenderiye şehrinin Müslüman Araplar tarafından fethedilmesinden sonra İsmail oğullarına 32.057 altın teslim etmiştir. Hâlbuki Amr b. Âs’ın fetihden sonra İskenderiye şehrine koyduğu vergi miktarı 22 bin altını geçmemiştir.¹⁴⁹ Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Kıptîlerin çoğunluğu Müslüman Araplarla dayanışma içerisinde olmuştur. Rum devletinin İsmail oğulları aracılığıyla sona ermesini de büyük bir sevinçle karşılamışlardır.

1. Mısırlıların Arap Dilini Kullanmaya Başlaması

Müslüman Arapların Mısır’ı fethettiği sırada Kıptîler, Ptolemaios/Batâlîme (M.Ö. 305/323- M.S. 30/50) döneminden itibaren resmi dil olan Yunanca’yı konuşuyorlardı.

¹⁴⁶ el-Mukaffa, 594-595; Jack Tâcir, *Akbât ve Müslimûn: Münzü'l Fethi'l-Arabi ila Âmi 1922*, Kahire: Hindâvi, 2012, s, 64.

¹⁴⁷ Mukavkıs/Mukavkas; Ermeni/Kafkas asıllı Melkânî/Kadıköy Konsil taraftarı Ortodoks bir Patrik olarak Mısır/İskenderiye Kilisesinin başına İmparator tarafından atanmış daha sonra Mısır’da İmparator Nâibi olmuş birisidir. Bir diğer kaynaktan, Mukavkıs için Yunanlı mı yoksa Kıptî mi olduğu tartışılmaktadır. Bu kişinin Kahire’yi Müslümanlara teslim edip İskenderiye Antlaşmasını Müslümanlarla akdeden kişi olup olmadığı da tartışma konusudur. ‘Mukavkıs’ kelimesi Yunanca’da ‘Hâkim’ anlamına gelmektedir. Araplar, Mukavkıs’a ‘Azîmu’r-Rûm’ diyorlardı. Asıl adı Cerces b. Mîna’dır. Kökeninin Yunanlı olmasına rağmen Ptolemaios hanedanı (M.Ö. 305-M.S. 30) döneminden itibaren Mısır’lı olmuştur. Cyrus/Mukavkıs; Kafkas kökenli, Nestûrî inancına meyli olan, çok zeki, İmparator’a bağlılıkta riyâkar davranan birisidir. İskenderiye’ye Melkânî patriği ve yönetici olarak milâdi 631 yılında İmparator tarafından atanmıştır. Asıl amacı ne pahasına olursa olsun Kıptîlere Kadıköy Konsil kararlarını kabul ettirmektir. Mısır tarihinde on yıl içerisinde en sevilmeyen zalim kişiler arasına girmiş birisidir. Hem haçı hem de yönetim gücünü Mısırlıların milli direnişini kırmak için kullanmıştır. Mukavkıs’ın bu davranışları çok kısa sürede Heraklius’un kazandığı başarıları gölgelemiş İmparator’un Mısır’da saygınlığını bitirmiştir. Tâcir, s, 36-38; Zeki İmîl-Nikola Finyas, *el-Kinise el-İnciliyye el-Meşihîyye fi Mısır (el-Bidâiyât ve’t-Tefâul ve’t-Tatavvur)* 1. b., Kahire: Dâr es-Sekâfe, 2015, s, 31; Hanna, s, 99; el-Mukaffa, s, 322-325.

¹⁴⁸ Yusuf Fevzi, 64.

¹⁴⁹ Tâcir, s, 229; Atıyye, *el-Hurûbus-Salibiyye: Te’siruhâ Ala’l-İlâkât Beyne eş-Şark ve’l-Ğarb*, s, 20.

Dinî metinler, Yunanca okunup Kıptîce şerh ediliyordu. İslam'ın Mısır'a girişi ile birlikte dinî metinler Kıptîce olarak okunup Kıptîce olarak şerh edilmeye başlanmıştır.¹⁵⁰ Kıptîce (Kıpt ya da Kopt) konuşma dili olarak ise M. S. 2. yüzyılda kullanılmaya başlanmış, 17. yüzyıla kadar kullanılmış hatta Kıptîce bazı köylerde 19. yüzyıla kadar konuşulmaya devam etmiştir.¹⁵¹

Aslında Müslümanların Mısır'a ulaştığı sırada Arapça Mısır'da bilinmiyor değildi. Belki de Arapça Hıristiyanlığın Mısır'a girişinden çok daha önceleri oraya ticaret ya da yerleşmek maksadıyla gidip gelen Arap kabileleri aracılığıyla ulaşmıştı. Meselâ Gazze limanı, M. Ö. 263'lü yıllara kadar giden çok erken bir tarihte dahi pek çok Arap tüccar ve iş adamının bir araya gelip ticaret yaptığı bir limandı. Amr b. Âs da, Mısır'ın fethinden önce, ticaret yapmak maksadıyla önce Delta'ya daha sonra İskenderiye'ye gelmiş birisiydi. Mısır'ın fethedilmesi gerektiği yönündeki düşüncesini de Hz. Ömer'e bizzat kendisi açmıştı.¹⁵²

Mısırlıların Kıptîce'den Arapça'ya geçişleri bir kaç asır devam etmiştir. Çünkü Mısırlıların asırlar boyunca tek dilleri ve tek inançları olmuştur. Ancak Mısırlıların çoğu fetih sonrasında beş/altı asır içinde İslâm dinine girmişlerdir. Azınlıkta kalan Mısırlılar ise Hıristiyan olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu iki din Mısır'da Müslüman çoğunluk ve Hıristiyan azınlık şeklinde devam etmiştir. Fakat Mısırlılar antropolojik açıdan tek halk olup aynı kafa ölçülerine, aynı kültür, medeniyet, dil ve lehçeye sahiptirler. Böylece Mısırlılar dillerini Arapça'ya, çoğunluk olarak da dinlerini İslâm'a çevirmiş bir halktır.¹⁵³

Müslüman Arapların, Hıristiyan Arapların yaşadığı yerleri ele geçirmeleri ile birlikte Hıristiyanlık, M. 8. yüzyıldan itibaren Yuhanna ed-Dımeşkî (M. S. 749) ve

¹⁵⁰ Kâşif Seyyide İsmail, *Mısır fi Fecri'l-İslâm mine'l-Fethi'l-Arabi ila Kıyâmı ed-Devle et-Tûlûnîyye (Tarihu'l-Mısriyyin 82)*, İskenderiye: el-Hey'e el-Mısriyye el-Âmme lil-Kitab, 1994, s, 190.

¹⁵¹ Hasan Ergin, *Mısırlıların Dinî İnanç ve Adetleri (Milattan Önceki Devirler)*, (Yayımlanmamış Master Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eski Çağ Tarih Bilim Dalı, 2007, s, 15.

¹⁵² Ahmet Muhtar Ömer, *Tarihu'l-Luğati'l-Arabiyye fi Mısır*, Kahire: el-Hey'e el-Âmme Lit-Te'lif ve'n-Neşr, 1970, s, 10-15.

¹⁵³ Hanna, s, 25; "Kıptiler", Diyanet İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: Ankara, 2002, C. XXV, ss, 424-426.

talebeleri vasıtasıyla dil düzeyinde peyderpey Araplaşmaya başlamıştır. M. 11. yüzyıldan itibaren ise Hıristiyanların âyin dili Arapça olmuştur.¹⁵⁴

Dolayısıyla Arapça Mısır'da çok kısa sürede yaygınlaşmıştır. M. 8. yüzyılda devletin resmi dili Arapça olmuş, böylece ilim ve irfan dili olarak Yunanca'dan Arapça'ya geçilmiş, 11. yüzyılda Mısır'ın tamamında Arapça konuşulmaya başlanmıştır. Bu arada Kıptîce manastırlarda konuşulmaya devam etmiştir. Dinî metinler, Kıptîce olarak okunurken günümüzde Arapça olarak okunmaya başlanmıştır. Mısır'da bin yıldan fazla hüküm süren Yunanca'ya Mısır halkı gereken ilgiyi göstermemişken fetihten dört asır sonra Mısır'ın tamamen Arapça'ya geçmesi fevkalade önemli görülmüştür.¹⁵⁵

Günümüzde Mısır'da yaşayan sıradan bir Hıristiyan bile günlük konuşmaları arasında Kur'an'dan bazı ayetleri ve hadis-i şerifleri rahatlıkla okuyabilmektedir. Mîlâd Hanna bu hâli Mısır toprakları üzerinde hem İslâm'ın hem de Hıristiyanlığın birlikte var olabilmemesinin bir sırrı olarak değerlendirmiştir.¹⁵⁶

Müslüman Arapların Mısır'ı fethettiği sırada yerli Mısırlılar Kıptîce konuşuyorlardı. Mısır'da yaşayan Müslümanlar ve Hıristiyanlar hicrî 4. asır bitmeden Arapça konuşmaya başlamışlardır. Bu dikkat çekici gelişmeyi ne Yunanlılar, ne Romalılar ne de Bizanslılar gerçekleştirebilmiştir. Bu dil değişikliğinin arka planında Abdullah b. Mervân (M. 744-750), Hâkim bi-Emrillah (M. 996-1021) ve Sultan Baybars (M. 1260-1277) gibi bazı Müslüman idarecilerin Kıptî dilini konuşanlara karşı cezalandırma siyaseti güttükleri ya da Kıptîlerin yoğun bir şekilde İslâm'ı benimseyerek elde ettikleri konumu kaybetmemek adına Arapça konuşmayı tercih ettikleri şeklinde iddialar mevcuttur. Ayrıca Kıptîlerin, benimsedikleri bu yeni dinin pratiklerini yerine getirebilmeleri için Arapça öğrenmeleri gerekiyordu. Çünkü İslâm'da ibadet dili Arapça'dır. Bu sebeple Kıptîce'den Arapça'ya geçişlerinin hızlı olduğu söylenebilir. Hıristiyan Kıptîler de bu dil değişikliği karşısında duruma seyirci kalmayıp Kıptîce'den dinî içerikli vaaz ve nasihatleri ihtiva eden eserlerin yanı sıra kilise babalarının hayatlarını anlatan ve onlara bağlılığı ifade eden eserleri Arapça'ya tercüme ederek katkı

¹⁵⁴ Rabbât, s 30.

¹⁵⁵ Heykel, s, 265.

¹⁵⁶ Hanna, s, 28.

sağlamışlardır. Bu konuda Ortodoks Aşmonilerin¹⁵⁷ Piskoposu Savarius b. el-Mukaffa (Misbâhu'l-Akl), Melkânî Kıptî Patrik Saîd b. Patrik, Mısırlı rahip Atnasius, Tinnis Papazı Mikâil, Kıptî Patrik Markos b. Zür'a gibi kiliseye mensup kişilerin Kıptîce'den Arapça'ya tercüme yaptıkları da bilinmektedir. Özellikle Patrik Gabriel'in (1131-1145) kiliselerdeki vaazları anlayamayan Kıptîler için Arapça'yı bir patriklik kararı ile serbest bırakması da bu konuda etkili olmuştur. Hıristiyanların Arapça'yı iletişim ve kültür dili olarak benimsemeleri Arap Hıristiyanların¹⁵⁸ karşılıklı iletişimlerini de sağlamıştır. Neticede Bizans döneminde kiliseler arası ortak dil olan Yunanca'nın yerini Arapça almıştır. Böylece, meselâ Süryânî, Nestûrî veya Kıptîlerin kendi dillerinden Arapça'ya tercüme ettikleri bir kitabın kısa süre sonra diğer Hıristiyanların eline ulaşması sağlanmıştır.¹⁵⁹

Samuel Muavvîd, Kıptî Kilisesi'nin zaman içerisinde din dili olarak Arapça'ya geçişini maddeler hâlinde şöyle açıklamıştır:

1. İslâm dininin bizzat kendisinin ekonomik ve siyasî bir güç olması dolayısıyla Arapça bir Müslüman için neredeyse zorunlu olmuştur. Çünkü bir Müslüman namazını kılarken, inandığı Kur'an-ı okurken ve pek çok dinî uygulamayı yerine getirirken bunları Arapça olarak yapmaktadır.

2. İslâm öncesi dönemde Kehlân, Ğassân, Lahm ve Âmile gibi Arap kabilelerinin Mısır'a göçleri ile başlayıp İslâm fetihleriyle birlikte artarak devam eden göç hareketlerinin gerçekleşmesidir.

3. Milâdî 8. ve 9. yüzyıllarda yazılı Edebî-Kıptî dilinin gerilemesidir.

4. Arapça'nın Kıptîce metinlerin okunabilmesi için Kıptîce harflerle yazılmaya başlanmasıdır. Günümüzde Kıptîlerin büyük çoğunluğu Kıptîce'yi anlayıp

¹⁵⁷ Eski Yukarı Mısır'da yaşayan bir şehir halkı.

¹⁵⁸ Not: Bazı Hıristiyan araştırmacılar "Arap Hıristiyanlar" kavramını kullanırken bazı Hıristiyan araştırmacıların ise Araplarla aralarında etnik köken olarak farklılıktan dolayı "Hıristiyan Araplar" kavramını kullanmayı tercih ettikleri görülmektedir. Aslında bu iki kavram arasında sıradan insanlara göre bir fark yoktur. "Hıristiyan Arap" kavramı ile Hıristiyan olan bir kimsenin medeniyet kökenine, etnik durumuna ve Arap milliyetine mensubiyeti öne çıkarılırken "Arap Hıristiyan" kavramı ile bir Hıristiyan yaşadığı çevreye ne dinî ne de etnik bakımdan bağlı olmayıp sadece kültürel olarak bir mensubiyete vurgu yapılmaktadır; Fercû, s, 2; bkz. Tefik Usluoğlu, *Arap Hıristiyanlar: Değişim ve Etkileşim Boyutuyla Hıristiyan Kültürü*, 1. b., Ankara: Ütopya, 2012.

¹⁵⁹ Yusuf Fevzi, 69-84; Atıyye, s, 106; Hanna, s, 121.

okuyamayacak durumdadır. Okuyup anlayabilenler de Kıptîce metinleri Arapça harflerle yazıp okumaktadırlar.¹⁶⁰

Kıptîler, Müslüman Arapların hâkimiyeti altında yaşadıkları dönemde atalarına ait kültürü muhafaza etmişlerdir. Müslümanlarla Kıptîler iç içe geçmiş ve kaynaşmışlardır. Kıptîler bu kaynaşmada dinî kimliklerini ve kadim kültürlerini kaybetmemişlerdir.¹⁶¹ Yaklaşık on asır devam eden Yunan ve Roma döneminde yok sayılan Kıptîce, İslâm'ın Mısır'a girişinden (M. 642) itibaren 350 yıl boyunca konuşulmaya devam etmiştir. Ancak Kıptîlerin ana dili olan Kıptîce, zamanla sokakta konuşulmaz hâle gelmiş ve sadece kilisedeki âyinlerde kullanılmaya devam etmiştir.¹⁶²

Günümüzde Kıptî Hıristiyanlara ait okullarda öğretmenler öğrencilere, kendileri de Kıptî dilini bilmedikleri için, sadece bu dilin harflerini ve bazı ilâhileri öğretebilmektedirler. Okullardaki eğitim-öğretimin temeli okuma ve yazma yönünden Arapça'ya dayanmaktadır.¹⁶³

2. İslâm, Araplık ve Firavunluk Arasında Mısır

Hıristiyanlığın ilk beş asrında İskenderiye Kilisesi hep ön saflarda yer almıştır. Bu dönemlerde yapılan konsillerde İskenderiye patriklerine “Kilise Firavunları” denilmiştir.¹⁶⁴

Günümüzde bazı Hıristiyan Kıptîler Mısır'ın “Arap ve Araplıkla alâkasının olmadığını, Amr b. As'ın Mısır'ı fethettiği güne üzüldüklerini, Mısır'ın İslâm'dan ve Araplıktan kurtulması gerektiğini dillendirmektedir. Ayrıca Kıptîlerin İslâm yönetimi altında baskı ve zulme maruz kaldıklarını, (Romalılar döneminde yapılan zulüm ve etnik baskıları unutarak) o dönemlerin karanlık ve geri kalınmış dönemler olduğunu” iddia etmektedirler (gerçekte İslâmî dönem Roma döneminden daha âdil ve daha temizdi). Diğer taraftan Kıptîler, altı asırlık Roma hâkimiyeti döneminde vatandaş bile yapılmamış, temel haklardan mahrum bırakılmış; öz yurtlarında Romalı, Yunanlı ve Yahudilerden

¹⁶⁰ Bkz. <https://raseef22.com/article/173611>, E.T: (11.11.2020) Hüseyin Muhammed eş-Şeyh, “*Keyfe Natakat Mısır Bil-Luğati'l-Arabiyye*”, Der: Rasîf, 7 Aralık, 2018.

¹⁶¹ Atıyye, s, 107.

¹⁶² Zeyd, s, 37.

¹⁶³ Tâcir, s, 250.

¹⁶⁴ Yusuf Fevzi, s, 17.

sonra gelen en alt tabaka olarak yaşamışlardır. Benzer yaklaşımlarda da Sudan'ın Arap değil Afrika'ya ait olduğu, Fas'ın Berberî, Şam'ın Fenikeli olduğu şeklinde iddialar ileri sürülmüştür. Hâlbuki bu iddialar Araplığı silmek, İslâm ve Müslümanlığı saf dışı etmek için ortaya atılmıştır.¹⁶⁵

İslâm'ın Mısır'a girdiği esnada Mısır, tarihinin en kötü ve en zor zamanlarını yaşıyordu. Bizans'ın sömürgesi altında olup vergiler çok yüksekti. Bin yıl süren Yunan ve Roma/Bizans döneminden sonra İslâmî dönem gelmiştir. Müslümanlar Mısır Hıristiyanlığını; kiliselerini, manastırlarını ve mensuplarını âdeta özgürleştirmişler ve onları Romalıların elinden kurtarmışlardır. Kaldı ki Mısır'ı tarih boyunca hiçbir Kıptî yönetmemiştir. İlk defa İslâm'ın Mısır'a girdiği dönemlerde Kıptîler ve inançları kovuşturma ve soruşturmadan kurtularak güvence altına alınmıştır.¹⁶⁶

Bugün bazı Mısırlı Kıptî Hıristiyanlar, bu arada gelip geçen dinleri dikkate almaksızın, Eski Mısır medeniyetinin devam ettiğini düşünmektedirler. Onlar kendilerini Eski Mısır soyunun bakiyesi, bu medeniyetin sâdik mirasçısı ve Mısır'a dışarıdan gelenlerle iç içe geçmemiş olarak görmektedirler. Mısır medeniyetinin her bakımdan günlük hayatta yeniden diriltilmesini, Kıptîce'nin sadece kiliselerde yapılan âyinlerde değil, günlük hayatta da konuşulmasını talep etmektedirler.¹⁶⁷

Yine günümüzde bazı Kıptîlerin Mısır'da, "Kıptîler Mısırlılardır. Müslümanlar ise Araplardır. Mısır medeniyeti Kıptî medeniyetidir. Bu medeniyete sadece Kıptîler mensuptur. Arap medeniyeti ise Müslüman medeniyetidir. Bu medeniyete de Müslümanlar mensuptur. Müslümanlar da Mısır'a Arap savaşı ile gelmişlerdir" dedikleri bilinmektedir.¹⁶⁸ Bazı Kıptîler tarafından dillendirilen bir diğer iddia da: "Kıptîler, Mısır'ın yerli insanlarıdır. Müslümanlar ise Kıptî ve Araplardan Mısır milletine karışanlardır"¹⁶⁹ şeklindedir. Bu iddia sahipleri Mısır medeniyeti ile İslâm medeniyetini birbirinden ayrı tutmakta ve Müslüman Arapları Mısır'da bir işgalci gibi göstermeye çalışmaktadırlar.

¹⁶⁵ Zeyd, s, 16-18.

¹⁶⁶ Zeyd, s, 22-23.

¹⁶⁷ Zeyd, s, 38.

¹⁶⁸ Refik Habîb, *Cemaatü'l-Kıptîyye Beyne'l-İndimâc ve'l-În'izâl*, 1. b., Kahire: Mektebe eş-Şurûk ed-Devliyye, Ağustos, 2005, s, 89.

¹⁶⁹ Habîb, s, 90; Şuaybî, s, 32-34.

Kıptîler, 1907 yılında “Hızbü’l Ümme” adında bir parti kurmuşlardır. Bu partinin resmi sözcülüğünü ise çıkardıkları “el-Cerîde” isimli gazete aracılığıyla yapmışlardır. Kurdukları partinin ana fikrini, bu gazetenin 09.01.1913 tarihli sayısında şöyle açıklamışlardır: “Biz Mısırlılar olarak ülkemizi seviyoruz. Köklerimiz Hicazlı, Berberî, Sûriyeli ve Avrupalı gibi farklı yerlerden gelse de Mısır dışında hiç bir vatana mensubiyeti kabul etmiyoruz”. Bu parti aracılığıyla Mısır’da bâriz bir şekilde kavmiyetçilik ortaya çıkmıştır. İslâm, dinî hayatın dışına itilmek ve halifelik yabancı bir unsur gibi gösterilmek istenmiştir.¹⁷⁰

Gazeteci yazar Hasaneyn Heykel’in iddiasına göre, “Firavunlarla ve onların medeniyeti ile öğünmek sadece Hıristiyanlara mahsus bir durum değildir.” Mısır’ın Cemal Abdunnâsır’dan sonraki Cumhurbaşkanı Enver Sedat’ın bir gün kendisine “Ben ve Cemal Mısır tarihinde son büyük Firavunlarız” dediğini nakletmiştir. Yine Heykel, Enver Sedat’ın Amerikan Başkanı Jimmy Carter’a (1977-1981), “İnsanlar bana Cemal Abdunnâsır’ın halefi olarak bakıyorlar. Bu doğru değil. Ben Mısır’ı onun tarzıyla yönetmiyorum. Aksine II. Ramses (M.Ö. 1279-1213) gibi yönetiyorum. Mısır halkı da bunu anlıyor ve istiyor” dediğini nakletmiştir.¹⁷¹

Kıptî tarihçilerden Zeki Şunnûde: “Kıptîlerin Eski Mısır ırkının özelliklerini bugüne değin koruduklarını, Mısır’a gelen yabancılardan neredeyse hiç etkilenmediklerini, böylece bugünkü Kıptîlerin ırk yönünden Eski Mısır soyundan geldiklerini” iddia etmiştir. Semira Bahr da bu durumu: “Mısırlılık duygusu herhangi bir dine mensup olmaktan daha köklü ve derinliği olan bir duygu olup yaşadığı toprağa bağlıdır. Bu sayede Kıptîler bağımsız medeniyet varlıklarını kendilerini her yönden kuşatan İslâm’î tufana rağmen korumuş olmakla öğünürler” şeklinde tasvir etmiştir. Kıptî yazarlardan Zâhir Riyâd ise: “...Mısır Kıptîlerinin, İslâmcı milliyetçiliğin kasıp kavurduğu bir ortamda Kıptîlerin Kıptîce’den gelen isimlerini korumaları, çocuklarına bu isimleri vermeleri ve kendilerini Mısırlı olarak tanımlamaları övünülmesi gereken bir şeydir...” tespitini yapmıştır.¹⁷² Yine Zâhir Riyâd’a göre: “Kıptîler, Türkler’den bağımsız olabilmek adına Mısır’ı işgal eden Fransızlar’a her türlü yardımı yapmışlardır. Yapılan

¹⁷⁰ Şuaybî, s. 98.

¹⁷¹ Heykel, s. 161.

¹⁷² Zeyd, s. 38-39.

bu yardımlar Türkler'in tabutuna çakılan birer çividir. Fransızların Mısır'ı işgali sırasında Kıptîler'den bir alay toplayıp Fransızlara yardım eden General Muallim Yakup'un heykeli Kahire meydanlarından birine taştan değil altından yapılarak dikilmelidir. Çünkü modern dönemde Mısır'ın bağımsızlığını ilk dillendiren kişi General Muallim Yakup olmuştur.”¹⁷³

Mısırlı Kıptî, yazar ve siyasetçi Mîlâd Hanna da (1924-2012): “Bazı Arap milliyetçisi arkadaşlarım Mısır'ın Firavun medeniyetine bağlanmasını Arap milliyetçiliğinin etkisini zayıflatmak olarak görmektedirler. Onlara göre esas olan Araplık bağıdır. Firavunluk bağı önemli değildir. Yine pek çok Mısırlıya göre de Firavunlar dönemine önem vermek putperestliğe geri dönmek olur. Bu da onlara göre hem İslâm hem de Hıristiyanlık bağı ile çelişmektedir. Günümüzde bu bölgede revaçta olan anlayış; dindar olan Mısırlılar, Müslüman ya da Hıristiyan olsun farketmesizin din bağına diğer tüm bağlardan daha üstün görmektedirler” şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur.¹⁷⁴

Ayrıca Mîlâd Hanna, Mısırlı coğrafyacı Cemal Mahmud Sâlih Hamdân'ın (1928-1993): “Firavunluk Mısır'ın dedesi, Araplık babası yerindedir. Bu dede ve baba büyük dedede buluşurlar. Çünkü ortak soydan gelmektedirler. Aralarındaki karşılıklı yakınlık ve soy bağı, İslâm'dan daha öncedir. Hatta tarihten bile öncedir” dediğini nakletmiştir.¹⁷⁵

Bu arada Mısır'ın medeniyet ve kültür olarak Akdeniz Havzası Devletler Topluluğuna ait olduğunu iddia eden Rufâa et-Tahtâvi (1801-1873), Ahmet Lutfi (1863-1872) ve Taha Hüseyin (1889-1973) gibi entelektüeller de mevcuttur.¹⁷⁶

Tarihçilere göre aslında Mısır'da Firavun medeniyeti çok önceleri bitmiştir. Modern dönemlerde bunu tekrar diriltme çabaları beyhudedir. Bu medeniyet artık Nil Nehri'nde timsahların tükendiği gibi müzelerde kalmıştır.¹⁷⁷

3. Hıristiyan Araplar'ın İslâm Birliği Düşüncesini Reddetmeleri

¹⁷³ Zeyd, s, 40; Muhammed İmâre, *Fi Mes'ele'l Kıptîyye: Hakâik ve Evhâm*, Kahire: Mektebe eş-Şurûk, 2001, s, 11.

¹⁷⁴ Hanna, s, 26.

¹⁷⁵ Hanna, s, 62.

¹⁷⁶ Hanna, s, 25-26.

¹⁷⁷ Zeyd, s, 30.

İslâm birliğini ve Osmanlı ile birlikte hareket edilmesini savunan Mustafa Kâmil Paşa (1874-1908) bu konu ile ilgili düşüncelerini: “Devlet-i Aliyye İslâm’ın başı ise Mısır rûhudur. Mısır’ın izzeti Osmanlı Devleti’nin izzetinden kaynaklanmaktadır. Bu devletin çöküşü bizim de İngilizler’in işgaline otomatik olarak girmemiz anlamına gelir” şeklinde ifade etmiştir. İslâm birliği fikrini savunan Muhammed Ferid de (1868-1919): “Mısır Müslümanlarının devamlı olarak Osmanlı’ya bağlı kalmaları gerekir. Çünkü Osmanlı İslâm hilâfet devletidir. Mısır’daki ve Mısır hâricindeki siyasî uygulamalarına itibar edilmeksizin tâbi olunmalıdır” görüşünü savunmuştur. Ancak o dönemde Kıptîler İslâm birliğine, Osmanlı’ya ve halifelige karşı çıkmışlardır. Özellikle de Kıptî İbrahim Cündi’nin (1864- ?) çıkardığı *Vatan* gazetesi, İslâm birliğinin “Sultan Abdülhamit’in Avrupa’yı tehdit etmek için ortaya attığı bir fikir” olduğunu ileri sürmüştür. Onlara göre İslâm birliği “İngiliz bir efendiden kurtulup başka bir efendi olan Osmanlı’nın egemenliği altına girmek” anlamına gelmektedir.¹⁷⁸

Sultan II. Abdülhamid, Hidiv Abbas ile iyi ilişkilerde bulunmuştur. Bu arada, o sıralarda Mısır’da muhalif basının merkezi durumuna gelmiş olan basın-yayın organlarını etkilemek için çalışmıştır. İngilizler’in, Osmanlı aleyhine yayın yapan birçok gazeteyi desteklemesine karşılık, padişah Osmanlı taraftarı çok sayıda gazete sahibi ve başyazara nişan verip maaş bağlamıştır. II. Abdülhamit’in Mısır’da takip ettiği destekleme politikası kısa zamanda neticesini göstermiş ve gazetelerin bir kısmı, hilâfet için asıl önemli olanın halifenin Kureyş’ten olması yerine kuvvet ve kudret sahibi olması gerektiğini vurgulamaya başlamıştır. Bu arada yayın hayatına yeni giren bazı gazeteler de Pan-İslâmist bir tavırla Mısır’ın İslâm camiasının bir parçası olduğunu vurgulayarak bu coğrafyanın Osmanlı’ya bağlılığını dile getiren yazılar yayımlamaya başlamışlardır. Özellikle Mustafa Kâmil ve Muhammed Ferid’in çıkardığı *el-Liva* ve Şeyh Ali Yusuf’un çıkardığı *el-Müeyyed* gazeteleri sultan-hâlifenin otoritesini vurgulayarak, Pan-İslâmist bir çizgi takip eden gazetelerin başında yer almışlardır.¹⁷⁹

19. yüzyıl sonlarında Lübnan’da yaşayan Hıristiyanlar da Pan-İslâmizm düşüncesini reddetmişlerdir. 20. yüzyılın başlarında Arap milliyetçiliği fikrinin Orta

¹⁷⁸ Zeyd, s, 40-42; Süryal, s, 109-110.

¹⁷⁹ Hilal Görgün, “Mısır’da XIX. Yüzyıl Sonunda Panislâmist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kâmil”, İslâm Araştırmaları Dergisi, sayı: 4, 2000, ss, 105-131; Heykel, s, 273.

Doğu'daki Müslümanlar arasında da yayılması bölgedeki siyasî gelişmeleri temelden etkilemiştir. Hıristiyan ayrılıkçı hareketi olarak başlayan bu akım kendini, Arapların topyekûn Osmanlı idaresine karşı koyması olarak göstermiştir. Ancak Lübnan'daki Hıristiyanlar, din ve kültürlerini korumak düşüncesiyle Müslümanların önderliğindeki bu kalkışmaya başlangıçta şüpheyile yaklaşmışlardır. İngilizler ile ittifak kuran Arap milliyetçileri, Mekke Şerifi Hüseyin liderliğinde bir araya gelerek 1916 yılının Haziran ayında bir isyan başlatmışlardır. Mekke Şerifi Hüseyin, 5 Kasım 1916'da kendisini Arap ülkelerinin kralı ilan etmiş. Lübnan ve Suriye'de taraftarlar bulmuştur.¹⁸⁰

Diaspora'da (Amerika) yaşayan Kıptilerden Mecdi Halil'in, "Vatana bağlı olmak ve dinî asimilasyon"¹⁸¹ bağlamında yazdığı makalede belirttiğine göre Mısır, Arap milliyetçiliği ve İslâmcılık¹⁸² projesi arasında bırakılmıştır. Kıptiler, bu iki projeyi de reddetmiş, "Mısırlılık" kimliğine tutunmuşlardır. Çünkü bu kimliğin uzun asırlardan beri Mısır'ın derin tarihinden süzülüp gelen bir duygu olduğunu vurgulamışlardır. Kıptî tarihinin iki kavram etrafında şekillendiğini ifade ederek, bu konudaki görüşlerini şöyle açıklamıştır: "Mısırlılık kimliği ve ölene kadar dinî asimilasyona karşı mücadele etmek... Bunun da ötesinde bütün Kıptî tarihinin mihenk noktası dinî asimilasyon ile mücadeledir. Bu uğurda da milyonlarca şehit verilmiştir".¹⁸³

Çağdaş dönem yazarlarından Saîd Abdül-Hakîm Zeyd bu iddiaya: "Dinî kimliğine ve kiliseye olan bağlılığına bir şey demiyorum ama kör bir taassup ile Mısırlı Müslümanları kötülemini de kabul etmiyorum. Batılılardan yardım umarak yapılan bu durum azınlığın çoğunluğa baskısıdır"¹⁸⁴ şeklinde cevap vererek karşı çıkmıştır.

¹⁸⁰ Mehmet, Çelik, "Lübnan'da Milliyetçiliğin Fikrî Temelleri ve Oluşumu", The Journal of Academic Social Science Studies, Number, 35, p. 439-450 Summer I 2015; bkz. İsmail Köse, İngiliz Arşiv Belgelerinde: Arap İsyanı, 3. b., Kronik Kitap: İstanbul: Eylül 2019; Ayrıca bkz. <http://www.moslim.se/maktaba/kotob/melal-qawmiyah-azzam.htm> E.T: (11.05.2019)

¹⁸¹ <http://www.m.ahewar.org/s.asp?aid=63116&r=0>

¹⁸² İslâmcılık; Dünyadaki Müslümanlardan bir İslâm birliği meydana getirilmesi fikrî ve eylemidir. Avrupa siyaset yazarları buna 'Panislâmizm' demişlerdir. II. Abdulhamit (1876-1909) Panislâmizmi fikir halinden eylem durumuna getirmiştir. Müslümanlıkta din ile devletin bir bütün olarak kabul edilmesi, Kur'an'ın ana kanun niteliği taşıması, Arapça'nın din ve ilim dili olması İslamcılığı kolaylaştıran unsurlar arasında sayılmıştır. Yusuf Akçura *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: Lotus, 2012, s. 17-18.

¹⁸³ Zeyd, s. 42-44.

¹⁸⁴ Zeyd, s. 44.

Amerika’da (Newyork) yaşayan Kıptî yazarlardan François Basilius, “Müslüman Kardeşler¹⁸⁵ ve Dinî Devlet bir tarafta Kıptîler ve Laiklik bir tarafta: Mısır Kimliğinin Koparılması”¹⁸⁶ adlı makalesinde, Mısır’da yetmişli yıllardan sonra gerçekleşen dinî anlamdaki değişimi ele almıştır.

Basilius bu makalede düşüncelerini: “Kıptîler şöyle bir etraflarına baktılar bir de ne görsünler dün vatan kardeşi olup onlarla aynı dili konuşan, aynı elbiseleri giyen, aynı sinema ve tiyatroya giden, aynı şeylere gülen Müslümanlar gittiler. Onların yerine pek çok kişinin sakal bırakıp cellâbiye (boydan elbise) giyip elinde tespih, ağzında misvak olan, her iki kelimesinden birinde Allah’ı anan insanları gördüler. Kiminin saati sağ koluna taktığı, bir yere girerken sol ayak necis olduğu için sağ ayakla girdiği, kiminin de selam alıp vermediği, Kıptîlerle aynı sofraya oturmadığı, kadınların örtünürken hicâp ve nikâp arasında kaldığı, yeni yetişen neslin ebeveyninden daha muhafazakâr ve daha tutucu olduğu bir Mısır’ı görmek Kıptîleri şaşırttı.”¹⁸⁷ şeklinde ifade etmiştir.

Son yüzyılda özellikle de yetmişlerden sonra Mısır’ın kimliği üzerine Müslümanlarla Kıptî Hıristiyanlar arasında sert tartışmaların yapıldığı ve bu tartışmaların yakın bir tarihte de sona ermeyeceği görülmektedir.

¹⁸⁵ Müslüman Kardeşler; Arap dünyasında köklü geçmişi olan sünnî İslâm içinde en meşhur ve en etkili İslâmî bir harekettir. Bu hareketin temelleri 1928 yılında Mısır’da kendisi öğretmen ve İslâm âlimi olan Hasan el-Benna tarafından atılmıştır; Hasan Gürbüz, *Mısır Özelinde Müslüman Kardeşler Hareketinin Sosyolojik Analizi (İngiliz İşgalinden Arap Baharına)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi): Mersin, 2014, s, 119-120; Erkan Ertosun-Pakize Toprak, “11 Eylül Sonrası Orta Doğu’da Din, Terör ve Müslüman Kardeşler Örneği”, *The Journal of Academic Social Studies (JASSS)*, 2016, Winter 3, sayı: 42, s, 559-573.

¹⁸⁶ Basilius Français, *Kudüs*, sayı; 5266, Mayıs, 2016.

¹⁸⁷ Zeyd, s, 45-46.

İKİNCİ BÖLÜM

MISIR'DA KIPTİLER VE KIPTİ KİLİSESİ

A. MISIR'DA HİRİSTİYANLIK VE HİRİSTİYAN ARAPLAR

Kıptiler Firavunlar medeniyetinin pek çok özelliğini atalarından tevârüs etmişlerdir. Kıptiler bu yönleriyle diğer milletlerden ayrılırlar. Onlar yaklaşık iki bin yıl önce Hıristiyanlığı benimsemişlerdir. Tarihi kaynaklarda belirtildiğine göre Kıptî kültürü ile Firavunlar medeniyeti arasında sıkı bir etkileşim meydana gelmiştir. Hıristiyanlık Mısır'da çok hızlı bir şekilde yayılmıştır. Çünkü Hıristiyanlık Firavunlar döneminde mevcut olan imânî ilkeler üzerine kurulmuştur. Kutsal teslis bunlardan bir tanesidir. Yine tarihi kaynaklara göre Kıptî Kilise tarihinde Hıristiyanlığın Mısır'da yayılmasında iki olay öne çıkmaktadır. Birincisi, Filistin'de Yahudi yönetici Hirodes'in çocukları öldürme talimatı sonrası buradan kaçarak gelen Yusuf, Meryem ve küçük Yesu'dan (Hz. İsa) oluşan ilk Hıristiyan ailenin Mısır'a yaptığı yolculuktur. Ailenin gelip geçtiği ve konakladığı düşünülen yerlere zaman içerisinde kiliseler inşa edilmiştir. İkincisi ise, Mâr Markos'un M. 60 yılında İskenderiye'de ilk kilisenin temellerini atmış olmasıdır. Mısır'ın Müslüman Araplar tarafından M. 641 yılında fethinin üzerinden çok kısa bir süre sonra Mısırlı Kıptî Hıristiyan ailelerin 9/10'u yani o günkü nüfusun % 88'i İslâm dinini benimsemiştir.¹⁸⁸

Müslüman Arapların fethettiği topraklardaki Hıristiyan kitlelerin Arapça'yı dil ve kültür olarak benimsemesi tedrici olarak gerçekleşmiştir. Mısır'da Kıptîce, Irak'ta Âşûrî, Şam'da Ârâmi dili konuşulurken, fetihlerle birlikte bu diller gerilemiş ve yerlerini Arapça almıştır. Milâdî XI. yüzyılda, Kıptî Kilisesi patrikleri Hıristiyanlık öğretilerini Arapça olarak yapmaya başlamışlardır. Müslüman Araplar bu topraklara sadece askerlerle gelmemişlerdir. Fetih sonrasında -başta Huzâa kabilesi olmak üzere- Müslüman Araplar aileleri, çadırları, hayvanları ile birlikte Şam ve Mısır topraklarına göç etmişlerdir.¹⁸⁹

Daha önce Nestûrî ve Yakûbî mezhebine mensup olan Arap kabileleri Müslümanların Sâsânilere ait toprakları fethiyle (M. 651) birlikte peyderpey İslâm dinini

¹⁸⁸ el-Atraşî, s, 30-32.

¹⁸⁹ Fercu, s, 68-70.

benimsemişlerdir. İslâm dinini benimseyen bu kabilelerin en meşhuru ve büyüğü Irak ve Şam topraklarının farklı bölgelerinde yaşayan Tağlib kabilesidir.¹⁹⁰

Günümüzde Arap âleminde farklı mezheplere mensup Hıristiyan Araplar ve Araplaşmış Hıristiyanlar yaşamaktadır. Meselâ Mısır, Irak, Ürdün, Lübnan, Suriye Filistin ve İsrail’de Hıristiyan Araplar mevcuttur. Arap yarımadasında ise yerel halktan olmayan Hıristiyanlar vardır. Sudan’da yerel halktan büyük bir Hıristiyan kitle yaşamaktadır. Yapılan araştırmalara göre Arap âleminde yaklaşık on milyon civarında Hıristiyan nüfus bulunmaktadır. Arap dünyasında mensubu bulunan Hıristiyan mezheplerinin en büyüğü Mısır’da yaşayan Kıptîlerin mezhebidir.. Kıptîlerin Müslüman nüfusa göre oranlarının -biraz abartılı bulunsa da- % 12.5 civarında olduğu söylenmektedir. Nüfus yoğunluğu bakımından Kıptîlerden sonra Ortodoks Rumlar gelmektedir. Coğrafyanın farklı yerlerinde olmak üzere, Rumların bir milyon civarında nüfusa sahip oldukları var sayılmaktadır. Rumların çoğunluğu Suriye’de yaşamaktadır. Ardından Lübnan’da yaşayan Marûniler gelmektedir. Onların nüfusunun da yaklaşık bir milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Daha sonra çoğunluğu Lübnan’da yaşayan ve dört yüz bin civarında bir nüfusa sahip bulunan Hıristiyan Ermeniler gelmektedir. Yine nüfusları yarım milyon civarında olduğu varsayılan ve çoğunluğu Irak’ta yaşayan Keldânî Hıristiyan mevcuttur. Ayrıca, sayılarının elli bin civarında olduğu tahmin edilen ve Irak’ta ve Irak dışında yaşayan Ortodoks Âşuriler (Nestûrîler) bulunmaktadır. Bütün bunların dışında, sayıları on binler civarında olduğu kabul edilen Ortodoks Süryânîler, Katolik Latinler ve Protestan Araplar da bu coğrafyada yaşamaktadırlar.¹⁹¹

Mısır’da yaşayan her Kıptî Hıristiyan Ortodoks değildir. Ancak Kıptîlerin çoğunluğu Ortodoks’tur. Mısır’da yaşayan Kıptîler, Ortodoks, Katolik ve Protestanlar şeklinde üç temel mezhebe mensupturlar. Kıptî Kilisesi, İskenderiye Kilisesi veya Mısır Kilisesi olarak da bilinmektedirler. Kıptîlere göre Hz. İsa’nın, dönemin Yahudi Kralı Hiredos’in zulmünden kaçarak Mısır’a gelmesi Hıristiyanlığın Mısır’da yayılmasına katkı sağlaması şeklinde değerlendirilmiştir.¹⁹² Bu noktada, üç temel mezhep mensupları hakkında bilgi vermek uygun olacaktır.

¹⁹⁰ Tallâl, s, 95.

¹⁹¹ Tallâl, s, 129-133.

¹⁹² Ebu’n-Nasr, s, 53.

1. Ortodoks Kıptîler

Kıptî Kilisesi, milâdî 48 yılında, Roma İmparatoru Neron (M.S. 54-68) döneminde o günkü Mısır'ın başkenti İskenderiye şehrine gelen Markos'un öğretileri sayesinde doğmuştur.¹⁹³

Kıptîler, Hıristiyanlığın ilk üç asrında dünya kiliseleri içerisinde öncü konumunda iken Kadıköy Konsili (M. 451) kararları sonrasında kendilerini baskı altına almaya çalışan Batı Kilisesi'nin tahakkümünden uzaklaşıp bağımsızlıklarını, kimlik ve şereflerini korumak adına kendi mahalli âyin ve litürjilerine dönmüşlerdir. Çünkü onlara göre Kadıköy Konsili kararlarının arkasında siyasî etkiler mevcuttur. Kıptî Kilisesi, Arapların M. 7. asırda Mısır'a gelişiyle birlikte içine kapanmış ve Batı Kilisesi'nden tamamen uzaklaşmıştır. Böylece Kıptî Kilisesi'nin Hıristiyan inancına katkı sunduğu konsiller ve o dönemler unutulmuştur. 19. yüzyıla gelindiğinde Kıptî ismi, Yakûbîler ve Ermenilerle birlikte, Orta Çağlarda Avrupa'dan Doğu bölgelerine gelen seyyâhların hatıratlarında ayrılıkçı (Kadıköy karşıtı), monofizit, mâzide kalmış, değersiz ve çok küçük bir azınlık olarak yer almıştır. Batılılar çok yakın zamana kadar Kıptî Kilisesi ile ilgilenmemişlerdir. Günümüzde ise kısmen ilgi duymaktadırlar.¹⁹⁴

Konu ile ilgili olarak yapılan araştırmaların çoğuna göre Mısır'da yaşayan Kıptî Hıristiyanlar Mısır toplumunun yaklaşık % 10-15'ini oluşturmaktadırlar. Kıptî Kilisesi'ne göre bu oran % 18'den az değildir. Selefî cemaat mensuplarına göre ise bu oran % 2'yi bile geçmemektedir. Bazı araştırmalara göre Mısır'da yaşayan Kıptî Hıristiyanların % 90'ı Ortodoks Kıptî Kilisesi'ne bağlıdır. Kıptî Hıristiyanlar coğrafi dağılım itibariyle ülkenin her yerinde bulunmalarına rağmen yoğun olarak güneyde yer alan Saîd'de, Kahire'de ve İskenderiye şehirlerinin bazı mahallelerinde yaşamaktadırlar. Kıptîler ekonomik yönden, milyarder Savirus ailesi ve varlıklı işadamlarının yanı sıra köylerde, çadırlarda hatta çöplüklerde yaşayan farklı seviyede toplum tabakalarından meydana gelmektedirler. Mısır Kıptîleri, geçen yüzyılın ortaları hariç, Orta Doğu'da

¹⁹³ Abduh, s, 143.

¹⁹⁴ Atıyye, s, 19-21; bkz. Abduh, s, 144-159.

yaşayan Hıristiyan unsurlar arasında kendilerini hiçbir zaman siyasi-dini bir cemaat olarak tanımlamamışlardır.¹⁹⁵

Mısırlı yazar Muhammed el-Gazali'ye (1917-1996) göre: “Mısır’da yaşayan Kıptîler, dünyadaki en mutlu azınlıktır. Onlardan birisi, BM. Genel Sekreteri¹⁹⁶ olmuştur. Bu uygulamaya İslâm dininin bıraktığı miraslardandır”.¹⁹⁷

Mısır’da yaşayan Kıptîler dünyanın diğer yerlerindeki Hıristiyanlardan farklıdır. Kıptî Kilisesi, dünya kiliseleri içerisinde en eski ve en köklü olanların başında gelmektedir. Bu kilise hiçbir Avrupa kilisesine bağlı olmayıp dört İncil’den birinin yazarı olan ve milâdi birinci yüzyılda öldürüldükten sonra (M. 68) başı İskenderiye Kilisesi içerisinde gömülü bulunan Markos’un kurduğu müstakil bir kilisedir. Kıptîlerin Müslümanların Mısır’ı fethinden önceki tarihi, Batı Avrupa Kilisesi ile çetin bir mücadele içinde geçmiştir. Kıptî Kilisesi milâdi ilk üç asırda Roma devleti tarafından baskı ve zulümlere maruz bırakılan ve binlerce mensubunu bu uğurda feda etmiş bir kilisedir. Roma devletinin Hıristiyanlığı benimsemesinden sonra Bizans döneminde de bu baskı ve zulümler Mısır’ın Müslümanlar tarafından fethedildiği (M. 638) zamana kadar artarak devam etmiştir.¹⁹⁸

Ortodoks Kıptî Kilisesi diğer kiliselerden pek çok yönüyle farklıdır. Şöyle ki: Bu Kilise, Yahudi-Hıristiyan bir kültür zemini üzerine kurulmuştur. Çünkü Hıristiyanlığın ilk ortaya çıktığı dönemden itibaren İskenderiye şehrine gelip yerleşen büyük bir Yahudi cemaati¹⁹⁹ mevcuttu. İncil yazarı Matta, İncil’ini Filistin ve Kudüs’te yaşayan inançlı

¹⁹⁵ Selmâ Mûsa, “*el-Kinisetü'l-Kıptîyye fî Mısır ve Sevre 25 Janiver: Nuktatü Tahavvül*” Umrân, sayı: 7/2, 2014, ss, 131-150. <https://search.emarefa.net>; Seniyye el-Behât, “*Sekâfetü'l-Fitne ve Kadâyâ'l-Akbât fî'l-İ'lâm el-Mısri*”, *el-Akbât fî Mısır Ba'de's-Sevr*, Dubai: el-Merkezü'l-Mesâdir li'd-Dirâsât ve'l-Buhûs, s, 348-349.

¹⁹⁶ Butros Butros Gali (1992-1996).

¹⁹⁷ Hâlid Muhsin, *Mısır Beyne'd-Devle el-İslâmiyye ve'd-Devle Almâniyye*, 1. b., Kahire:Merkez el-İ'lâm el-Arabi, 1992, s, 60.

¹⁹⁸ Zeyd, s, 103-105; el-Atraşî, s, 31.

¹⁹⁹ Mâbed'in Romalılar tarafından yıkılmasından sonra (M.S. 70) Mısır’da yaşayan Yahudilerin durumu daha da kötüleşmiştir. Roma-Yahuda çekişmesinden dolayı İskenderiye’de pek çok Yahudi öldürülmüş, Onias mabedi de kapatılmıştır... Hıristiyanlığın Roma’nın resmi dini haline gelmesinden sonra Mısır Yahudilerinin durumu daha da kötüleşmişti. Hıristiyanlığın yayılmaya başlaması Mısır’ın dini-siyasi hayatında köklü değişikliklere yol açmıştır. İskenderiye’de yaşayan pek çok Yahudi Hıristiyanlığa geçmiştir; Nuh Arslantaş, *Mısır’da Türkler, Araplar ve Yahudiler: (Yahudi tarihçi Yosef Sambari'nin “Sefer Divrey Yosef” isimli İbranice Kroniği bağlamında bir inceleme)*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015, s, 35-36.

Yahudiler için yazmıştı. Kudüs'ün yıkılıp harap edilmesinin hemen öncesinde, Yahudilerden bir kısmının önce bugün Orta Mısır sınırları içinde kalan Kefr-i Şeyh denilen yerin yakınındaki Biyala şehrine, ardından da İskenderiye şehrine göç ettikleri ve Filistin dışındaki en büyük Yahudi nüfusun burada yaşadığı bilinmektedir. İskenderiye Kilisesi'nin kurucusu kabul edilen Markos'un yazdığı İncil de en eski nüsha olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Markos burada şehit edilmiş ve bu şehre defnedilmiştir. Yazdığı İncil Kıptîce'ye tercüme edilmiştir.²⁰⁰ Kıptîler, apokrif olarak bilinen ve Saîd lehçesi ile yazılmış olan Elçilerin İşleri, Şehitlerin Hayatı, Mucizeleri ve sihirlerini anlatan İncilleri de muhafaza etmişlerdir.²⁰¹

Ortodoks Kıptî Patriğin unvanı önceleri “Büyük İskenderiye ve etrafındaki: Kutsal Şehir Kudüs, Habeşistan²⁰², Nûbe/Sudan ve beş şehrin²⁰³ patriği Papa Akdes” şeklinde idi. Bu unvan 10 Mayıs 1959'da, VI. Cyril döneminde (1959-1971) “İskenderiye Papası Markosiyye Kürsüsü Patriği” olarak değiştirilmiştir. Kıptî Kilisesi'nin başının bir unvanı da “Bu âlemin kadısı” şeklindedir.²⁰⁴

Kıptî Kilisesi, özellikle 20. yüzyılda laiklerin din adamlarından daha çok hizmet ettikleri, dünyada benzeri olmayan bir kilisedir. Bu Kilise'ye mensup olanların büyük çoğunluğu hâlâ ona manevi bir kurtarıcı ve Kıptî kimliğini destekleyen kurum gözüyle bakmaktadır. Ateist Kıptîler bile Kıptî nüfus içinde sayılmaktadır. Kıptî Kilisesi her bir Kıptî için doğum sonrasında “vaftiz”, gençlik döneminde “evlilik” ve hayatın sonunda “defin” işlemleri görevini yürütmektedir. Bu görevler ister sembolik ister dinî isterse her ikisi birlikte olsun sadece bir papaz tarafından yapılabilir. Kıptî Kilisesi

²⁰⁰ Makkârî, Yakup, *Tarihu Kiniseti'l-Kıptıyye el-Cüz'ül-Evvel Min Karni'l-Evvel İla Karni el-Hâmis*, 1. b., Kahire: Darü Mecelle Markos, 2016, s, 104-105; Yusuf Fevzi, s, 12.

²⁰¹ Atıyye, s, 172.

²⁰² Not: Mîlâdi IV. yy'da Kıptî Kilisesi misyon faaliyetleri ile Hıristiyanlığı benimseyen Habeşliler bu tarihten 1952 yılına kadar yüzyıllarca Kıptî Kilisesi tarafından atanan piskoposlar aracılığıyla yönetilmiştir.; Hanna, s, 93.

²⁰³ Beş Şehir (Pentapolis); Berka, Fizan, Batı Trablus, Kayrevan, İfrikiyye (Tunus), Habeşistan ve Nûbe; el-Mukaffa, s, 85. Not (1): Burada beş şehir yerine yedi şehir olması ya müellifin dikkatsizliği ya da Tunus/İfrikiyye ile Habeşistan/Nûbe'nin birbirinin aynısı olup fakat farklı isimlendirmeleri olabileceği düşünülmelidir. Not (2): Tarihçiler bu şehirlerin isimleri ve yerleri hakkında ihtilaf etmişlerdir. Bununla birlikte bu 'Beş Şehir' bugünkü Libya'nın Kuzey Doğu kısmında yer aldığı görüşü öne çıkmaktadır. Buralar geçmişte Kıptî nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgelerdi. Bu şehirlere bu şekilde isim verilmesi bu şehirlerin kendi aralarında Federal bir yapı kurduklarını göstermektedir; el-Mukaffa, s, 793-799, (Ayrıca Eklerde; 7' nolu eke bak).

²⁰⁴ Atıyye, s, 149-150.

mensupları selâmlaşma sırasında papazların ellerini günümüzde de öpmektedirler. Ancak orta ve üst tabakaya mensup Kıptîler papazları sosyal statü yönünden aşağıda görmektedirler. Kültürlü Kıptîler de, papazlara küçümseyici bir gözle baktıklarını saklama gereği duymamaktadırlar.²⁰⁵

Kıptî bir din adamı evli değilse bu göreve gelmeden önce evlenmiş olması tercih sebebidir. Papazlar din adamı sınıfına geçtikten sonra evlenemezler. Kilise hiyerarşisi içinde bulunan papazlar evleri dolaşarak günah çıkarma işlemi yürütmektedirler. Kadınların günah itirafı işlemi sadece evli bir papaz yapabilir. Evli olmayan bir papaz evli bir kadının günah itirafı işlemi yapamaz. Manastırlarda yaşayan ruhbanlar ev ziyareti yapamazlar. Günah itirafı işleminde sadece erkeklerin itiraflarını dinleyebilirler.²⁰⁶

Kıptî bir kimsenin kimliği mensup olduğu kilise ile doğrudan bağlantılıdır. Vaftiz olduğu ve evlenirken nikâh kıydırdığı kilise yerine, bağlı bulunduğu kilise ona istediği imkânları sunmadığı takdirde çocuklarını Katolik veya Protestan Kilisesi'ne bağlı okullara gönderebilirler, onların sosyal hizmetlerinden yararlanmakta da bir sakınca görmezler. Bu kiliselerin haftalık Pazar ayinlerine de rahatlıkla katılabilirler.²⁰⁷

Kıptî Kilisesi, Fatımî Halifesi ez-Zâhir (1020-1036) döneminde, İskenderiye'de bulunan patriklik merkezini önce bugünkü Ğarbiyye şehri sınırları içinde kalan ve "İkinci Konstantiniyye" olarak adlandırılan Demru'ya, çok geçmeden de Kahire'ye taşımıştır.²⁰⁸

Kıptî Kilisesi'nin günümüzde iki büyük piskoposluğu Sudan'da olup birisi başkent Hartum'da, diğeri de Ümmü Derman şehrinde bulunmaktadır. Bir diğeri piskoposluk Güney Afrika'da yer almaktadır. Dünyanın pek çok yerindeki Kıptî papazlar, Mısır dışında yaşayan Kıptîlere kilise hizmeti vermektedirler.²⁰⁹

²⁰⁵ Edward Waykın, Arapçaya terc; Necip Vehbe, *Akalliyeye Ma'zûle: el-Kıssatü'l-Hadise Li-Akbâtu Mısır*, yy: Aralık, 1999, s, 97.

²⁰⁶ Waykın, s, 98.

²⁰⁷ Waykın, s, 101.

²⁰⁸ Atıyye, s, 112.

²⁰⁹ Atıyye, s, 147-148.

a. İnanç

Mısırlılar çok eski zamanlardan beri fitraten dindar kimseler olarak bilinmektedirler. Eski dinlerinin temel esasları ile fitraten dine meyilli olma duygusu birleşince, Hıristiyanlığın Mısırlılarca kabulünün kolaylaştığı söylenmektedir. Ayrıca bu eski dinlerin kalıntısının, Mısır'da Hıristiyanlığın yayılışını kolaylaştırdığına inanılmaktadır:

1. Allah'ın (Tanrı) var olduğu/vucut inancı Mısırlılara uzak bir inanç değildir. Nitekim bir şeyin aynı anda hem insan hem de ilâh olma düşüncesi masal kahramanı Oziris'te bulunmaktadır. Firavunlar da Mısırlılara göre tanrılaşmış insanlardır. Dolayısıyla İsa Mesîh'in hem insan hem de ilâh olma fikri Mısırlılar açısından kabulü zor bir anlayış olarak görülmemektedir. Teslis anlayışının, eski inançlarında mevcut olan benzer üçlemelerden dolayı büyük kabul gördüğü Mısır'da her şehrin kendine has bir teslis anlayışı vardı. Bunlardan en önde geleni de Oziris, İsis ve oğulları Horus üçlüsüdür.²¹⁰ Aynı şekilde Oziris'in kabirden dirilişi de Mesîh'in kabirden dirilişine çok benzemektedir. Dolayısıyla Bâkire Meryem ve oğlu Mesîh Mısırlılara İsis ve oğlu Horus'u hatırlatmıştır. Günümüz Kıptî sanatında da İsis'in Horus'u emzirme şekli (ikonu) Bâkire Meryem'in İsa'yı emzirişine benzetilmektedir. Bu benzerlik Kıptî ikonlarında öteden beri değişmez bir uygulama olmuştur. Aynı şekilde Bâkire Meryem'in çocukla müjdelene hâdisesi, Rûhu'l-Kudüs ve İsa'nın mucize olarak Bâkire Meryem'in batnında teşekkülü de Mısırlıların alışık olmadıkları bir durum değildir. Zira Eski Mısır mitolojisine göre Kutsal Boğa Apis, İlâh Ptah'ın bir nefhası/üflemesi ile bâkire/çiftleşmemiş sığırın karnından doğmuştur. Bir başka Mısır mitolojisine göre de son Firavun Nahtânbu'nun doğumu Ruh Amon'un bir bâkirenin karnına hulûl etmesiyle gerçekleşmiştir.²¹¹

Eski Mısırlılar hayvanlardan da simgesel tanrılar yapıp onlara gerçek tanrının sıfatlarını vermişlerdir. Kutsal Boğa Ptah, güç ve yaratmayı temsil ettiği için Güneş Tanrı'sına benzetilirken cömertliği temsil eden Nil Tanrısı İlâh Hâpi babuna, erdem ve

²¹⁰ Günümüzde Mısır'ın Sühâc şehrinde 'Gömülü Araba' olarak bulunan tarihi eserde Baba; Oziris, Anne; İsis ve Oğul; Horus ile birlikte teslisi temsil ettiğine inanılmaktadır; Lecnetü Tarihi'l-Kıptî, s, 20.

²¹¹ Atıyye, s, 26-27; Lecnetü't-Tarihi'l-Kıptıyye, s, 17-19; Heykel, s, 259; Fevzi Yusuf, s, 12-14; Ergin, s, 57-113.

zaferi temsil eden Oziris ise ahiret ve ölüm diyarı tanrısına benzetilmiştir. Bunların dışında koç, kedi, kartal ve diğer hayvanlara da özelliklerine uygun sıfatlar vermişlerdir. Halk bu hayvanlara tapınmış ve onların mucizeler gösterdiğine inanmıştır. Şüphesiz tapınılan bu hayvanlardan en meşhur olanı da “Apis Boğası”dır. Mısırlılar da İlâh Ptah’ın, çiftleşmemiş buzağıya hulûl etmesiyle Apis’te ete kemiğe büründüğüne inanmaktadırlar.²¹²

Eski Mısır’da her vilâyetin koruyucu tanrısı ve her tanrının kendi sınırları içinde, kendine özgü bölgesel fonksiyonu vardı. Bölgesinin dışında etkisi azalırdı. Bu yüzden her vilâyetin tanrısı yaratma ve verimlilik gibi varoluşun temel özelliklerini öz benliğinde taşırdı. Mısır’da Eski İmparatorluk devrinde (M.Ö. 2575-2314) otuz sekiz vilâyet mevcuttu. Her vilâyetin kendi tanrısının mabedi (Het Neter-Tanrı’nın Şatosu); prens veya valisinin sarayı (heka het), arması, yerel bayramları, dinî kutsalmaları birbirinden farklıydı.²¹³

Eski Mısırlılar dinî tören sırasında tapınakta bulunanların üzerine Hıristiyanlıktaki vaftiz suyuna benzeyen kutsal bir suyu serperlerdi. Onların gökte, “Ölüm Tanrısı” olarak bilinen ve insanları amellerine göre hesaba çeken Oziris adında bir tanrıları vardı. İnanışa göre Oziris insanlara barışı, ziraat yapmayı ve yazı yazmayı öğretmek için yeryüzüne bir gün insan şeklinde inmiştir. Ancak kardeşi “Sat” onu kıskanmış ve öldürmüştür. Oziris’in eşi İsis, kocası Oziris’in vücut parçalarını bir araya toplamış ve ona hayat vermiştir. Ancak Oziris, bu dünyada kalıp yaşamak yerine öbür dünyayı tercih etmiştir. Bu hikâyeye, Hz. İsa’nın hayatına, dirilişine ve gökyüzüne çıkışına çok benzemektedir. Bu benzerlikleri önceden bilen Mısırlıların zihinleri Hıristiyanlığı kabule yatkın olduğu için Hıristiyanlık Mısır’da kolay yayılmıştır. Ayrıca Eski Mısır’da icra edilen âyin ve âdetler de Hıristiyan âyin ve âdetlerini etkilemiştir. Meselâ kilise içindeki mukaddes mekânın (mekânü’l-akdes’in) bir örtü ile örtülmesi, esrarengizlik, buhur kullanmak ve ritimler bu âdetlerden bazılarıdır. Öte yandan kilise üç bölüme ayrılmış, her bölüm bir örtü ile ayrıdedilmiş ve bu bölümlerden her biri halkın bir kesimine tahsis edilmiştir. Buna göre

²¹² Lecnetü’l-Kıptîyye, s. 19.

²¹³ Ergin, s. 78; Ahmet Güç, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, 1. b., Düşünce Kitabevi Yayınları: 32, Dinî Araştırmalar Serisi: 3: İstanbul, 2011, s. 39-43.

birinci bölüm/heykellerin önü²¹⁴ kurban takdimi için, ikinci bölüm dini bilenler²¹⁵ için, üçüncü bölüm (girişte bulunan çatı altı/narthex) ise ibadet edenler ve kilise cezası olanlar için ayrılmıştır.²¹⁶

2. Hıristiyanlıkta olduğu gibi Eski Mısır dininde de âhiret inancı önemli öğretilerden birisi, belki de en önemli unsurdur. Kıyamet ya da ba's eski Mısırlıların en iyi sahip olduğu bir inanç olup kalıcı olmaları için öldükten sonra cesetleri mumyalamaları, lahî ve mabet mimârisine önem vermeleri bunun en belirgin işaretleridir.²¹⁷ Eski Mısırlıların inanışlarına göre, mumyalanmış cesedin yanında yaşamaya devam eden ruh, hayatındaki sahneleri canlandıran bu resimlere bakarak zevk duyacaktır. Meselâ mezarların içine yiyeceklerin de konulması, insanların ebediyen yaşamasını sağlamak içindir. Bu mezarlardan bir kısmı hemen hiç bozulmadan zamanımıza kadar muhafaza edilebilmiş ve çeşitli sahneler duvarlarında resimlerle gösterilmiştir.²¹⁸

b. İbadet ve Dinî Uygulamalar

Kıptîlerin tarihini yazan Makrizi “Tarihu'l-Akbât” adlı kitabında onların ibadetleri ve dinî uygulamaları hakkında şu bilgilere yer vermektedir:

ba. Vaftiz: Kıptîler yeni doğan çocuklarını, kutsal ruhun onun üzerine ineceğine inandıkları için, içinde çeşitli kokulu bitkilerle kaynatılmış su bulunan bir havuza daldırarak ve kutsal kitaptan pasajlar okuyarak vaftiz ettirirler.

bb. Temizlik: Yüz ve ellerin yıkanmasından ibarettir. Bazı Kıptîler Müslümanları taklit ederek duaya başlamadan önce ellerini ve yüzlerini yıkamaktadırlar. Hatta bazen ayaklarını yıkayanlar da vardı.

²¹⁴ Heykel Önü; Bu bölüme sadece kilise hizmetkârı girebilir. Resim çekerken bile bir şemmas dinî kisve içinde olmalıdır. Ne laik birisi ne de bir kadının bu bölüme girişine izin verilmez; el-Enbâ Mateus,Tak;Niyâfe el-Enbâ Pişuvî, *el-Karârât el-Mecmayye el-Hâssa Bi't-Tukûs el-Kenise*, 1. b., Vâdi'n-Natrûn: Mektebe Deyr es-Süryân el-Âmir, 2010, s, 19.

²¹⁵ Not: Kıptî Kilisesi'nin ilk dönemlerinde dini bilmeyenler kiliseye alınmazlardı. Yeni olanlar ve cezalı olanlar girişte bulunan çatı altında beklemeleri gerekirdi. Ayrıca bu kişilerin âyin başlamazdan önce de kiliseden ayrılmaları gerekirdi; Yusuf Fevzi, s, 25.

²¹⁶ Yusuf Fevzi, s, 13.

²¹⁷ Lecnetü'l-Kıptîyye, s, 27.

²¹⁸ Ergin, s, 28.

bc. Sünnet: Yakûbî²¹⁹/Kıptîlerin hâricindekiler sünnet olmazlar. Mısır’da yaşayan Kıptîler, Hıristiyanlığın iptal ettiği sünnet uygulamasını Müslüman Arapların Mısır’a girişinden önce tatbik etmiyorlardı. Bazı patrikler orta çağlarda çocukların sünnet edilmesine²²⁰ vaftizden daha çok önem vermişlerdir. Dönemin Patriği VI. Yoannis (1189-1235), M. 1208 yılında, çocukların sünnet ettirilmesi hususunda zorlayıcı talimatlar vermiş, günah itirafı uygulamasını da kaldırmıştır.

bd. Dua: Günde yedi vakit olup doğu yönüne yönelirler.

be. Hac: Beyt-i Makdis’e²²¹ yapılır.

²¹⁹ Muhammed Ferid Vecdî’ye göre, bazı tarihçilerin Mısır Kıptî Hıristiyanlarını “Yakûbîler” diye nitelenmesi hatalı bir isimlendirmedir. Çünkü Yakûbîler, Fırat ve Dicle nehirleri arasında yaşayıp erken dönem Kilise Babalarının (Atnasius, Crlies, Dioscorus,) öğretilerine sadık kalan Süryanîlerdir. Kadıköy Konsil Kararları karşıtı olan Antakya Kilisesi Patriği Severus onun talebesi olan Ya’kub Süryanî, hocasının görüşlerini kendisinden sonra Antakya ve etrafında yaymaya başlamıştır. Kendisine tâbi olan Antakya patrikliği müntesiplerine Yakûbî denilmiştir. Süryanîlerden Yakub Barâdaî’nin görüşlerini benimseyenler ile ilgili kitaplar Batı dillerine çevrilirken Mısır Kıptîleri ile aralarında fark olmadığı şeklinde kayda geçirildiği için Batılılar 19. yy’a kadar uzun yıllar boyunca Kıptîleri Yakûbîler olarak tanımlamışlardır. Kıptîler ile ilgili kitaplar yazan İbn Assal “*Usulud-Din*” adlı kitabında daha sonra gelen Makrîzî “*Tarihu’l-Akbât*” adlı kitabında ve 17. yy’ın ortalarında yaşayan Ebu Dukn el-Munûfî “*el-Mevcûd*” adlı kitabında aynı yanlışı devam ettirmişlerdir. Kıptîler ilk dönemlerden günümüze kadar sadece Ortodoks Kıptîler diye isimlendirilmiştir. Milâdi VII. yy’ın başlarında Sâsânîler, Arap dünyasının Doğu bölgelerine saldırınca dinî düşünce bakımından yakınlık olduğu için pek çok Antakya Süryanî Kilisesi’ne mensup papaz Mısır’a göç etmek durumunda kalmıştır. Bunlardan Mısır Kıptî Kilisesi’nde üst düzey görev alanlar olmuştur. İskenderiye Kıptî Kilisesi Patriği, Patrik I. Simon (689-703) bunlardan birisidir. Belki de bu dinî düşünce yakınlığı ve Süryanîleri himâya edip onlara kilise hiyerarşisi içinde üst düzey görev vermeler bu karışıklığın bir diğer sebebi olabilir; Mecdî, s, 619; Hanna, s, 94.

²²⁰ Kıptîlerde Sünnet; Firavunlar döneminden itibaren hiç bir şekilde terkedilmeyen bir âdettir. Bu döneme ait mezar duvarlarında sünnet olmaya dair resimler bulunmuştur. Yunan Hıristiyanlığının Mısır’a girişinden önce bütün Mısırlılar sünnet olmaktadır. Roma döneminde ve Hıristiyanlık inancının mevcut olduğu dönemlerde imparatorluk sınırları içinde sünnet olmaya sınırlamalar getirildiği dönemler olmuştur. Sünnet icrası yapan doktorlar hakkında bazen ölüm bazen sürgün bazen de mal varlığının müsadere edilmesi gibi cezalar uygulanmıştır. Ancak bu cezalar Mısır’da etkili bir şekilde uygulanmamıştır. Çünkü Mısırlılar atalarından gördükleri sünnet uygulamasını devam ettiriyorlardı. Bu yüzden Roma kanunları Mısır’da sünnet uygulamasına müsamaha göstermiştir. Kıptî Kilisesi papazlarından tarihçi Ebi el-Fadâil İbn. Assâl (ö:1265)’a göre; Sünnet olmak yasa gereği zorunlu bir ibadet olmayıp âdet kabilinden bir uygulama olduğunu söylemektedir. Vaftiz öncesi sünnet uygulamasına izin verilirken vaftiz sonrası sünnet olmak Kıptîlere göre caiz değildir; Cemalüddin Eş-Şarkâvî, *Kadâyâ Cedide fi’l Mesîhiyye ve’l İslâm*, Cüz, 1, Merkez Et-Tenviri’l İslâmî: yy, s, 98-104, yt. <http://kotpo.has.it/> E.T: (14.07.2019)

²²¹ Mısırlı Kıptîler diğer Hıristiyanlar gibi Kudüs’e haccetmektedirler. Eski dönemlerde hacca gidecek bir kabile Kahire’de bulunan Matariyye mahallesinden harekete geçerek doğu yönüne yönelir, Hânkâh Seryâkûsa’yı geçip Sultan Yolu’na oradan Sina üzerinden Arış ve Gazze’ye, ardından Remle ve son olarak Kudüs’e ulaşırdı. Kabile beraberlerinde yiyecek ve içecek ve eşyaları götürür. Ayrıca Sultan Yolu’nun kapalı olduğu zamanlarda yiyecek, içecek ve eşyaları yollarda Bedevi Urbânların baskın ve yağmalarından kurtarmak için deniz yoluyla Kahire üzerinden Dimyat’a oradan yine deniz yoluyla Yafa’ya sonra da Kudüs’e ulaştırılırdı. 20. yy’da Kudüs’e gitmek için demir yolu tercih edilmiştir. Günümüzde Kudüs’ün İsrail tarafından işgal altında ve buraya giden hac yolların kapalı olması

bf. Zekât: Mallarının 1/10'ini zekât olarak verirler.

bg. Evlilik: Papaz ya da yardımcısının (şemmas/diakon) huzurunda, adaletli şahitlerin şahitliği ve mihr tayin edilerek kıyılır. Evlenmesi yasak olanlar İslâm dini ile benzeşmektedir. İki evlilik yoktur. Cârîye ile azat edilmedikçe evlenilmez. Köle yedi yıl hizmet edince azat edilir. Talak sadece zina gibi çirkin bir fiil işlemesi hâlinde uygulanır. Boşanan kadın kocasına ebedi olarak haram olur.

bh. Zina Suçu Cezası: Evli bir kişi zina edince recmedilir/recmedilirdi. Bekâr birisi zina etmiş ve o kişiden hâmile kalmış ise onunla evlendirilir.

bi. Ölüm Cezası: Kasten öldüren öldürülür. Hata ile ölüm olursa kâtil kaçırılır ve geri istenmez. Bu konudaki hükümlerin çoğu Tevrat'tan alınmadır. Lûti/eşcinsel olan, yalancı şahitlik yapan, kumar oynayan, zina eden ve sarhoş olanlar lânetlenir.

bi. Oruç: Elli günlük oruçları vardır.²²² Kıptîlerin oruçları yıl boyu tekrarlanır. Yedi haftalık "Büyük Oruç" yanında Noel'den önce 43 gün, Bâkire Meryem'in (Theotokos) göğe yükselişinden önce 15 gün, Petrus ve Pavlus'un doğumlarından önce

sebebiyle genellikle Ürdün üzerinden Eriha'ya oradan Kudüs'e veyahutta Ben Gouryon Hava Limanı üzerinden yabancı ülke pasaportlarıyla Kudüs'e gidilmektedir. Patrik Şunnûde Kudüs'ün işgal altında olması sebebiyle hac ibadetini durdurmuştur; Ebu'n-Nasr, s, 28-29; Not (2): Erken Dönem Hıristiyanlığında Hac ibadeti yoktu. İmparator Konstantine'nin annesi Helena IV. yy'da Kudüs'e gittikten sonra Hıristiyanlar da onu taklit ederek Kudüs'e Hac niyetiyle gitmeye başladılar. İmparatorun annesi Helena'yı da Azîze olarak ilân ettiler. Daha sonraki dönemlerde Hıristiyanlar buraya yoğun bir şekilde gelmeye başladılar. Bu yoğunluk özellikle Haçlı Seferleri esnasında olmuştur. Bu durum günümüzde de devam etmektedir; Muhammed Münis Ahmed Avad, *Coğrafiyyûn ve'r-Rahhâletü'l-Müslimûn fi Bilâdiş-Şam: Fi Asrı'l-Hurûbis-Salîbiyye*, 1. b., Kahire: Ein For Human And Social Studies, 1995, s, 29; Not (3): Mabretlerin ve Azîzlerin buldukları yerlere hac yapma düşüncesi, Orta Çağların başlarında Kilise Babaları arasında anlaşmazlık konusu olmuştur. Bu konuda iki ekol ortaya çıkmıştır: Birincisi, Yukarı Mısır'dan Azîz Büyük Bahûmyous (292-346) ve ona destek olan Kuzey Afrika'dan (Hippo) Agustinus (354-430) bunlar hac ibadetinin eski pagan dönemlerinden kalma bir şey olup teşvik edilmemesi taraftarıydılar. Azîz Bahûmyous öleceğini hissedince öğrencisi ve halefi Theodore'ye, öldükten sonra cesedini kimsenin bilmediği bir yere defnetmesini ve hiç bir kimsenin de kabrini ibadet yeri ve hac mekanına döndürmemesi yönünde vasiyette bulunmuştur. İkincisi, İmparator Konstantine'nin Annesi Azîze Helena milâdi IV. yy'ın başlarında Kutsal Haç'ı beraberinde taşıyarak Kudüs'e yaptığı hac yolculuğudur; Atıyye, *el-Hurûbus-Salîbiyye: Te'siruhâ Ala'l-Ilâkât Beyne eş-Şark ve'l-Ğarb*, s, 28; Not (4): Kıptîlerin 117. Patriği III. Şunnûde'ye bir roportajda; -Size göre Kudüs'ü ziyaret etmek farz ya da Hıristiyanlıkta temel rukünlerden bir rukün müdür? -Patrik Şunnûde; Hıristiyanlıkta İslâm'daki gibi hac farızası diye bir şey yoktur. Konu, bazılarının bereket ummak adına kutsal topraklara gitmesinden ibarettir. Eğer Kudüs'e gitmek gerekli olsaydı başta ben ve bütün piskopos, papaz ve ruhbanlar bu farızanın yerine getirilmesi için örnek olarak ya da en azından diğer Hıristiyanlara bu konuda engel çıkarmazdık ve Kudüs'e giderdik; Sinâ es-Saîd, *Enba Şunnûde es-Sâlis: Dûnya ve Din*, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye el-Âmme Lil-Kitab, 2005, s, 222.

²²² el-Makrîzî, s, 143; Şimşek, s, 45-48; Tâcir, s, 222-226.

15 günden 49 güne kadar tutulan oruçları vardır. Ayrıca bir hafta tutulan “Heraklius Orucu”, üç gün tutulan “Yunan Orucu” vardır. Kıptîler oruç tutarken et, yumurta, kaymak ve peynir yemez, süt içmezler. Bâkire Meryem’in Göğe Yükseliş Orucu, Yunan Orucu ve Büyük Oruç günlerinde öğleden sonraya kadar hiç bir şey yiyip içmezler.²²³ Ayrıca her Çarşamba ve Cuma günü Kıptîlerin oruç günüdür. Aynı zamanda dinî takvimle örtüşen önemli olayların yıl dönümlerinde de oruç tutulur.²²⁴

bj. Örtünme: Mısır’da Hıristiyan kadınlar örtü takmışlar, din adamlarının huzuruna kocalarından izin almadan örtüsüz çıkmamışlardır. Kiliselerde toplanan Kıptî Hıristiyan kadınlar erkeklerden ayrı bir bölümde toplanmışlardır.²²⁵

c. Dinî Günler ve Bayramlar

ca. Kıptîlerin en önemli bayramlarından birisi *Iyd el-Milâd el Mecîd (Kutlu Doğum-Christmas)* bayramıdır. Havarilerin bu bayramın kutlanmasını emrettiklerine inanılmaktadır. Bu bayram, İbrânilerin dokuzuncu ayının yirmi beşinci gününe, Mısırlıların dördüncü ayının yirmi dokuzuncu gününe denk gelmektedir. Bu günde başka bir şeyle meşgul olunmaması istenmiştir. Çünkü insanlığa nimet bu günde bahşedilmiştir.

cb. Iyd ez-Zuhûr el-İlâhi /el-Ğattâs (İsa’nın İlâhi Yönünün Ortaya Çıkış Bayramı-Theophania): Havarilerin bu günü kutlamaya çağırdıklarına inanılmaktadır. İsa’nın, Ürdün Nehri’nde Yahya eliyle vaftiz edilirken lahûti/ilâhi yönünün zuhûr ettiği kabul edilmektedir.

cc. Iyd el-Ansara Bayramı (Ellinci Gün Bayramı-Pentecoste): Bu günde Ruhu’l-Kuds’ün İlk Kilise’ye hulûl ettiğine inanılmaktadır.

cd. Paskalya/Pasqua Haftası/Bayramı: Paskalya kelimesi İbranice’de “geçmek, atlamak” anlamında kullanılmıştır. Helâk edici meleğin Mısır’da İsrail oğullarına ait evlerin kapılarını -güvende olduklarına işaret olarak- kandan haç ile yağlaması anısına kutlanan bir hafta/bayramdır. Bu haftaya “Acılar Haftası” da denilmektedir. Bu hafta tek olarak kutlanırken Patrik I. Dimitris (188-230) zamanında Büyük Oruç Günü’nün (Lent) sonuna eklenerek kutlanmaya başlanmıştır. Bu günde oruç tutulur, tatlı yenilmez. Hafta

²²³ Waykın, s, 93; Süryal, s, 228-229.

²²⁴ Şimşek, s, 48; Mateus, s, 18-19.

²²⁵ Tâcir, s, 224.

boyunca ölümlere buhur yakılmaz. Mezâmîr/ilâhiler söylenmez. Tesbihât değiştirilir. İlk zamanlarda Kitab-ı Mukaddes'in tamamı bu günlerde okunurdu. Patrik Enba III. Gabriyal (1269-1271), İncil ve Ahd-i Kadîm'den bazı bölümlerin okunması kararını vermiştir. Bu günde kilise siyaha bürünür. Papazlar da o günün anısına kilisenin batı yönüne geçerler. Kilise, hafta boyunca İsa Mesîh'in (onlara göre) çarmıha gerilmesinin yasını tutar.

ce. Iyd el Kıyame (Diriliş Bayramı-Easter): Bu bayram havariler döneminden itibaren kutlanmaktadır. Nisan ayının 14. ve 16. günü sonrasına denk gelen Pazar günü kutlanır. En büyük bayram olduğu için bu bayrama “Kutlu Kurtuluş Bayramı”, “Bayramların Kralı”, “Bayramların Bayramı” gibi isimler de verilmiştir. Bu günde, iblise karşı yardımcı olması ve insanlığı onun elinden kurtarması için Allah'a dua edilir. Mum ışığında heykel kapatılarak, Âdem'in yeryüzüne inişinden sonra cennetin/firdevs kapatılması temsili olarak bu anda yaşatılır. Ayrıca Kilise içinde ikonların/heykellerin etrafında dönme fiili ile İsa'nın ertesi gün öğrencilerine ve kadınlara görünmesi canlandırılır.

cf. Iyd Şeâniyn: Bu kelime İbranice'de “Ya Rabbi bizi kurtar”, Yunanca'da “Bize vasiyet et (Hosanna)” anlamına gelir. Bu günde kilisede bu şekilde dua edilir. Büyük Oruc'un son Pazar günü de Acılar Haftası'nın (Paskalya) ilk günü kabul edilir. O günün erken vaktinde bir papaz, bereket olması dileğiyle, bir zeytin ve bir hurma dalıyla (barış ve kalp sâfiyetini temsilen) takdiste bulunur. Kilisenin dört köşesinde dört İncil, dünyanın her köşesinde yayımları ve kilisenin direkleri olmaları anısına okunur.

cg. Iyd es-Suûd (Yükseliş/Mirac Bayramı-Ascension): Iyd el-Kıyame bayramından kırk gün sonra, İsa Mesîh'in beden ve ruh olarak Zeytin Dağı'nın üstünden, şakirtlerinin önünde, meleklerin huzurunda, tekrar yeryüzüne dönmek ve Tanrı'nın sağ tarafında oturup şefaet etmek üzere göğe yükselişi anısına kutlanan bir bayramdır.

ch. Iyd el-Bişâre (Müjde Bayramı-Annonciation): Havariler, Büyük Seyyide bayramlarının ilki olması sebebiyle kutlanmasını istemişlerdir. Bu bayram Bâkire Meryem'in İsa Mesîh'e hâmile kalmasının anısına kutlanan bir bayram olarak kabul edilmektedir.

ci. Iyd et-Tecelli (Tecelli Bayramı-Transfiguration): İsa Mesîh'in üç öğrencisi önünde Tabor Dağı'nda tecelli etmesi anısına kutlanan bir bayramdır. Bu durum İsa

Mesîh'in sıradan bir peygamber/ilya olmadığına, aksine yerlerin ve göklerin rabbi olduğunun bir işareti olarak kabul edilmiştir.

ci. Iyd el-Hutân (Sünnet Bayramı-Circumcision): İbranice'de "Mulah", İncil'de "Peritme" olarak bilinmektedir. Sünnet, Tanrı'nın İsrail oğullarına, yapılan ahdin nişanesi olması için emrettiği ilâhi bir emirdir. Ayrıca sünnet, eski Mısırlıların beden temizliğine nişane olması düşüncesiyle uyguladıkları âdetlerindendir. Bu günde Mısır'da sünnet, temizlik/tahâret olarak bilinmektedir. Yeni Ahid'de yer alan vaftiz uygulamasının sünnet yerine geçtiği kabul edilmiştir. Kilise, sağlık sebebiyle erkeklere tatbik edilen sünnet işlemine karşı çıkmamakta; kızlara uygulanan sünnet işlemi ise onaylamamaktadır. Bu bayram 4. yüzyıldan itibaren Doğu toplumları arasında bilinmektedir. Kıptî Kilisesi bu bayramı 6 Tubah'da (9 Ocak-7 Şubat arasında) kutlamaktadır.

cj. Iyd Ursü Kana el-Celîl (Kana el-Celîl Bayramı): İsa Mesîh'in, annesi Bâkire Meryem'le birlikte gittiği bir düğünde, orada dağıtılan içkinin bitmesi sonucunda damadın zor durumda kalması üzerine Meryem'in, oğlunun bu duruma müdahale etmesini istemesi ve orada bulunan suyun İsa tarafından şaraba döndürülmesi hâdisesinin yâd edilmesi amacıyla kutlanan bir bayramdır. Çünkü bu mucize İsa Mesîh'in ilk mucizesidir. Orada bulunanlardan pek çok kişi bu olay sonrasında ona iman etmiştir.

ck. Iyd Dühulü Mesîh İla Mısır (Mesîh'in Mısır'a Giriş Bayramı): Musa (as) zamanından beri İsrail oğullarının başlarına gelen belâlar üzerine kutsal ailenin Mısır'a gelmesi onlar için bir bereket olmuştur. Ayrıca bu bayram şerli yerlerden ve şerli insanlardan kaçışı ve Mısır halkının kutsanmasını sembolize etmektedir.

cl. Iyd Kiddisin ve's-Şühedâ (Azîz ve Şehitler Bayramı-Saints): Bu bayramda, ebedî hayata ve Mesîh ile beraber tekrar dirilmeye, Azîz ve şehitlerin Allah'a yakın olmaları hasebiyle şefaathlerini ummaya ve onları şerli kimselerden ayrı tutmaya bir işaret vardır.

cm. Iyd Rûesû el-Melâike (Büyük Melekler Bayramı-Angels): Kilise, değerli meleklerden ve meleklerin başı olan Mikâil, Gabriel, Rufâil ve Süryâl'in büyük işler

yaptıklarına ve Tanrı'nın çocuklarına! şefaât ettiklerine, onlara tehlikeli zamanlarda yardım ettiklerine inanmaktadır.²²⁶

cn. Iyd Şemmün-Nesîm: Günümüzde Mısır'ın milli bayramlarından birisidir. Bu günde tuzlu balık ve bahar renkleriyle boyalı yumurta yemek âdettendir. Ayrıca bu günde fül (baklagiller) ezmesi, mercimekli kuşeri ve pilav yemeye ve demli çay içmeye özel önem atfedilmektedir.²²⁷

d. Kültür

Kıptîler'de, kültürel etkinlikler çerçevesinde değerlendirilebilecek en önemli hususlardan birisi haç dövmesi yaptırmaktır.

Aslında vücuda dövme yaptırmak milattan önce iki binli yıllara kadar uzanan bir gelenek olup günümüzde yapılan kazılarda dövme, o dönemde mumyalanmış cesetlerin üzerlerinde de tespit edilmiştir. Pek çok Hıristiyan gibi Ortodoks Kıptî Hıristiyanlar da günümüzde vücutlarının belli yerlerine dinî ve kültürel sâiklerle dövme yaptırmaktadırlar. Romalılar döneminde suçlulara ve mesîhî olanlara yapılan dövmeler zamanla Hıristiyan direniş ve cihadının simgesi haline gelmiştir. Kıptî Hıristiyanlar “Şehitler Yılı” anısına çocuklarının vücutlarına haç dövmesi yaptırmakta ve bunu, öldüklerinde diğer din mensuplarından ayrılma alâmeti olarak görmektedirler. Bazen de özel gün ve bayramlarda özellikle Kudüs'e hac için gidişlerinin bir alâmeti olarak dövme yaptırmaktadırlar. Bedene haç dövmesi yaptırmaya uygulaması hâlâ devam etmekte ve Hıristiyan Kıptî bir çocuğun görünen dinî ve etnik kimlik işareti olarak da görülmektedir. Meselâ Mecdi Fennân adlı bir Kıptî, dövmeyle geçmişte kişinin Kıptî bir Hıristiyan olduğuna işaret eden bir simge; çocukların ellerine yapılan haç dövmesinin ise Hıristiyan kimliğin açığa vurulması olarak değerlendirmektedir. Yapılan araştırmalara göre Kıptîlerin büyük çoğunluğu da haç dövmesini bir iman sembolü olarak görmektedir. Hıristiyan Kıptîler günümüzde de ellerinin üstüne ve sağ bileklerinin altına haç dövmesi

²²⁶ Mateus el-Enba, “*Mevsuatü Tuqûsu'l-Kinisei'l-Kıptıyye*” Derleyen; Mikail Maks İskender, Kahire: Mektebe el- Mahabbe, C. IV, 1998, s, 64-74; Ebu'n-Nasr, s, 22-25; el-Makrîzî, s, 231-254.

²²⁷ Ebu'n-Nasr, s, 26.

yaptırmaktadırlar. Onlar açısından bu, atalarından gelen koruyucu bir büyü ve en önemlisi de “teslisin” sembolüdür.²²⁸

Geleneksel hac ibadetlerini Kudüs’e yapan Kıptîler bileklerine renkli haç dövmeleeri yaptıırarak geri dönmektedirler. Haç, başta patrik olmak üzere, papazlar tarafından bir zırh ve silah gibi ellerinde ve boyunlarında taşınmaktadır. Patrik, taşıdığı haçı ne zaman çıkarsa, çıkarılan bu haçı öpmek için patriğin etrafında hemen bir kalabalık oluşmaktadır. Papazlar da, akşam ibadetlerinden sonra kilisede ibadete katılanlar için haç çıkarmaktadırlar. Orada bulunanlar da bereket umarak bu haçı öpmek üzere papazın önünde sıraya girmektedirler. Sıradan Kıptîler de genellikle sağ el bileklerinin iç kısmına yeşil renkli bir haç dövmesi yaptırmaktadırlar. Ayrıca köylerde ve şehirlerde Kıptîlerin evlerinde kapıların en üst yerine renkli haç figürü çizilmektedir. Bazen haç figürü çamurdan yapılmış evlerin aralık yerlerinde soluk bir şekilde, bazen de hem bina hem haç kiremitten olabilmektedir. Haç dövmesi, bir Kıptî’nin evinden uzak bir yerde ölmesi, ya da Kıptî bir çocuğun kaçırılması halinde, bileğinde bulunan haç dövmesinden Hıristiyan olduğu anlaşılın ve Hıristiyan geleneklerine göre davranılın diye de yaptıırılmaktadır. Ayrıca bazı Kıptî dilenciler, dindaşlarından sadaka toplamak için haç dövmesi yaptıırırken, kimi esnaf da müşterilerini fiyatın uygun olduğuna ikna etmek için dövme yaptırmaktadırlar. Bunların yanı sıra Kıptîlere göre haç dövmesi yaptıırarak, bir bayanı bağılı bulunduğu kiliseye manevi yönden bir zarar gelmesine ve kendisinin gayr-i ahlakî yollara düşmesine karşı da koruyacaktır.²²⁹

Bu arada bazı Kıptî papazlar haçı, hastalıklara şifa aracı olarak da kullanmaktadırlar. Bir örnek vermek gerekirse, köpek ısırmasına karşı dinî bir törende yedi çocuk, yedi meyve, yedi parça ekmek ve bir kap su getirilir. Papaz bunların üzerine bazı duaları okur. Meselâ köpek tarafından ısırılan kişi, bir hurmayı bir ısırışta bitirme, bir parça ekmeği bir kerede yeme, ağız dolusu suyu bir kerede yutma işini, iyileşinceye kadar günlük olarak tekrarlarsa bu yaradan kurtulacağına inanılmaktadır. Ayrıca haçın,

²²⁸ Noha Wood, “*Târîhu ’l-Veşm Inde Tavâif el-Mesîhiyyîn Ala Merri el-Usûr fî Mısır*”, İskenderiye: 2017, ss, 1-16.

²²⁹ Waykın, s, 102.

kısır bir kimsenin çocuk doğurmasını sağlayacağına, ücretleri artıracığına, mahsulü bollaştıracığına ve nazara karşı koruyacağına da inanılmaktadır.²³⁰

Haç, Eski Mısırlılarda da tanrılık ve ebedi hayatın sembolü olarak kullanılmıştır. Bu haç, te (T) harfi şeklinde meşhur olup Mısır Haç'ı diye de biliniyordu.²³¹

Kıptî yazar ve din adamı Hanîn Abdü'l-Mesîh, Ortodoks Kıptî Kilisesi'nin "Haç" anlayışını şöyle eleştirmiştir: "Ortodoks Kıptîler yılda iki kere Haç Bayramı kutlamaktadırlar. Birincisi, Kıptî Takvimi'ne göre 10 Baramudâh'tadır. İnanışa göre dördüncü yüzyılda İmparator Konstantin'in annesi Helena, Kudüs'te Ağaç Haç'ı o gün bulmuştur.

İkincisi, Kıptî Takvimi'ne göre 17 Tût/Eylül günündedir. İmparatorun annesi Helena, haçı bulduğu yere kilisenin temelini o günde atmıştır. O günlerde "Ağaç Haç" üzerinde mumlar ve tüsüler yakılmış; haç, ilâhiler eşliğinde sanki diri ve işiten bir Tanrı gibi selâmlanmış ve ona secde edilmiştir. Abdü'l-Mesîh'e göre bu uygulama, diğer uygulamaların çoğu gibi pagan döneminden kalmış olup zaman içerisinde Mısır Ortodoks Kıptî Kilisesi'ne de sokulmuştur. Daha sonra da bu uygulamalar, tedâvisi mümkün olmayan kanserli bir virüs hâlini almıştır." Hanîn'e göre, Ortodoks Kıptî Kilisesi'nde haç dışında azîzlere, meleklerle, ikonlara, din adamlarına, ekmek ve şaraba da tapılmaktadır.²³²

2. Kıptî Kilise Hiyerarşisi

a. İdâri Sistem: Kutsal İncil Şeriatine bağlı olarak idâri sistemin en başında Azîz Markos'un halifesi bir patrik ve ona bağlı piskoposlar, papazlar, diyakonlar bulunur. Diyakonlar, papaz yardımcıları olup kurban ve adak işlerine bakarlar ve ömür boyu hiç evlenmezler.

b. Patrik Seçimi ve Görevleri: Günümüzde Mısır Ortodoks Kıptî Kilisesi'nde patrik seçimi şöyle yapılmaktadır: Öncelikle patrik adayı kırk yaşını doldurmuş birisi olmalıdır. Bu arada, Kıptî kamuoyunun görüşü bir tür referandum yolu ile alınır. En çok

²³⁰ Waykın, s, 103.

²³¹ Peter Philip, "es-Salîb Merkez el-Cezb el-Îlâhi", der: "Medrese el-İskenderiyye", yıl: IV, adet, 111, Eylül-Ekim, 2012, ss, 87-98.

²³² Hanîn Abdü'l Mesîh, *İbâdetü'l Asnâm fi'l Kiniseti'l Ortüdoksiyye*, 1. b., yy, s, 3-4, 2009.

oyu alanlar Kutsal Konsey'e arz edilir. Kutsal Konsey bu kişiler arasından üç ruhbanın ismini seçer. Ardından bu üç isim kilise içindeki küçük bir sandığa konur. Bu sandık karanlık bir oda içine yerleştirilir. Sonra küçük bir çocuk²³³ getirilir. Bu çocuk bu sandığın içindeki üç isimden birini çeker. Sandıktan çıkan bu isim çocuğun eliyle ve ilâhi inayet gereği yeni patrik olur. Daha sonra Kıptî halkının, Kutsal Konsey'in ve ilâhi inayet yoluyla bir çocuğun seçtiği bu isim hükümete bildirilir. Ardından Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile bu kişi kilisenin başı olur. Ancak, bu seçim şekli kilise içinde ve dışında bazı tartışmalara sebep olmaktadır. Meselâ, Grigorius adındaki bir papaz bu seçim şeklini: "Biz patrik seçiminde gerçekten ilâhi inayeti istiyorsak, öyle ise niçin bu ilâhi inayeti üç kişi ile sınırlandırıyoruz? Kim bilir belki ilâhi inayet sandığa ismi yazılıp konulan bu üç isimden razı değildir. Bana göre bu sandığın içine bir de dördüncü olarak beyaz boş bir kâğıt konulmalıdır. Eğer bu çocuğun eliyle, sandıktan ilâhi inayete namzet boş beyaz kâğıt çıkarsa bu durumda ilâhi inayet bu üç isimden razı değildir anlamı mı çıkmalıdır?" diyerek eleştirmiştir.²³⁴

Patriğin görevleri de: Kilise'yi devlet nezdinde ve dünyada temsil etmek; üçlü dinî sisteme başkanlık ederek piskoposları, papazları ve şemmasları/diakonları tayin etmek ve Kilise'nin iç ve dış siyasetini belirlemek; Kilise okul ve vakıflarını idare etmek, kanunlar çıkarıp anlaşmazlıkları çözmektir.²³⁵

²³³ 19 Nisan 1959 yılı Pazar günü sabah saat 10: 20'de adı Refik Bâsilî et-Tûhî olan beş yaşında Horus ailesine mensup Tantalı bir çocuk getirilir. Bu çocuk, kutu içine konulmuş siyah kalemle yazılı ayrı ayrı üç zarf içinde rahiplerin isminin bulunduğu zarflardan birini seçerek zamanın Patriğini (VI. Cyril 1959-1971) belirlemiştir. Böylece seçilen Patrik: İskenderiye, Mısır'ın tümü, kutsal şehir Orşilim (Kudüs), Nûbe, Habeş, beş batı şehri ve diğer Markosiyeye kürsüsüne bağlı yerlerin Patriği unvanını alır. Bir saatten az bir zamanda seçilen patriğin ismi unvanı ve posterî Kahire sokaklarında dolaştırılır. Bu arada Kıptî halk arasında acaba bu üç zarf içinde bulunan isim aynı patrik adayının ismi mi idi? diye değerlendirmeler başlar. Bu arada Eski Mısır'da bulunan Marmina Kilisesi'ndeki hizmetli büyük bir hararetle kilisenin çanını kilisenin papazı yeter diyene kadar çalar. Bu kilisenin papazı yeni seçilen Patrik ile ilgili olarak kısaca şu değerlendirmeyi yapar: "Bu Allah'ın bana tevdi ettiği yeni bir seçim, yeni bir görevdir." Bu papaz ardından tutmuş olduğu orucunu bir limonata ile açar. Seçilen (Ruhban) Patrik de orada bulunan Kıptîlerin önünde yaratıcıya "Ya İlâhi hep tek başıma yaşadım. Tek başıma yaşamayı ve ölmeyi arzuladım. Ancak Sen bunu bana nasip etmedin. İrade senin olsun ya ilâhi. Çünkü senin iradenin bilinmesine bir imkân yoktur. Senin yolların gizlidir. Ey efendi Rab"; Waykın, s, 77; Azîz Süryal Atıyye bu küçük çocuğun yaşımı sekiz, zarfların sayısını üç değil dört olduğunu ve bu zarfın içinin boş olmadığını, bu zarfta 'Yesû Mesih er-Râî es-Sâlih/Sâlih Çoban İsa Mesih' olarak vermektedir; Atıyye, s, 151.

²³⁴ Heykel, s, 292; Atıyye, s, 150-151.

²³⁵ el-Atraşî, s, 34.

c. Piskopos (Nâzir)²³⁶: Kendi bölgesinde Kıptî halkın başkanı mesabesinde olup onun bilgisi dışında hiçbir şey yapılamaz. Geniş yetkileri vardır. Kendisine bağlı din adamlarının kabul ve retleri, kiliseye ait malların idaresinin yanı sıra din adamlarının rütbelerini vermek de ona aittir. Bu rütbelere beş aşamadan oluşmaktadır: Piskopos, metropolit (büyük şehir papazı), câsilik (taşra sorumlusu), patrik/patrik²³⁷ (başpapaz/papazların başı), papa veya patrik. Onun görevi ise, Kutsal Konsey'e başkanlık yapmaktadır.

d. Papaz (Muallim); Papazlık rütbesi piskopos tarafından verilmektedir. Bir pırpır olup altında iki rütbe daha yer almaktadır: Birincisi papaz (eş-şeyh) olup evlilik, dinî âyin, eğitim, vaftiz, vaaz ve cenaze işlerine bakmaktadır. İkincisi kummus, Yunanca bir kelime (hegumen) olup, kilise hizmetlerinde önemli mertebelerde bulunan "müdür" anlamına gelmektedir.

e. Şemmas (Diyakon): Piskopos tarafından verilen bir rütbe olup altında beş derece daha bulunmaktadır: İbsalitis (okuyucu), ağnustus (tefsir eden okuyucu), epu diyakon (şemmas yardımcısı), diyakon ve arşidikon (şemmasların başı). Şemmas, piskoposların solunda oturarak ayini düzenler, piskopos ve metropolitler yerine oturunca diyakon ve arşidikon rütbesinde olanlar dua okumaya başlar. Bunlar Kilise'de okunan tüm dua ve metinleri hem metin hem de tefsir olarak bilirler.²³⁸ Çünkü Kıptî Kilisesi'nde yapılan âyinlerde dinî ilâhilerin yeri bir nevi köşe taşı niteliğinde olup çok önem arz etmektedir.²³⁹

²³⁶ Bir piskopos; kınanmamış ve sağlıklı, insanların öfkelerini çekecek hallerden uzak, en az elli yaşında, çocuksu hareketlerden ve boş işlerden uzak, istikameti düzgün, bilgili, okuryazar, isabetli konuşan, ne uzun ne de kısa boylu ve kilise üyelerine örnek birisi olmalıdır; el-Mukaffa, s, 735.

²³⁷ Burada sanki iki unvan aynı kişide gibi görünmektedir. Ancak burada geçmiş dönemlerde Habeşistan'a gönderilen bir papazın unvanı ne olacağı konusunda bir karışıklık oluşmuştu. Bu papaz orada bulunan papazların başı/Câsilik diye isimlendirse o halde bunun patrik olması gerekeceği için İskenderiye Kilise patriğini bundan ayırt etmek ve bu karışıklığı gidermek için İskenderiye Kilisesi patriği kendisine 'Papa' unvanını uygun görmüştür; el-Atraşî, s, 34.

²³⁸ el-Atraşî, s, 33-35; Atıyye, s, 152-154.

²³⁹ Atıyye, s, 142.

3. Kıptî Kilise İç Hukuk Sistemi

Mısır'da yaşayan Hıristiyanlar evlilik ve boşanma dışındaki konularda medeni hukuka bağlıdırlar. Mısır'da câri olan medeni hukuk, İslâm şeriatine aykırı değildir. Anayasa'nın ikinci maddesi bunu âmirdir. Günümüzde miras ve evlat edinme gibi konularda kiliseler yetki almak için mücadele vermektedirler. Bu arada Kıptî Kilisesi'ne, devlet içinde devlet gibi hareket ettiği suçlaması yapılmaktadır.²⁴⁰

Kıptî Kilise Yargı Sistemi: Kutsal Konsey, Din Adamları Genel Konseyi ve Kilise Mahkemelerinden meydana gelmektedir.

a. Kutsal Konsey: Bu konsey, papa/patriğin başkanlığındaki farklı derecelerden piskoposlar, manastır başkanları ve patriklik temsilcilerinden oluşmaktadır. Konseyin yetkileri çok geniş olup hem din adamlarını hem de laik vatandaşları kapsamaktadır. Dolayısıyla, Kilise aleyhine işlenen suçlardan dolayı din adamları veya laikler hakkında kararlar almaktadır.

b. Din Adamları Genel Konseyi: Kilise yargı kurumu olup apostolik geleneğe uygun davranmaktadır. Piskopos, papaz, şemmas ve papa/patrik veya onun temsilcisi şeklinde dört temsilciden oluşmaktadır. Kilise kanununa göre genel bir yetkiye sahiptir. Mısır'daki ve Mısır dışındaki kiliseleri de kapsamaktadır. Bu konseyin görevleri: Kiliseye sunulan davaları karara bağlamak. Konseye evlilik için gelen talepleri inceleyip gerekli evrakları çıkarmak. Kilisenin bulunduğu tüm yerlerdeki sivil mahkemelerden özellikle aile ile ilgili çıkan kararların Kutsal İncil hükümleri ile uygunluğunu incelemek. Kiliseye geri dönüş ve katılımı ilgili konuları ele almaktır.

c. Kilise Mahkemeleri: Hem kendi içlerindeki hem de laikler arasındaki anlaşmazlıkları İncil hükümlerine ve apostolik geleneğe uygun olarak çözmektedir. Kilise Mahkemesi'nin yasal ve kanûnî olması için piskopos, papaz ve şemmaslardan oluşması gerekmektedir. Bu üç rütbedeki kişiler mahkemede temsil edilmezlerse alınan karar tümünden bâtil ve yok hükmünde sayılmaktadır. Bu mahkemeler üç derecede toplanmaktadır: Birinci Derece Mahkemeler: Piskoposun başkanlığında bir papaz ve

²⁴⁰ Mustafa Rahûme, “*el-Ahvâlü 'ş-Şahsiyye Li'l-Akbât Fi't-Tarik Li'n-Nûr (Zevâcü'l Akbât)*”, 13 Nisan 2019; <https://www.elwatannews.com>

şemmastan oluşmaktadır. İst'inaf Mahkemeleri: Metropolit başkanlığında papaz ve şemmaslardan oluşmaktadır. Yüksek Mahkeme: Patrik ya da temsilcisinin başkanlığında piskopos, papaz ve şemmaslardan oluşmakta olup sadece İsti'naf Mahkemeleri'nin aldığı kararlara bakmaktadır.²⁴¹

4. Mimârî

Kıptî mimârîsi Bizans, Roma ve Firavunlar döneminden izler taşımaktadır.²⁴² Erken dönem Kıptî Kiliseleri mimârî açıdan eski Mısırlıların tapınak tarzına benzer şekilde inşa edilmiştir. Daha sonra bu eski tapınaklar kiliseye dönüştürülmüştür. Kıptîler kilise inşa etmeye başlayınca doğal olarak mimârîde eski Mısır tapınak mimârîsini taklit etmişlerdir. Yıkılan ya da hasar gören kiliseler yeniden inşa edilirken eski mimârî yapı korunmuştur.²⁴³

a. Kıptî Kilisesi Mimârîsi: Bir Katolik tarihçi Kıptî Kilisesi'ni şu şekilde anlatmıştır: “Ayinleri, Hıristiyanlığın ilk hâli gibi gayet basit ve sadedir. Belki de insanı dünyada geçmişin derinliklerine götüren Kıptî Kilisesi'nden başka bir mekân bulmak oldukça güçtür. Kilise içine girdiğin vakit kendini koyu zifiri bir karanlık içinde bulursun. Bir Avrupalı ziyaretçi olarak kilise içinde olduğuna inanamazsın. Çünkü Avrupa kiliselerinden tamamen farklıdır. Avrupa'da gördüğümüz süslü direkleri, sütunları ve düzenli bölümleri olan kiliselere göre bu kiliseler çok eskidir. Kıptî kiliselerinin içinde kendini geniş bir karanlığın içinde bulursun. Kilise içindeki aralıklar düzensizdir. Pencereleden içeri sızan ışıklar da son derece zayıftır. Renklere gelince, çok süslü fakat anlaşılmazdır. Altın kaplamalı eşyalar her yeri süslemektedir. Yukarıdan aşağıya doğru örülü ipler içinde sarkan deve kuşu yumurtaları gayet parlaktır. Karanlığın ortasında mekânı aydınlatan kandiller vardır. Önünde süslü örtülü bir heykel, etrafında yerden yükselen ağaçtan ahşap oymalı sanat eserleri... Kubbenin altında kalın direkler, üstünde Kıptîce yazılmış güzel süslemeli yazılar görürsün”.²⁴⁴

Ortodoks Kıptî Kiliseleri genellikle on iki direk üzerine inşa edilmiştir. Burada İsa (as)'ın on iki havarisine işaret vardır. Kiliselerin tek kubbe üzerine konulması Allah'ın

²⁴¹ el-Atraşî, s, 36-37.

²⁴² Atıyye, s, 165-168.

²⁴³ Atıyye, 166-168.

²⁴⁴ Atıyye, s, 154-155.

vahdaniyyetine ve kiliseye doğmasına/işrâk; ya da ortada büyük bir kubbe etrafında on iki küçük kubbenin olması İsa (as) ve öğrencilerine işaret etmektedir. Kilisenin dışında dört direğin bulunması da dört İncil'e işaret etmektedir.²⁴⁵

b. Manastır Mimârisi: Manastırlar -kiliselerin aksine- etrafında surlar, içinde bölmeler, sığınak, kütüphane, misafir ağırlama yerleri, mahzenler, değirmen, yakıt ve su depoları, fırın, bahçe ve mezarların olduğu yerlerdir. Surları çok yüksek, duvarları iki metre kalınlığında, duvar yüksekliği on metreye ulaşan, çatıları düz mekânlardır. Bazı seyyahların ifadelerine göre, yolları tehlikeli ve korkunç, sürekli bedevilerin, hırsızların ve vahşi hayvanların saldırılarına maruz kalan yerlerdir. Bu yüzden pek çok seyyah ve Hıristiyan hacı buraları ziyaret etmekten çekinmişlerdir.²⁴⁶ Meselâ Vâdi Natrûn bölgesi pek çok manastır ve kilisenin bulunduğu bir yerdir. Burası Kahire ile İskenderiye çöl yolu üzerinde bulunmaktadır. Buraya Hıristiyanlık öncesi ve sonrasında, özellikle mîlâdi 2. ve 3. yüzyıllarda pek çok ruhban gelip yerleşmiştir. Bu bölge diğer pek çok bölgeden farklıdır. Bölgede madenler, faydalı maden suyu yatakları, yüzeye yakın yer altı su kaynakları ve gözlere şifalı sular mevcuttur. Bölgenin, ulaşımı kolay ve ziraate elverişli geniş yerler olması sebebiyle pek çok yerli ve yabancı ruhban gelip burada yerleşmiştir.²⁴⁷

Vâdi Natrûn bölgesi manastırları ve ruhbanları tarih boyunca çok kere baskınlara maruz kalmıştır. Bölgede bulunan manastırlar, mîlâdi 4. ve 5. yüzyıl başlarında altın çağlarını yaşamıştır. Bölgeyi gezen seyyahlar, burada bulunan manastırların sayısının elliye ulaştığını, ruhbanların sayısının da beş bine kadar vardığını nakletmektedirler. Ancak bu dönem çok sürmemiştir. Berberilerin saldırıları sonrası manastırlar yıkılıp-yağmalanmış, bazı insanlar da katledilmiştir. Günümüzde bu bölgede dört²⁴⁸ tanesi ruhbanlara, dört/beş tanesi de rahibelere ait manastır bulunmaktadır.²⁴⁹ İskenderiye patriklerinin, Yunan ve Roma dönemlerine ait tapınak, heykel, resim ve o döneme ait dinî yapıların yıkılması ve tahrip edilmesi işlemlerinde manastırlarda yaşayan ve özellikle de Vâdi Natrûn bölgesinde bulunan ruhbanları bir ordu gibi kullanması, Romalı yöneticilerle

²⁴⁵ Süryal, s, 226.

²⁴⁶ el-Mukaffa, s, 872-873.

²⁴⁷ el-Mukaffa, s, 882-883; el-Makrîzî, s, 176.

²⁴⁸ Not: Azîz Pişavu Manastırı, Süryânî Manastırı (Seyyide Azrâ), el-Barâmîs/Pa-Romeos Manastırı ve Azîz Makkâr Manastırı; el-Mukaffa, s, 922.

²⁴⁹ el-Mukaffa, s, 901-905; el-Makrîzî, s, 181.

karşı karşıya gelmelerine sebep olmuştur. Ayrıca bölgede yaşayan ruhbanlar, Arius'un fikirlerinin reddedilmesinde ve Bizanslı yöneticilerin kendi din anlayışlarını dayatma girişimlerinin etkisinden kurtulmada etkin rol oynamışlardır. Burada yaşayan ruhbanlar İncil'i Kıptî dilinde istinsah ederek insanlara ulaşmasını sağlamışlardır. Böylece Kıptî Kilisesi'nin millileşmesine ve bazı İsrâiliyyât kabilinden bilgilerin yayılmasına engel olmuşlardır. Burada yaşayan ruhbanlar bazı putperestlerin Hıristiyan olmasında da etkili olmuşlardır.²⁵⁰

Kıptî Kilisesinde manastırlar, papazların ve manastır başkanlarının şahsi mülkü gibi muamele görmüştür. Meselâ el-Muhrak manastırı üzerinde yapılan tartışmalar hiç bitmemiştir. Bu manastırın kapladığı alan 2.800 dönümdür. Vâdi Natrûn manastırının kapladığı alan 100 dönümdür. Vâdi Natrûn manastırının kiralama yoluyla işlettiği arazilerin toplamı ise 5.300 dönümü bulmaktadır.²⁵¹

Kıptî manastırları etrafı yüksek duvarlarla çevrili, büyük bir giriş kapısı olan, içinde ruhbanların yaşadığı, birbirine planlı bir şekilde bağlı küçük bir şehir gibidir. Bu manastırlar, neredeyse içinde her meslekten bir ruhban barındırır. Bunların yanında manastır içinde tercüme, yazım ve kitap ciltleme işi ile uğraşan ruhbanlar bulunmaktadır. Manastırda buğday, arpa, yeşillik, üzüm, hurma gibi ziraat işleri yapılır. Ayrıca manastırların pek çok bağ-bahçe ve arazisi vardır.²⁵²

Manastır içinde yer alan kiliselerde vaftiz yeri ve yüksek balkonlar yoktur. Manastır kiliselerinin iç bölümlerinde başka ikonlar bulunur. Her bölüm arasında birtakım bölmeler mevcuttur. Manastır kiliselerinde oturaklar bulundurulmaz. Orta boy ikonlar yer alır ve bu ikonların çerçeveleri yoktur.²⁵³

Azîz Süryal Atıyye, eski kaynaklarda Vâdi Natrûn'da elli manastırın bulunduğunun anlatıldığını nakletmiştir. Prens Ömer Tosun'un (1872-1944) tesbitlerine göre ise vadi çevresinde yirmi beş manastır mevcuttur. 15. yüzyılda yaşamış olan Makrizi (1364-1442), Mısır'ın tamamında seksen altı manastırın bulunduğunu kaydetmiştir. Bazı tarihi eser bilimcilerine göre ise Mısır'ın tamamında ruhban ve rahibelere ait 365 manastır

²⁵⁰ el-Mukaffa, s, 906-909.

²⁵¹ Waykın, s, 95.

²⁵² Ebu'n-Nasr, s, 39 (Dipnot); Atıyye, s, 81-82.

²⁵³ el-Mukaffa, s, 878.

vardı. Günümüzde sadece Kahire’de beş rahibe manastırının mevcut olduğu ifade edilmektedir.²⁵⁴ Erkek manastırlarında yaşayan başkanlara “Baba”; kız manastırlarında yaşayanlara ise “Ümm/Anne” adı verilmektedir. Buraların îâşe ve ibâtelere, Kıptî Patrikliği tarafından, kendilerine ait vakıflar üzerinden kaşılanmaktadır.²⁵⁵

5. Ruhbanlık

Hıristiyanlığın Mısır’a girişinin üçüncü neslinde²⁵⁶ dağlarda ve çöllerde manastırlar inşa edilerek bunu bütün Hıristiyanlar arasında yayanlar Mısırlı Hıristiyanlardır. Ruhbanlığın dinî altyapısını kurarak daha sonra bunu Roma ve diğer Avrupa Hıristiyanlarına nakledenler de Mısırlı Hıristiyanlardır. Aslında ruhbanlık daha önce hiç bilinmeyen ve uygulanmayan bir şey değildi. Eski Mısırlılar ve Yahudiler ruhbanlığı²⁵⁷ biliyorlardı. Nitekim İskenderiye şehrinin varoşlarında bir grup Yahudi yaşamaktaydı. Bunlar “İlâhiyat Meselelerini Düşünenler (Therapeutae)” olarak biliniyorlardı. Dünyaya ait her şeyi terk etmiş olan bu kişiler, şehre yakın tepelerde kadın-erkek yaşıyorlardı. Oralarda ibadetlerini yapıyor, dua ve ilâhilerle Allah’ı tespih ediyorlardı.²⁵⁸

²⁵⁴ Atıyye, 85; Kahire’de bulunan rahibe manastırları; Mâr Cerces Manastırı (Saint George), Seyyide Azrâ Manastırı, Şehit Makarius Manastırı ve Eski Mısır’da bulunan Mâr Cerces Manastırındır; Süryal, s, 19.

²⁵⁵ Süryal, s, 19.

²⁵⁶ Azîz Antonius (M.S. 251-356); Orta Mısır’da çöle çıkıp ilk ruhbanlık/zühd hayatını başlatan kişi olarak kabul edilmektedir. Antonius, zengin bir ailenin yetim bir çocuğudur. Yirmili yaşlarda sahip olduğu malların tamamını satıp parasını fakirlere dağıtıp, ömrünü çöllerde ruhban hayatı yaşayarak geçiren, yaklaşık 113 yıl yaşayan bir ruhbandır. Antonius son derece basit bir hayat yaşardı. Yemeklerinde biraz kuru ekmeğe biraz tuz olur çok azda su içerdi. Günde bir kere akşam gün batımı yemek yedi. Bazen üç dört gün aralıksız oruç tutardı. Bazen bu oruç günleri haftalarca sürerdi. Geceleri uyanık ve ibadetle geçirirdi. Uyuduğunda hurma dalları üzerinde çok kısa uyurdu. Ruhbanlık hayatı boyunca hiç yıkanmamış, vücuduna hiç yağ sürmemiştir. Tabaklanmamış bir hayvan derisini vücuduna zarar vermemesi için kolları içine gelecek şekilde ters olarak giyerdi. Uyku esnasında örtünmezdi. Sadece ömrünün son dönemlerinde güçten düşüncü örtünmüştür. Nesi varsa hepsini başucunda asılı olan bir hayvan derisinin içine koyardı; Atıyye, s, 76-77; el-Mukaffa, s, 864-866.

²⁵⁷ Yahudi geleneğinde Kudüs Mâbedi’ne bağlı olarak faaliyet gösteren ve Levi oğlu Hârun soyundan gelen kohenler, kurban kültürünü icra etmenin yanı sıra dinî ve hukukî konularda eğitmenlik, hâkimlik ve yöneticilik görevlerinde bulunmuş, bazı durumlarda kehanet ve tedavi işleriyle ilgilenmiştir. Hıristiyanlık’ta da yahudilerden oluşan ve kendilerini ‘yenilenmiş İsrâil’ olarak gören ilk hıristiyanlar aynı mâbedde kohenliği kabul ederek ibadet etmiştir. Yeni bir hıristiyan kohenliği fikri ise mâbedin yıkılmasından sonra yahudi soyundan gelmeyen hıristiyanların çoğalmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Milâttan sonra II. yüzyılın başlarından itibaren Evharistiya sakramenti (Komünyon ya da ekmeğe ve şarap âyini) kurban kültürünün, yeni İsrâil konumundaki hıristiyan kilisesiyle kilise yöneticileri de mâbed ve kohenlik sisteminin unsurları olarak görülmeye başlanmıştır; Salime Leyla Gürkan, “Ruhban”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: 2008, C. XXXV, ss, 204-205.

²⁵⁸ Lecnetü’l-Kıptîyye, 87-91; Atıyye, *el-Hurûbus-Salibiyye: Te’siruhâ Ala’l-Ilâkât Beyne eş-Şark ve’l-Ğarb*, s, 76-85; Şuaybî, s, 73-76.

Mısır'da ruhbanlık hayatının sistemli olarak Azîz Antonius ile başladığı kabul edilse de, bu hayatı ondan önce yaşayanlar da olmuştur. Meselâ Mısırlı Azîz Frununyous, mîlâdi 2. yüzyılın ortalarında (138-161 yılları arasında), beraberindeki yetmiş kişi ile Aşağı Mısır'da ruhban hayatı yaşayan ilk kişi olarak kabul edilmektedir. Daha sonra Enba Paul, yaklaşık olarak mîlâdi 150 yıllarında, erken yaşında, Mısır'ın güneyinde yer alan Orta Saîd bölgesi vadileri üzerinden doğuda bulunan çöllere çıkmış ve ömrünü Kızıl Deniz'e uzanan dağlardaki mağaralarda geçirmiştir. Rivayete göre Enba Paul bu mağaralarda 112 yaşına kadar yaşamıştır. Paul, hayatının doksan yılını ruhban olarak geçirmiştir. Azîz Antonius bir raslantı sonucu kendisiyle karşılaşmıştır. Azîz Antonius, Enba Paul'dan ruhbanlıkla ilgili pek çok şey öğrenmiştir.²⁵⁹

Mısır'da ruhbanlığın farklı uygulamaları da olmuştur. Meselâ Azîz Antonius, ruhbanlık öğretilerini çöllere yakın mağaralarda ve vadi içlerindeki terk edilmiş eski mezarların bulunduğu yerlerde yaşamıştır. Antonius, malını mülkünü dağıtarak genç yaşta çıktığı bu yolda 85 yaşına kadar az yiyerek, oruç tutarak ve şeytanın hilelerine karşı nasıl karşı durulacağını sonraki nesillere öğreterek geçirmiştir. Antonius, bugün Arap çöllerinin Kızıldeniz yakınlarında Azîz Antonius manastırı diye bilinen yerde yaşamıştır. Bulunduğu yere duasını almak için pek çok kişi gelmiştir. Anlatıldığına göre, çölde bulunan dağdaki mağaradan ömrü boyunca: birincisi, mîlâdi 311 yılında dönemin İmparatorunun uyguladığı baskı ve zulme karşı inananların azmini artırmak maksadıyla; ikincisi de, mîlâdi 338 yılında İskenderiye Patriği I. Athanasius'ün (326-373) Arius'un fikirlerine karşı yürüttüğü mücadeleyi desteklemek için sadece iki kere inmiştir.

Mısır'daki ruhbanlık uygulamasının bir diğer örneği de Azîz Bahûm'dur (290-346). Bahûm, pagan geleneklerine göre Roma ordusunda subay olarak yetişmiş; askerken, Mısırlı fakir Hıristiyan hizmetçilerin kendilerine kötü muamele yapıldığı halde Romalı askerlerin ayaklarını yıkamaktan ve onlara yemek ikram etmekten geri durmayan hallerinden etkilenerek Hıristiyan olmaya karar vermiştir. Ordudan emekli olunca da kendisini ruhbanlık işine vermiştir. Azîz Bahûm, manastırı ilk defa ruhban hayatına sokan rahiptir. O, Roma ordusunda gördüğü disiplin sistemini esas alarak bir ruhbanda

²⁵⁹ el-Mukaffa, s, 862-863; Salihe Polat, *Hıristiyanlık'ta Manastır Hayatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Dinler Tarihi (Yüksek Lisans Tezi): Ankara, 2004, s, 13-22.

bulunması gereken özellikleri şöyle belirlemiştir: askerî disiplin, Allah korkusuyla devamlı iç içe olmak, yerken, içerken, giyinirken, uyurken, yolda giderken, ibadet halinde iken velhâsıl her dâim yaptıklarının murâkabe altında olduğunu bilmektir. Azîz Bahûm'a göre bu katı kurallara uymayanlar sert bir şekilde cezalandırılmalıdır. Ona göre her bir ruhbanın bir el işi ve yeterli derecede bilgi sahibi olmalı; ruhban adayı, manastıra kabulden önce, gerçek niyeti ortaya çıkana kadar üç yıl boyunca denenmelidir. Manastıra kabul edilen ruhban okuma ve yazmayı öğrenmeli, ezberinde 20 Mezmur ve İncil'den iki mektup bulunmalıdır. Ümmî olanlar hiç bir şekilde manastıra kabul edilmemelidir.²⁶⁰

Mısır'da tatbik edilen ruhbanlığın bir başka örneği Azîz Şunnûde'nin (383-451/466) beşinci yüzyıldaki uygulamasıdır. Bu uygulama, Azîz Bahûm'un ruhbanlık uygulamalarından daha katıdır. Şunnûde'nin ki, günümüzde Sühaç şehri yakınlarında, Nil Nehri'ne yakın bir yerde bulunan ve "Beyaz Manastır" diye bilinen manastırdaki uygulamasıdır. Şunnûde, manastıra sığınanlar için, manastır içinde bir siloda bol miktarda buğday depolamıştır. Onun manastırı zor bir coğrafyada olup sık sık Nübelilerin baskınlarına maruz kalmıştır. Ayrıca Şunnûde Mısır tarihinin zor bir zamanında yaşamıştır. O dönemde putperestlerin Sürabium tapınağı yıkılmış, İskenderiye'de yaşayan Filozof Hepatiya bir suikast (415) sonucu öldürülmüş ve putperestlik Mısır'da artık son demlerini yaşamıştır. Şunnûde, ruhbanlardan oluşan bir alay oluşturarak Eski Mısır pagan tapınaklarının ve yapılarının yıkılmasına öncülük etmiştir. Ayrıca o dönem konsillerin yoğun olarak yapıldığı, monofizit-diyofizit ayrılığının etrafı kasıp kavurduğu bir dönemdir. Azîz Şunnûde, Yunanlıların Kıptîlere ait yerlerdeki putperest unsurlarını temizlemekle de meşgul olmuştur. Çok şiddetli bir putperestlik düşmanı olan Şunnûde, Hellenistik döneme ait her şeye de düşman olmuştur. İyi birer ilâhiyatçı olmasalar da, ruhbanların ahlâklı ve disiplinli olması onun için çok büyük önem taşımıştır. Manastırında tamamı Mısırlı iki bin rahip, iki bin de rahibe bulunmuştur.²⁶¹

Mısır Kıptî ruhbanları, hayatta ebedilik ve sonsuzluğun manasını bulan insanlardır. Çölde basit bir hayat yaşamışlardır. Ruhbanlık sistemi toplumdan ayrı, tek başına uzlet hâlinde yaşama üzerine kurulmuştur. Ruhbanlar çölde büyük değişiklikler

²⁶⁰ Atıyye, 77-81; Hanna, 91-92.

²⁶¹ Atıyye, 84.

yapmamışlardır. Sadece küçük bir yeri ziraata elverişli hâle getirebilmişler; manastırı çeviren duvarlar üzerinde cüz'i değişiklikler yapabilmişlerdir. Kilisede bulunan çan sesi ve okunan ilâhilerle ilgili şahsî tasarrufları söz konusu olmuştur. Maksat, bu hayatı yaşayan rahibi iffetli ve takva sahibi yapmaktır.

Bir Kıptî ruhban, manastırda günlük olarak şunları yapmalıdır: Saat: 04:00'te toplu dua. Saat: 05-7:30'da evharistiya (ekmek-şarap ayini). Saat: 7:30-08:30'da yemek. Saat: 08:30-10:30'da susma ve tefekkür. Saat: 10:30-14:00'de günlük işler, okuma ve tefekkür. Saat: 14:00-16:30'da yemek ve istirahat. Saat: 16:30-17:00'de yıkanma ve rûhi hazırlık. Saat: 17:00-17:30'da toplu dua. Saat: 17:30-20:00'de okuma, günlük işler ve ruhbanlarla hayat, hataları ve gelecek hakkında konuşmalar yapma. Saat: 20:00-20:30'da akşam yemeği. Saat: 20:00-22:00: ruhbanlarla tek tek veya toplu olarak toplantılar düzenlemek.²⁶²

Mısır manastırları tarih boyunca pek çok milletten ruhbanı kabul etmiştir. Meselâ Yunanlı, Romalı, Libyalı, Suriyeli, Nûbeli ve Habeşistanlı ruhban adayları manastırlarda kendi etnik kökenlerine göre belirli bir yerde ikamet ettikleri; içlerinden birinin başkan olduğu, diğerlerinin de manastır başkanına bağlı olduğu bir sistemle Mısır manastırlarında kalmışlardır.²⁶³

Ruhbanlık, Azîz Bahûm'un koyduğu ilkeler doğrultusunda, 5. yüzyılın sonlarına doğru Habeşistan'a girmiştir. O tarihten önce de Mısır'dan Etiyopya topraklarına zaman zaman gidip gelen ruhbanlar olagelmıştır. Bu ruhbanlardan ilk bilineni, mîlâdi 480 yılında "Dokuz Azîzler" grubunun yaptığı faaliyetler olup Etiyopya ruhbanlığı üzerinde derin izler bırakmıştır. Bu dokuz ruhbandan birisi olan Eba Mihâil Arâcâdi, "Dobra Dâmu" manastırını, Şâhika bölgesinde Aksum topraklarında yüksek bir dağda "Bahûm Manastır İlkeleri" üzerine kurmuştur. Bir başka Mısır'lı ruhban Eba Yuhânus, "Dobra Sina" manastırını; Etiyopya asıllı Eba Liybânus ise, daha sonraları Azîz Tekilâ Haymânüt adıyla meşhur olan "Dobra Libânus" manastırını Etiyopya topraklarında kurmuşlardır. Etiyopya, yüksek dağlara sahip bir memleket olduğu için, sonraları pek çok rahip oralarda inzivaya çekilmiştir. Mısır'dan Etiyopya topraklarına gelen bu ruhbanlar dinî edebiyatın

²⁶² Waykın, s, 88-93.

²⁶³ Atıyye, 82.

gelişmesine katkıda bulunmuşlar; Kıptîce, Yunanca ve Süryânîce'den Eski Ge'ez diline (Etiyopyaca) -dinî ayinlerde kullanılmak üzere- pek çok tercüme yapmışlardır. Zamanla Eski Ge'ez dili yerine, günlük konuşma dili Emheriyye hâkim olmuşsa da, Kıptî Kilisesi dinî ayinlerinde kullanılan Kıptîce'nin yanında Eski Ge'ez dilini de kullanmaya devam etmiştir. Mîlâdi 5-7. yüzyıllar arasında bazı apokrif dinî metinlerle (Eş'ıya'nın Yükselişi gibi) birlikte İncil, İskenderiye Patriği Azîz I. Cyril (412-444) tarafından Ge'ez diline tercüme edilmiştir.²⁶⁴

Hıristiyanlığın Habeş topraklarına girişinden beri Kıptî Kilisesi ile Etiyopya Kilisesi²⁶⁵ arasında devam edegelen ilişkiler, Kudüs'te bulunan "Sultan Manastırı"nın²⁶⁶ paylaşım hakkı yüzünden 1959 yılında kopmuştur. Etiyopya Kilisesi, o tarihten itibaren bağımsız bir kilise hâline gelmiştir. Tabii ki bu kopuş tamamen ayrıldıkları anlamında değildir. Bugün Etiyopya Kilisesi ayinlerinin yaklaşık olarak yarısı Kıptî Kilisesi geleneklerine, bir kısmı pagan dönemi adetlerine, bir kısmı da Yahudi geleneklerine dayanmaktadır.²⁶⁷

²⁶⁴ Atıyye, s, 185-186; Dursun Ali Aykıt, *Etiyopya Kilisesi*, 1. b., Ayışığı Kitapları: İstanbul, 2013. s, 90-91.

²⁶⁵ Etiyopya Kilisesi için bkz. Dursun Ali Aykıt, *Etiyopya Kilisesi*, 1. b., Ayışığı Kitapları: İstanbul, 2013; Bayram Akbulut, *Afrika'da Protestan Misyonerliği: Etiyopya Örneği*, U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Dinler Tarihi Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi): Bursa 2017.

²⁶⁶ Kudüs'te bulunan bu manastırın "Sultan Manastırı" olarak ismlendirilmesi, Haçlı Seferleri sırasında Kudüs'te bulunan Kıptî Hıristiyanlar, Batılı Haçlılar ile birlikte hareket etmedikleri için bu manastır kendilerine Sultan Selâhaddin Eyyûbi tarafından tahsis edildiği için buraya "Sultan Manastırı" denilmiştir. Bu manastırın mülkiyeti ile ilgili iki taraf (Kıptî Kilisesi-Etiyopya Kilisesi) arasındaki tartışmalar, sürtüşmeler ve mahkemeleşmeler süreci uzun zamanlardan beri sürmekte olup günümüzde de hâlâ devam etmektedir; Süryal, s, 17.

²⁶⁷ Atıyye, s, 190-192.

Riyad Süryal, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Mısır'daki manastırlarda bulunan ruhban sayısını gösteren tabloyu aşağıdaki şekilde vermiştir:²⁶⁸

Manastırlar	1870 yılındaki Ruhban Sayısı	1890 yılındaki Ruhban Sayısı	1900 yılındaki Ruhban Sayısı	1910 yılındaki Ruhban Sayısı
Enba Antonious	200	230	110	38
el-Parmus	231	159	88	21
es-Süryan	110	95	33	18
Ebu Makkâr	81	115	50	21
Enba Pişavu	45	30	22	16
Enba Paul	150	50	45	40
el-Muhrak ²⁶⁹	190	103	85	35
Toplam:	1007	782	433	189

Bu tablo bize manastırlarda bulunan ruhban sayısının yıllar içinde giderek düştüğünü göstermektedir.

Hanîn Abdü'l-Mesîh, Ortodoks Kıptî Kilisesi'nin ruhbanlık uygulamasını, Hıristiyanlığın ilk dört yüz yılında mevcut olmayan, sonradan ortaya çıkarılmış, diğer Ortodoks kiliselere ve Katolik kiliselere de geçmiş, ancak sadece Protestan kiliselerinin benimsemediği bir bid'at olarak görmektedir. Ona göre ruhbanlığın, Hıristiyanlığın temel ilkeleri, insanın yapısı ve âlemin düzeni ile çelişen üç temel prensibi bulunmaktadır. Bu prensipler: Dünyadan kaçış ve insanlardan uzak durmak. Evlilikten ve getirdiği yükümlülüklerden kaçmak. İnsan bedenini hor ve hakîr görmektir.²⁷⁰

Zaman zaman basında, Kıptîlerin kilise ve manastırlardaki faaliyetleri hakkında, oralarda silah sakladıkları, silahlı eğitim yaptıkları, binlerce Kıptî gencin askerî eğitimden

²⁶⁸ Süryal, s, 12-13.

²⁶⁹ Muhrak Manastırı; Kutsal Aile'nin Mısır topraklarında kaldığı süre içerisinde en uzun süre (altı ay) kaldığı yer olması sebebiyle hem Kıptîler hem de Habeşistanlı Hıristiyanlar tarafından buraya daha fazla önem verilmektedir. Etiyopyalı Hıristiyanlar bu manastıra uğramayı Kudüs'e yapılan hac ibadetinin bir tamamlayıcı unsuru olarak görmektedirler. Buradan toprak alıp ülkelerine götürmektedirler. Geçmişte Etiyopya'ya Mısır'dan gönderilen piskoposlar genellikle bu manastırda ruhban hayatı yaşayanlar arasından seçilirdi. Geçmişte bu manastırda ruhban hayatı yaşayan Etiyopya'lı Hıristiyanların sayısının kırkı (40) aştığı yıllar olmuştur; Süryal, s, 14-15; el-Makrîzî, s, 165-166.

²⁷⁰ Hanîn Abdü'l Mesîh, *Bid'atür-Rehbene: Neş'etühâ ve Mebâdiühâ*, 1. b., yy, 2009, s, 13-17.

geçirildiği, Lübnan iç savaşında Marûnilerin yanında paralı asker olarak yer aldıkları ve esir düştükleri, ayrıca düşmanlar adına casusluk faaliyetlerinde buldukları şeklinde haberler yer almıştır. Mısır emniyet güçlerinin Qına şehrinde bir manastırda yüklü miktarda silah ve mühimmat ele geçirdiği ve bu silahlar içerisinde uçak savar silahlarının dahi bulunduğu; ayrıca oralarda yeterli mâli denetimin yapılmadığına, bazı cinsel sapkınlıkların ve taciz olaylarının yaşandığına dair haberler de sık sık basına yansımıştır.²⁷¹

6. Katolik Kıptiler ve Misyonerlik Faaliyetleri

Batılılar, İslâm dünyasına karşı giriştikleri ve papaların, kralların, bakanların, askerlerin, edebiyatçıların, papazların, ruhbanların, köylülerin ve Kudüs'e hac için gidip gelenlerin katıldığı Haçlı Seferleri (1095-1291) ile istedikleri neticeyi elde edemeyince farklı yollar aramaya başlamışlardır. Buldukları yol, misyonerlik vasıtasıyla Müslümanları Hıristiyan yapmaktır. Bu konuda öncülük yapanlardan birisi de, şâir ve filozof olan ve Arapça şiirler yazan Raimond Catolony'dir (1232-1316). Raimond'un kendine göre bulduğu yöntem, sapkın (!) olarak gördüğü Müslümanların ruhunu şiddete başvurmadan ve kan dökmeden kurtarmaktır. Raimond, Arapçayı ve İslâm dinini iyi bilmesini Hıristiyanlığı Müslümanlara anlatması için bir fırsat olarak görmüştür. Bundan dolayı, Müslümanların arasında misyon faaliyetlerinde bulunan bir ekibin içine misyoner olarak katılmıştır. Bu amaçla İspanya'dan Kuzey Afrika'ya üç kez zorlu misyon yolculukları yapmıştır.²⁷²

İskenderiye Ortodoks Kıptî Kilisesi, 451 yılında yapılan Kadıköy Konsili kararları sonrasında Batı Kilisesi'nden tamamen kopmuştur. Bu iki kiliseyi birleştirme çabaları uzun yıllar sonuçsuz kalmıştır. 1442'de düzenlenen Floransa Konsili'nde Kıptî Kilisesi ile Roma Kilisesi'ni birleştirme girişimi olmuştur. Bu arada bazı Hıristiyan Mısırlılar, Fransisken misyonerler aracılığıyla Katolik mezhebini benimsemişlerdir. Süveyş Kanalı inşaatı sırasında Mısır'a pek çok Katolik iş adamı, tüccar ve işçi gelmiştir. 1839 yılında Mısır'da Mısır-Arap Katolik Kutsal Topraklar Kilisesi kurulmuştur. Çünkü kutsal ailenin bir süre bu topraklarda kalması sebebiyle Mısır toprakları Hıristiyanlar açısından kutsal

²⁷¹ Şuaybî, s, 116-119.

²⁷² Atıyye, *el-Hurûbus-Salîbiyye: Te'siruhâ Ala 'l-İlâkât Beyne eş-Şark ve 'l-Ġarb*, s, 83.

topraklar sayılacaktır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren, yani 1842 yılında Katolik Süryânîler, 1849 yılında Katolik Ermeni Kilisesi, 1906 yılında Cebel-i Lübnan Mârûnileri Mısır'da kendi kiliselerini kurmuşlardır.²⁷³

Katolik Kıptîlerin ilk patriği olan Enba II. Cyril (1899-1908), Papa XIII. Leon tarafından 1895 yılında tayin edilmiştir. Ancak bu göreve 1899 yılında getirilmiştir. Patrik II. Cryil, 1908 yılında görevinden istifa²⁷⁴ etmiştir. Bu tarihten 1948 yılına kadar Mısır Katolik Kıptî Patrikliği kürsüsü boş kalmıştır. Edward Waykın'a göre "Kıptîler Roma ile birleşmeyi kendi kimlikleri açısından bir tehdit unsuru olarak görmüşlerdir."²⁷⁵

Katolik Kıptîler, Mısır'da ilk defa 1899 yılında Katolik din adamı yetiştirmek üzere İkliryis (Din Adamı) Okulunu; Birinci Dünya Savaşı öncesinde (1913) ise "Rehbenetü Kalbu Yesû" adlı ilk rahibe okulunu açmışlardır.²⁷⁶

Mısır Ortodoks Kıptîlerinden ilk defa Mısır Katolik Kıptî Kilisesi'ne (Roma Latin Katolik Kilisesi'ne bağlı olanlar) geçen tanınmış kişi Muallim Gali'dir (Butros Gali'nin dedesi). Muallim Gali, Mısır Valisi Muhammed Ali'nin Katolik Fransızlara olan ilgisini kendi lehinde fırsata çevirmek istemiştir. Muallim Gali o dönemde hükümette Maliye Bakanı'dır. Hükümetteki konumunu korumak ve Fransızlara yakınlaşmak amacıyla Roma'daki Papa'ya bir Kıptî'yi, kendisini Mısır Katolik Kıptîlerinin başına geçirmesi için göndermiştir. Bunu anlayan Mısır Valisi Muhammed Ali bu yapıları bir hıyanet olarak değerlendirmiştir. Muallim Gali, vergileri çok artırdığı gerekçesiyle, annesi Kıptî bir Hıristiyan olan Muhammed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa (?-1848) tarafından 5 Mayıs 1822'de tabanca ile vurularak öldürülmüştür.²⁷⁷ Bu hâdiseden sonra Muhammed Ali Paşa, Muallim Gali'nin üç oğlundan en büyükleri olan Basilius'u makamına çağırarak ona şu soruyu sormuştur:

-Baba'nın ölümüne üzüldün mü?

-Efendim siz yaşadığınız sürece babam ölmemiştir.

²⁷³ Yusuf Fevzi, s, 26-27.

²⁷⁴ Kıptî Katolik Patriği Enba II. Cyril 1908 yılında kendisine yapılan tuzak saldırılar sonucu Ortodoks Yunan-Rum Kilisesi'ne katılmıştır. Sonra tekrar geri Katolik Kilisesi'ne dönmüştür. Ancak patriklik makamına geri dönememiştir. Roma Papa'sı tarafından (1914) Lübnan'a gönderilmiştir. I. Dünya Savaşı yıllarında Lübnan'da büyük sıkıntılar çekmiştir. Papa ile irtibatı kopmuştur. 1921/1925 yılında Beyrut'ta ölmüştür. Cenazesi Mısır'a getirilmiştir; Süryal, s, 36-37.

²⁷⁵ Waykın, s, 104; Süryal, s, 34-35; Tallâl, s, 114-115.

²⁷⁶ Süryal, s, 35; Abduh, 161-163.

²⁷⁷ Mecdî, s, 620-621; Süryal, s, 34.

Diğer bir anlatımda ise,

-Hayır efendim. Benim sizden başka efendim yok ki!

Bu cevap Muhammed Ali Paşa'nın hoşuna gitmiş ve kendisine "Bey" unvanı vererek onu Mısır Hükümeti Hesap İşleri Müdürlüğü görevine getirmiştir.²⁷⁸

Mısır'da Katolik Kıptiler Ortodoks Kıptileri kendi mezheplerine çekebilmek için yoğun gayret göstermişlerdir. Riyad Süryal'ın ifadesine göre bu gayretler uzun süre fayda vermemiştir. Bir dönemde Katolik Kıptiler, Ortodoks Kıptileri kendi kiliselerine çekebilmek için fakir olan Kıptilere -kiliseye gelip vaaz dinleme karşılığında- sadaka dağıtmışlardır. Buradan da istenilen sonuç tam olarak elde edilememiştir. Daha sonra, fayda vermediği düşünülerek bu sadakalar kesilmiştir. Böyle olunca, vaaza önceden katılan Ortodoks Kıptilerin bu vaazlara hiç katılmamalarının nedeni araştırılmış, niçin kiliseye vaazlara katılmıyorsunuz? Eskiden az da olsa katılırdınız ne oldu? diye sorulduğunda, vaaza önceden katılan Kıptiler "Eğer para yoksa vaaz da yok" diyerek tepkilerini dile getirmişlerdir. Ancak zaman içinde tavırlarda farklılıklar olmuştur. Meselâ Kudüs Kıptî Ortodoks Piskoposu Enba Atnasius, 1739 yılında Katolik mezhebine geçmiştir. Bu piskopos, Roma papası tarafından 1741 yılında Mısır Katolik Kıptî Kilisesinin başına atanmıştır. Aynı dönemde bir başka Kıptî Ortodoks Cerca Piskoposu Enba Atnasius Katolik mezhebine geçmiştir. Enba Atnasius, bu yüzden Kıptî Ortodoks Kilisesi tarafından aforoz edilmiştir. O dönemin hükümetinin de desteği ile yakalanıp hapse atılmıştır. Hapiste kendisine işkence uygulanmıştır. O da bir yolunu bulup hapisten kaçarak (1761) Roma'ya sığınmıştır. Katolik Kıptî mezhebine geçişler ilerleyen dönemlerde daha da artarak devam etmiştir. Bunlardan birisi de Kıptilerin önde gelenlerinden Muallim Gali'dir.²⁷⁹ Yirminci yüzyılın başlarında 1907 yılında Katolik Kıptilerin sayısı 14.566 kişiye, 1957 yılında ise 77.000 bine ulaşmıştır. Bu sayı günden güne artarak devam etmiştir.²⁸⁰

Bazı kaynaklara göre Katoliklik Mısır'a 1319 yılında IX. Saint Lois'in başında bulunduğu Haçlı Seferleri sırasında girmiştir. Katolik inancını Mısır'a ilk sokanlar da

²⁷⁸ Süryal, s, 49.

²⁷⁹ Süryal, s, 132-135.

²⁸⁰ Süryal, s, 140.

Fransiskan Kilise Babalarıdır.²⁸¹ Katolikler, yayılma girişimleri çerçevesinde 1666 yılında Mısır'ın Sühâc şehrinde "el-Hafî Ahmim Manastırı"nı kurmuşlardır. Ardından beş kilise daha kurup Habeşistan taraflarına yönelmişler fakat oralarda başarılı olamamışlardır. 19. yüzyılda Avrupa'dan Mısır'a bazı rahip ve rahibe okulu mensupları ile Fransız Lyon misyonerleri gelmiştir.²⁸²

Mısır Katolik Kıptî Patriği Enba Yuhanna Kılte bir konuşmasında: "Ben kültür olarak yüzde yüz Müslümanım... Din olarak Hıristiyanım ve İslâm medeniyetinin bir üyesiyim... Hepimiz kültür ve medeniyet bakımından Müslümanız. Bir Arap-Hıristiyan olarak, İslâm medeniyeti ve ülkesinde yaşamaktan dolayı gurur duyuyorum. Bütün vatandaşlarla beraber bu harika medeniyete katkıda bulunuyor ve yapıcı davranıyorum..."²⁸³ diyerek İslâm kültür ve medeniyeti ile Hıristiyanlık arasındaki ilişkinin biçimine dâir bir tesbitte bulunmuştur.

7. Protestan Kıptîler ve Misyonerlik Faaliyetleri

Protestan misyonerler Mısır'a ilk defa 1825 yılında gelmişlerdir. Mısır'da bir süre kalmışlar, ancak bu arada hem Müslümanlardan hem de Kıptîlerden büyük bir tepki görünce Mısır'dan ayrılmak zorunda kalmışlardır. Protestan misyonerler 1882 yılında Mısır'a tekrar dönmüşlerdir. Amerikan misyonerleri de 1845'li yıllarda görülmeye başlamışlar, 1860 yılında yeterli sayıya ulaşıncı Mısır'da kendi kiliselerini kurmuşlardır.²⁸⁴

Aslında Protestan misyonerleri Mısır'a Müslümanları Hıristiyanlaştırmak amacı ile gelmişlerdir. Müslümanları Hıristiyanlaştırmanın çok zor bir iş olduğunu görünce, dindaşları olan Ortodoks Kıptî Hristiyanları kendi mezheplerine çekmek için uğraşmışlardır. Aradan bir asır (1953) geçmesine rağmen sadece yüz Müslüman'ı Hıristiyan yapabilmişlerdir. Bu arada yüz bin Ortodoks Kıptî ise Protestan mezhebini benimsemiştir. Protestanlığı benimseyen bu Kıptîler günümüzde Batı kültürünü gözle

²⁸¹ Geçimlerini halkın verdiği sadakalarla sağlayan Hıristiyan gezgin dilenci vaiz tarikatıdır. Bkz. Fransiskan ve Dominiken Tarikatları; Felsefe Ansiklopedisi, (ed. Ahmet Cevizci) Ankara: Ebabil Yayıncılık, C. VI, 2009, s, 829-833.

²⁸² Şuaybî, 26; Atıyye, s, 137-138.

²⁸³ Muhammed İmâre, *Fi'l Mes'eleli'l-Kıptîyye: Hakâik ve Evhâm*, 1. b., Kahire: Mektebe eş-Şurûk, 2001, s, 64.

²⁸⁴ Şuaybî, s, 27; Heykel, s, 268-269; Abduh, s, 160-161; Tallâl, s, 123-124.

görünür bir şekilde içselleştirmiş ve Batılı öğretmenlerin üslup ve tarzını benimsemişlerdir.²⁸⁵

Batılı Hıristiyan misyonerleri, İngilizlerin Mısır'ı işgali ile bağlantılı olarak 19. ve 20. yüzyılda Mısır'da daha görünür hâle gelmişlerdir. Batılı misyonerler bir taraftan Hıristiyanlık propogandası yapmış diğer taraftan da, nüfuzları sayesinde yabancılara verilen siyasî ayrıcalıklardan faydalanarak, bazı Kıptîlerin devşirilmesi ve Kıptî Kilisesinin zafiyetlerinden istifade ile Asya ve Afrikalı Halklar Dostluğu adıyla Mısır'da Protestan Kilisesi'ni kurmuşlardır. İngilizlerin Mısır'ı işgali (1882-1922) sonrasında faaliyetlerine yoğun olarak başlamışlardır. Amerikan misyonerleri ise, Hidiv Saîd Paşa döneminde (1854-1863) Şam topraklarında dinî-mezhebî karışıklıkların çıkması sonrasında Mısır'a gelmişlerdir. Amerikan misyonerleri, Mısır Kıptî Kilisesi'ni tamamen yok etmek için uğraşırken, İngiliz misyonerleri de Kıptî Kilisesi içinde karışıklık çıkararak tedricî bir yöntemle Mısır Ortodoks Kıptî Hıristiyanları kendi mezheplerine misyonerlik yoluyla dâhil etmek için faaliyette bulunmuşlardır.²⁸⁶

Kıptîlerin 19. yüzyılda Saîd bölgesi önde gelen varlıklı ailelerinden²⁸⁷ olan Vâsîf Hayyât, 1965 yılında, Mısır'ın Güneydoğu bölgesinde yer alan Asiut şehrinde Protestan misyonerleri aracılığıyla Protestanlığa geçmiştir. Vâsîf Hayyât, varlıklı birisi olduğu için Saîd'de ilk Protestan kız okulunu kurmuş ve bu okula yüz dönüm arazi vakfetmiştir. Söz konusu okul günümüzde "Medresetü'l Hayyât el-Vâsîfiyye" olarak bilinmektedir.²⁸⁸

Amerikan Protestan misyonerleri 19. yüzyılın ortalarında Kahire, İskenderiye ve Asiut'ta dinî okullar açmışlar, özellikle güneyde bulunan Asiut şehrinde yaşayan Ortodoks Kıptîler, Şam topraklarından gelen Hıristiyanlardan yardım alarak Ortodoks Kıptî mezhebine mensup Hıristiyanları kendi mezheplerine geçirmek için çalışmışlardır. Böylece ilk defa 1855 yılında bir okulu, 1865 yılında da bir fakülteyi Asiut şehrinde açmışlardır. 1897 yılına gelindiğinde Protestan misyonerlerinin açtıkları okulların sayısı 168'e, öğrenci sayısı ise 11.014'e ulaşmıştır. Ortodoks Mısır Kıptî Kilisesi bu misyonerlik faaliyetlerine çok sert tepki göstermiştir. Dönemin Kıptî Patriği V. Cyril

²⁸⁵ Waykın, s, 104.

²⁸⁶ Bahr, s, 20.

²⁸⁷ Mısır'da 20. yy'ın başlarında Kıptî Hıristiyan varlıklı kişi ve aileler listesi için tez sonunda bulunan "Ekler" bölümünde Ek:12. Riyad Süryal bu listeyi biraz abartılı bulmaktadır; Süryal, s, 53-54.

²⁸⁸ Süryal, s, 51.

(1862-1874) ve beraberindeki heyet, Hidiv İsmail'in (1863-1878) tahsis ettiği bir vapurla 1867 yılında İsmailiyye'den Nil Nehri üzerinden Asiut şehrine varmışlardır. Heyette yer alan papazlar ev ev dolaşarak bölgede yaşayan halkı misyonerlik faaliyetlerine karşı uyarılmışlardır. Hıristiyan Ortodoks Kıptî halka misyonerlerin okullarına gitmemeleri, açtıkları büroları ziyaret etmemeleri, kitaplarını okumamaları, Hıristiyan halkın elinde bulunan Protestanlara ait kitapların tamamını yakmaları ve onlara inanmamaları hususunda bölge halkını uyarılmışlardır. Kıptî Patriği, Protestan misyonerler tarafından yapılanları “Hırsız Kurt’un sürüden koyunları çalması”na benzeterek karşı çıkmıştır. Amerikan Protestan misyonerleri bu ziyaretten son derece rahatsız olmuş ve yaptıklarının öğrencilere sadece İncil’i öğretmek olduğunu ileri sürmüşlerdir. Kıptî Patriği buna: “Yaaa demek İncil’i öğretiyorsunuz! İncil sadece Amerikalılarda mı var? Madem ki İncil sadece onlarda var niçin onu kendi tebaalarına öğretmiyorlar?... Amerika’da İncil henüz ortada yokken de bizde vardı. Bizim İncil’i öğrenmek için onlara ihtiyacımız yok. Biz İncil’i onlardan çok daha iyi biliyoruz” diyerek tepki göstermiştir. Patriğin bu girişimleri ile Kıptîlerden bu okullara gidenlerde biraz olsun azalma olmuşsa da, Kıptîlerden Protestanların açmış olduğu okullara devam eden öğrenci sayısı 1875 yılında yaklaşık olarak 600 kişi iken 1948 yılına gelindiğinde bu sayı 80180’e ulaşmıştır.²⁸⁹

Kıptîler, Protestan Kilisesi’nin faaliyetlerine karşı çok sert mukavemet göstermişlerdir. Kıptî Ortodoks Patriği II. Demetrius (1862-1874), Amerikan misyonerleri ve onlarla irtibatlı olanlar hakkında “Aforoz Kararları” yayınlamıştır. Bu arada Kahire’de birbirine yakın olan Kıptî Okulu öğrencileri ile Amerikan Misyoner Okulu öğrencileri arasında çatışmalar ve sürtüşmeler de olmuştur. Mısır’ın Güney şehirlerinden Asiut’ta Protestanlardan bir grup bir gece Kıptî Kilisesi’ne girerek içeride bulunan ikonları yakmışlardır. Bu iki kilise arasındaki sürtüşme ve gerginlikler Patrik V. Cyril (1874-1927) döneminde ve sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Kıptî Kilisesi bu kiliseleri, mensuplarını ve Kıptîlerden onlara katılanları “Heretik” ve “Kilise Öğretileri Dışına Çıkanlar” olarak tanımlamıştır. Benzer olaylar günümüzde de zaman zaman tekerrür etmektedir.²⁹⁰

²⁸⁹ Tarık el-Bişrî, *el-Müslimûn ve'l Akbât fi İtâri'l-Cemâati'l-Vataniyye*, y.y: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1980, s, 35-37; Bahr, s, 21; Atıyye, s,139; Süryal, s, 127-128.

²⁹⁰ Şuaybî, s, 28-31.

Bu kiliselerin amacı Müslümanları Hıristiyanlaştırmaktı. Bu konuda engellerle karşılaşınca Hıristiyan Kıptîlere yönelmişlerdir. Protestan Kiliseleri Kıptî Kilisesi'ni yanlarına alabilmek için büyük bir gayret göstermişlerdir. Mısır'da kiliselerin yanında Kıptî Kilisesi mensuplarını etkileyebilmek için okullar, fakülteler ve üniversiteler kurmuşlardır. Böylece Kıptî Kilisesi'ne mensup pek çok kişi misyonerlik faaliyetleri sonucunda kendi kiliselerini terk etmişlerdir. Bu durum misyonerlik yapan kiliselerle Kıptî Kilisesi'nin ilişkilerinin bozulmasına sebebiyet vermiştir.²⁹¹

İmâre'ye göre de: “Misyonerlik faaliyetleri hem Müslümanları Hıristiyanlaştırmak hem de Katolik ve Protestan mezhebi dışındaki Hıristiyanları kendi mezheplerine çekmek için kullanılmıştır. Batılı Hıristiyanlar, son zamanlarda Doğulu Hıristiyanlara, Asya ve Afrika'da yaşayan Müslümanlara karşı birlikte hareket etme çağrılarını yapmışlardır.”²⁹²

1971 yılında Mısır Protestan Kıptîleri sorumlu papazı olan Mısır'lı Papaz Tawadros Yusuf, ilk defa Kilise Oturum Tutanakları'nı İngilizce yerine Arapça olarak yazdırmıştır. Daha önce bu tutanaklar İngilizce olarak tutulmaktaydı.²⁹³

Mısır Protestan Kilisesine ait aylık olarak yayınlanan “Ahbâru Kinyetî” adlı dergide Kiliseye yeni üyelerin kabulü başlığı altında:

“2016 yılı Şubat ayının ilk pazar günü kiliseye yeni üyelerin kabulü için üyelik yolu açılacaktır. Üyelik talepleri sekreterlik veya kilise papazları tarafından kabul edilecektir” denilmiştir.

Mısır Protestan Kilisesi kilise dışı faaliyetlere de büyük önem vermiştir. Sosyal Komisyon Fuarı adı altında yapılan faaliyette Kilise, 13 Kasım cuma ve 14 Kasım cumartesi günü öğlen saat 12.00 ile 17.00 arasında; 15 Kasım pazar günü ise sadece sabahtan “Kullanılmış Elbise ve Eşya Fuarı” açmıştır. Bunun yanı sıra Mezunlar Toplantısı, Yeni Aileler Toplantısı, Tüm Aileler Toplantısı ve Liderler Toplantısı gibi isimler altında sosyal faaliyetler tertip edilmiştir. Ayrıca Hukuk Danışma Hizmeti, Sağlık Bilgisi Hizmeti, Nişanlılara Kurs gibi sosyal faaliyetler yürütülmüştür. Yeni evlenen

²⁹¹ Şuaybî, s, 28; Tallâl, s, 117-123.

²⁹² Muhammed İmâre, *İstirâciyyetü't-Tansîr Fi'l-Âlemi'l-İslâmî: (Dirâse fi A'mâli Mü'temeri Kolorâdo Li Tansîri'l-Müslimîn ev Burûtükûlât Kasâvise et-Tansîr, 3)*, 1. b., Malta: Merkezü Dirâsât el-İslâmî (I.W.S.C), 1992 s, 145-162.

²⁹³ Süryal, s, 38.

çiftlerin fotoğrafları dergide yayınlanıp tebrik edilmiş, ölenlerin taziye haberleri, yeni doğan çocukların vaftiz haberleri ve doğum yıldönümü olanların isimleri fotoğraflar eşliğinde yayınlanmıştır.

B. KIPTİ KİLİSELERİ ARASINDAKİ BENZERLİKLER VE FARKLAR

Ortodoks, Katolik ve Protestan Kıptî kiliseleri arasında bazı benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır. Benzerlikler aşağıdaki şekildedir:

1. Benzerlikler

a. Kıptî Kilisesi Teslis, Tecessüd/Bedenlenme, Keffâret, Bâkire Meryem’i Takdis, Haç’ı Takdis ve Mesîh’in Tabiatı inancı bakımından Katolik ve Protestan Kiliselerle benzer bir inanışa sahiptir.²⁹⁴

b. Hem Ortodoks Kıptîler hem de Katolik Kıptîler din adamlarını “İkliryis” diye isimlendirmektedirler.²⁹⁵

c. Ortodoks Kıptîler ve Katolik Kıptîler yedi sakramenti²⁹⁶ -bazı uygulama farklılıkları ile birlikte- kabul etmektedirler. Protestan Kıptîlerse sadece vaftiz ve evharistiyayı kabul etmektedirler.²⁹⁷

d. Ortodoks Kıptîlere göre günde yedi vakit dua sakramenti yapmak zorunludur. Katolik Kıptîler de bunu zorunlu görmektedirler. Protestan Kıptîlerse bunu ihtiyârî olarak görmektedirler.²⁹⁸

e. Katolik Kıptîler kilisedeki ayinlerde, Ortodoks Kıptîlere ait olan tüm uygulamaları tatbik etmekte ve Ortodoks Kıptî Kilise ilâhilerini okumaktadırlar. Tabii ki bu işlemi, âyinlerin içine Roma Papası’na övgüleri de katarak iki dilde, Arapça ve Kıptîce olarak yapmaktadırlar.²⁹⁹

²⁹⁴ Şuaybî, s, 35-57.

²⁹⁵ Süryal, s, 11.

²⁹⁶ Yedi Sakrament; Vaftiz, Evharistiya, Konfirmasyon, Günah İtirafı, Yağlama, Rahip Takdisi ve Nikâh’tan oluşmaktadır. Bkz. Muhammet Tarakçı, *Protestanlıkta Sakramentler*, 1. b., Emin Yayınları (122): Bursa, 2012.

²⁹⁷ Şuaybî, s, 57-58.

²⁹⁸ Şuaybî, s, 66-67.

²⁹⁹ Atıyye, s, 138.

f. Ortodoks ve Katolik Kıptîlerin kilise içi âyin dili Kıptîce ve Arapçadır. Protestan Kıptîlerin ise 19. yüzyılın ikinci yarısından beri âyin dilleri Arapçadır.³⁰⁰

g. Ortodoks Kıptîler kendi özel bayramları³⁰¹ hariç diğer bayramları kutlama konusunda Katolik Kıptîlerle birbirlerine benzemektedirler. Ancak Protestan Kıptîler bu türden bayram ve kutlamalara karşı çıkmakta ve kabul etmemektedirler.³⁰²

h. Protestan Kıptîlere ait cenazeler genellikle Ortodoks Kıptî kiliselerinden bazen de kendi kiliselerinden kaldırılmaktadır. Protestan papaz cenaze merasimi sırasında Kitab-ı Mukaddes'ten bazı bölümler okur, cenazeye katılanlar tabutun ardından diyakonlar olmadan ve haç taşınmadan yürürler.³⁰³

1. Ortodoks Kıptîler ve Katolik Kıptîler cenazelerini şöyle naklederler: önde haç taşıyan bir kilise hizmetçisi, onun ardında şemmaslar/diyakonlar, sonra papazlar, tabutun önünde “Rahmet Örtüsü”, sonra cenazeye katılan halk ve hemen tabutun arkasında cenaze sahipleri yer alır. İlk zamanlarda cenaze tabutunu iki atın çektiği bir araba bulunurdu. Zaman içerisinde at sayısı önce dörde sonra altıya daha sonra sekize çıkarılmıştır. Butros Gali Paşa'nın (ö.1910) cenazesinde on atın çektiği bir araba olduğu için bu daha sonraları gelenek hâline gelmiş olup günümüzde de bu gelenek hem Ortodoks Kıptîlerde hem de Katolik Kıptîlerde devam ettirilmektedir.³⁰⁴

i. Cenaze kabre getirildiğinde, eğer ölen kişi çok genç, ömrünün başında, küçük çocuklarını geride bırakmış veya anne babanın tek çocuğu ise kabir başında gökleri inleten bir çığlık, vâveyla ve ağlaşmalar olur. Cenaze sahibi, sanki kafası koparılmış kuş gibi üzüntüden oradan oraya zıplar. Cenaze kabre konulunca çok korkunç bir çığlık duyulur. Defin işlemi bittikten sonra cenaze sahipleri orada sıraya geçip taziyeleri kabul ederler. Ardından birlikte cenaze evine gelirler. Üç gün boyunca yas tutarlar. Bazen bu yas süresi yedi güne çıkabilir. Üçüncü günde papaz cenaze evine gelir, ölen kişi için dua eder ve eve kutsal sudan serper. Cenazenin ruhunun evin içinde üç gün boyunca dolaştığına inanılır. Bu âdet Firavunlar döneminden beri devam etmektedir. Bu üç gün boyunca kadınlar evdeki koltuklara ve sandalyelere oturmazlar, yerdeki hasır üzerine

³⁰⁰ Süryal, s, 182-183.

³⁰¹ Azîzler Bayramı ve Şehitler Bayramı; Şuaybî, s, 69.

³⁰² Şuaybî, s, 69-70.

³⁰³ Süryal, s, 253.

³⁰⁴ Süryal, s, 253.

otururlar. Kırkıncı gün cenaze evinde bir anma merasimi yapılır. Bu uygulama da Firavunlar döneminden gelmektedir. Firavunlar döneminde sıradan bir kişi öldüğünde cenaze kırk gün boyunca tahnit yapılarak bekletilir ve ardından defnedilirdi. Bu kişi eğer saygın birisi ise bu süre yetmiş güne çıkardı. Ortodoks Kıptîler ve Katolik Kıptîler tıpkı ataları olduklarını iddia ettikleri Firavunlar dönemindeki gibi ölülerini baş kısmı Doğu yönüne gelecek şekilde defnederler. İnançlarına göre İsa'nın ikinci dirilişi Güneş'in doğduğu yerden gerçekleşecektir. Çünkü onlara göre Güneş Doğu'da ortaya çıkan ışığın kaynağı ve Tanrı'nın bir remzidir.³⁰⁵

2. Farklar

a. Ortodoks Kıptîler dinî yönden İskenderiye patriğine bağlıdırlar. Katolik Kıptîler ise Roma papasına bağlıdırlar. Ortodoks Kıptîler bu yüzden Katolik Kıptîleri “Akbât-ı Teba (Tâbi Kıptîler)” diye isimlendirmektedirler. Katolik Kıptîlerden kendilerini ayırdetmek için de, kendilerinin “el-Asliyyûn” asıl/gerçek Kıptîler olduklarını iddia etmektedirler.³⁰⁶

b. Ortodoks Kıptîler, Papanın veya Patriğin “masum” olduğunu kabul etmezler.³⁰⁷

c. Ortodoks Kıptîler, boşanmaya sadece zina suçu işlenirse izin vermektedirler. Katolik Kıptîler zina suçu dahi işlense boşanmanın yasak olduğuna inanmaktadırlar. Protestan Kıptîlere göre ise evlilik dinî bir sakrament değildir.³⁰⁸

d. Ortodoks Kıptî Kilisesinde ruhbanlar evlenemez, sadece papazlar evlenebilirler.³⁰⁹

e. Katolik Kıptîlere göre din adamlarının evlenmesi kesinlikle yasaktır. Ortodoks Kıptîlerde ruhbanların ve piskoposların bekâr olarak kalmaları gerekir. Murâkıp ve keşiş olanlarda ise bu göreve gelmeden önce evlenmiş olmaları şartı vardır.³¹⁰

f. Ortodoks Kıptîler belli günlerde oruç tutmayı zorunlu bir ibadet olarak görmektedirler. Katolik ve Protestan Kıptîler ise oruç tutmanın zorunlu değil ihtiyârî olarak yapılması gereken bir ibadet olduğuna inanmaktadırlar.³¹¹

³⁰⁵ Süryal, s, 254-255.

³⁰⁶ Süryal, s, 11-12.

³⁰⁷ Atıyye, s, 150.

³⁰⁸ Şuaybî, s, 60.

³⁰⁹ es-Saîd, s, 19.

³¹⁰ el-Mukaffa, s, 283.

³¹¹ Şuaybî, s, 68-69.

g. Protestan Kıptî Kiliselerinde kilise mimarisinde yerleşik bir uygulama yoktur. Kilise’de mezbah ve ikon yer almaz. Dua her yöne doğru yapılabilir. Kilise kapısı da her yönde olabilir. Ortodoks ve Katolik Kıptîlerde kilise kapısı doğu yönünde olmak zorundadır. Çünkü kilise içindeki heykellerin doğu yönünde konulması gerekmektedir. Protestan Kıptîler kilisenin bir odasında veya bir apartman dairesinin bir odasında dua edebilir, yan odada bayanların bulunmasında da bir sakınca yoktur.³¹²

h. Protestan Kıptîlerde manastır hayatı uygulaması yoktur.³¹³

³¹² Süryal, 37.

³¹³ Süryal, s, 19.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MISIR'DA ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ VE KIPTİLER

Arap milliyetçiliği yapmak sadece Hıristiyan Araplara mahsus bir durum olmamakla birlikte bu konuya öncülük eden, sözcülüğünü ve savunuculuğunu yapanların çoğunun Hıristiyan Araplardan meydana geldiğini ifade etmek mümkündür. Mısır Arap milliyetçiliğinin siyasî, sosyal, kültürel ve dinî yönleri bulunmaktadır.

A. SİYASÎ, SOSYAL, KÜLTÜREL VE DİNÎ YÖNLERİYLE MISIR'DA HIRİSTİYAN ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ

Kudüs meselesi Mısır Ortodok Kıptî Kilisesi nezdinde âdeta Arap milliyetçiliğinin bir parçası gibidir. Patrik Şunnûde Arapçılık: “Mısır’ın da üyesi olduğu, içinde yaşadığımız büyük vatanıdır. Biz bu vatanın kendine yeten ve güçlü olmasına seviniriz. Fakat sorun Arapların bölünmüşlüğüdür. Ne vakit birlik olurlar o vakit hesaba katılırlar” şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. Şunnûde, bir röportajında Filistin sorununa dair sorulan soruya, “İsrail işgali altında iken Filistin’e gitmeyi³¹⁴ reddediyoruz. İşgal devam ederken normalleşmeyi de kabul etmiyoruz. Normalleşme demek işlerin normal olması anlamına gelmektedir. Biz bunu nasıl kabul edebiliriz? İşgal normal bir durum değildir. Gerçek normalleşme işgalin sona ermesidir. Biz buna inanıyoruz. Bu da işgal altında bulunan bütün toprakların sahiplerine verilmesi, bağımsız, hür ve egemen bir Filistin devletinin var olması, Güney Lübnan ve Golan’ın da özgür olması demektir” diye cevap vermiştir. Bir başka açıklamasında ise, “Biz Filistin sorununu duygusal olarak destekliyoruz. Ancak duygusal olarak desteklemek yetmez... Onlara siyasî destekle beraber maddî yardım da yapmalıyız. Siyasî olarak verilen destekler Filistin düşmanlarına karşı koymak için yetersizdir. Sadece siyasî açıklamalar yapmak yetmez” demiştir.³¹⁵ Seksenli yıllarda yayımlanan Kudüs Kıptî Ortodoks Piskoposluğuna ait aylık bir dergide, Kudüs ile alâkalı olarak “Seni unutursam Ey Kudüs! Sağım beni unutsun” şeklinde bir

³¹⁴ Patrik Şunnûde’nin yerine geçen Patrik Tawadros 26 Kasım 2015 tarihinde göreve geldikten bir kaç yıl sonra ilk yaptığı işlerden birisi işgal altındaki Kudüs’ü ziyaret etmek olmuştur. Kilise tarafından bu ziyaretin 1980 yılında alınan boykot kararları ile çelişmediği bu ziyaretin Yakın Doğu Piskopos’unun ölümü sebebiyle yapıldığı açıklanmıştır; İbrahim Abdüsseyyid, *es-Sultan el-Kenesi: Übüvve La İrhâb*, 1. b., el-Mahabbe: Kahire, s, 75-78, 1995; <https://www.aljazeera.net/news/arabic/2015/11/26/>. E.T: (10.12.2019)

³¹⁵ Müdiriyye el-Ma’lûmât, s, 21; Habîb, s, 57-60.

slogan yer almıştır.³¹⁶ Arap Birliği düşüncesi Mısır'da yaşayan Hıristiyan Kıptî Araplar ve Lübnan'da yaşayan Marûni Hıristiyan Araplar tarafından desteklenmiştir. Bu düşünce 1944 yılında, Arap Birliği Sözleşmesi'nin imzalanması ile doruk noktaya taşınmıştır.³¹⁷

Kıptî tarihçi-yazar Gali Şükrü (1935-1998), “İslâm medeniyeti, Mısırlı Kıptîler ve tüm vatandaşların esas mensup oldukları yerdir... Çünkü bu medeniyet geçmişte kalan her şeyi tevârüs etmiştir. Böylece esas bağ olmuştur. Bu bağ olmazsa vatandaş tam bir boşluk içinde kalır... Biz Mısırlı Araplar, İslâm kültür ve medeniyetine mensubuz. Bu mensubiyet dinî inanç ile asla çelişmez. Çünkü İslâm Arapları, halkları, kabileleri, farklı mezhep ve inançları birleştirdi”³¹⁸ diyerek Mısır'da yaşayan Arapların tamamının İslâm kültür ve medeniyetinin bir parçası oldukları gerçeğine işaret etmiştir.

B. HİRİSTİYAN ARAPLARIN KURDUĞU ARAP MİLLİYETÇİSİ PARTİ VE DERNEKLER

1875-1907 tarihleri arasında ve sonrasında Şam topraklarında ve Mısır'da Hıristiyan Araplar vasıtasıyla Türk hâkimiyetine karşı, Osmanlı devletinden bağımsız olmayı hedefleyen Arap milliyetçiliği adı altında edebiyat ve hitabeti teşvik etmek, yeni yetişen nesiller arasında güzel ahlâkı yaymak ve Arap kültürünü canlandırmak maksadıyla pek çok yerel, siyasî-gizli dernek kurulmuştur. Bu dernekler gizli hedeflerine ulaşmak için Arapçayı, Arap kültürünü ve vatanperverliği maske olarak kullanmışlardır. Bu derneklerden bazıları şunlardır:

1. Cem'ıyye Beyrut es-Sirriyye/Gizli Beyrut Derneği/Cemiyeti (1875). Bu dernek Suriye Protestan Amerikan Fakültesi öğrencileri tarafından kurulmuştur. Derneğe farklı din ve gruplardan pek çok kişi katılmıştır. Derneğin faaliyetleri, karşılıklı görüş alışverişinde bulunmak maksadıyla toplantılar tertip etmek, talebeler nezdinde fikirlerini yaymak için gerekli planları ortaya koymak, Türk hâkimiyetini kötüleyen broşürleri duvarlara yapıştırmak ve Arapları bağımsızlık isteğiyle Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmaya teşvik etmek olarak belirlenmiştir.

2. Cem'ıyye el-Hızbü'l- Vatanî/Vatan Partisi Derneği (1878). Bir grup Mısırlı ilim adamı tarafından, Avrupa devletlerinin nüfûzunun bu topraklarda sarsılmasını

³¹⁶ Ebu'n-Nasr, s, 40.

³¹⁷ Heykel, 134.

³¹⁸ İmâre, s, 64.

engelleyip anayasal hayat için mücadele vermek, mecliste milletvekillerini yönetime katmak ve zorunlu reformları gerçekleştirmek maksadıyla kurulmuştur.

3. Cem'iyeye Hıfzu Hukûkî'l-Milleti'l-Arabiyye/Arap Milleti Haklarını Koruma Derneği (1881). Beyrut'ta bazı Hıristiyan ve Müslümanlar tarafından kurulmuştur. Dernek, mezhebi ne olursa olsun Arapların haklarını savunmak, Araplarla Türkler arasında eşitliği sağlamak, Arap ülkelerinde gerekli reformları gerçekleştirmek, her bir Arap ülkesinin mâli bağımsızlığını sağlayıp buralarda en azından bir Arap asıllı vâli veya vâli yardımcısı atanmasını temin etmektir.

4. Cem'iyeye el-Vataniyye el-Arabiyye/Arap Vatanı Derneği (1895). Türk hâkimiyetine karşı ayaklanmayı örgütlemek ve bu maksatla yayımlar dağıtmak için, Halil Ğanim tarafından Paris'te kurulmuştur.

5. Cem'iyeye eş-Şûra el-Usmâniyye/Osmanlı Şûra Derneği (1897). II. Abdülhamit baskısıyla/istibdatla! mücâdele gayesiyle Kahire'de kurulmuştur. Derneğin hedefi Osmanlı Devleti içindeki bütün etnik ırkları tek bir anayasal nizam etrafında birleştirmek olarak açıklanmıştır.

6. Cem'iyeye el-Muhabbe el-Kıptiyye el-Urtûdüksiyye el-Hayriyye/Ortodoks Kıptî Hayır Sevgi Derneği (1902). Eğitimsiz Ortodoks Kıptî kızlara eğitim kolaylığı sağlamak amacıyla kurulmuştur.

7. Cem'iyeye Câmîatü'l-Vatani'l-Arabî/Arap Vatanı Birliği Derneği (1904). Necip Âzûri tarafından Irak ve Şam topraklarının Türk hâkimiyetinden kurtarılması maksadıyla kurulmuştur. Âzûri, yazdığı elliden fazla gayet sert yazılarıyla Arapları Türklere karşı ayaklanmaya çağırmıştır.

8. Cem'iyeye en-Nahdatü'l-Arabiyye/Arap Kalkınma Derneği (1906). Bu dernek önce İstanbul'da kurulmuş ardından Şam'a taşınmıştır. Dernek, Arap milliyetçiliği düşüncesi temelinde kurulan ilk gizli dernek olma özelliğini taşımaktadır. Amacı Arap milletinin mutluluğunu sağlamak, Arapların üstünlüğünü yeniden canlandırmak, Arap halklarını birleştirmek, Arapçayı canlandırmak ve Osmanlı Devleti içerisinde kalarak Arapların haklarını merkeziyetçi olmayan bir sistemle sağlamaya çalışmaktır.

9. *Cem'ıyye En-Neş'e Et-Tehzîbiyye/Ahlâkî Oluşum Derneği (1907)*. Halep'te kurulmuştur. Amacı kurulacak dernekler vasıtasıyla yeni nesillerde bilimsel ve edebî gelişme ruhunu teşvik etmektir.³¹⁹

10. *el-Ma'had el-Hayrî el-Kıptî/Kıptî Hayır Koleji (1917)*. Bu dernek eğitimsiz Ortodoks Kıptî yetim çocukları gözetmek maksadıyla kurulmuştur.

11. *Cem'ıyye en-Nahdatü'l-Kıptıyye el-Urtûdüksiyye/Ortodoks Kıptî Genç Kalkınma Derneği (1936)*. Vaaz ve irşat görevi yapacak kişiler yetiştirmek, Pazar Okulları ve hastaneler inşa etmek, sosyal kulüpler ve yetimhaneler açmak, fakir ve muhtaçlara yardım etmek için kurulmuştur.

12. *Cem'ıyye Yakaza eş-Şebâb el-Kıptıyye el-Urtûdüksiyye/Ortodoks Kıptî Genç Uyanış Derneği (1945)*. Pazar Okulları (Medârisü'l-Ahad) inşa etmek, sağlık ocağı ve yetimhaneler yapmak, Kitab-ı Mukaddes eğitimi vermek ve Kıptîce öğretmek, fakir ailelere sahip çıkmak ve cenaze defin işlerini kolaylaştırmak amacıyla kurulmuştur.

13. *Cem'ıyye Semeretü'l-Mahabbe el-Kıptıyye/Kıptî Sevgi Meyvesi Derneği (1951)*. Sağlık ocağı, sanat evi ve kızlar için el sanatları merkezi açmak, muhtaçlara el uzatmak ve Hıristiyanlık ilkelerini yaymak için kurulmuştur.³²⁰

C. ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN HİRİSTİYAN ÖNDERLERİ

Hıristiyan Arapların, Arap milliyetçiliğine ve Arap medeniyetine felsefe, şiir, hikâye, tiyatro, roman, müzik, heykeltıraşlık, resim, dil ve kültür yönünden katkıları olmuştur. Arap dünyasında kurulan pek çok edebiyat-kültür derneklerindeki Arap üyelerin çoğu Hıristiyan Araplardır. Buralarda önemli siyasî-sosyal ve kültürel alanda katkıları söz konusudur. Meselâ Butros Bistâmi ve İbrahim Yazıcı önde gelen Hıristiyan Araplar olup Osmanlı Devleti'ne karşı Arap milliyetçiliğini teşvik etmiş yazarlardır. Hıristiyan Araplar, gazete ve süreli yayınlar konusunda da öncü olmuşlardır. Bu kişiler bu yayınlarla Arap milliyetçiliğini desteklemiş ve Arapların müstakil bir kimliklerinin olduğu vurgusunu yapmışlardır. Meselâ Halil Hûri'nin 1857 yılında yayına başlayan "Hadiyatü'l-Ahbâr" adlı gazetesi, Butros Bistâmi'nin "Nefîr Suriye" adlı gazetesi

³¹⁹ Nusayrât Fedvi, "El-Mesîhiyyun el-Arab ve Fikre el-Kavmiyye el-Arabiyye: Fi Bilâdi's-Şam ve Mısır (1840-1918)", USA: 12.04.2010 tarihli Konferans Notları, Philadelphia Üniversitesi, 2010, ss, 1-26; Şuaybî, s, 109-116.

³²⁰ Waykın, s, 117-118.

Arapların birlik olmaları, aralarındaki anlaşmazlıkları ve mezhep kavgalarını bırakmalarını ve Arap dili ile övünç duymaları gerektiğini vurgulamıştır. Bu yönde yayın yapan gazetelerin neredeyse tamamının Beyrut, Şam, Kudüs ve Kahire’de Hıristiyan Araplar tarafından çıkarıldığını söylemek mübalağa sayılmayacaktır. Hatta Arap dünyası dışında Paris, Londra ve İstanbul’da yayınlanan ve bu yönde yayın yapan gazetelerin yayın işlerinin Hıristiyan Araplar tarafından yapıldığı görülecektir. Hıristiyan Arap yazarların Arap ırkını kültür, ahlâk, cesaret ve cömertlik bakımından övdükleri, vatan bağına din bağından daha çok vurgu yaptıkları, Arapların ırk ve din farklılığına rağmen Batı’ya uyması gerektiği vurgusunu devamlı olarak yapmışlardır. Yine, daha sonra Müslüman olan Ahmet Fâris eş-Şedyak’ın 1860 yılında çıkardığı “el-Cevâib” adlı siyasî, edebî, tarihî ve sosyal olayları bilimsel olarak irdeleyen, ayrıca dil üzerinde yapılan tartışmaları ele alan gazetesi bunlardan birisidir. Meselâ bilimsel, edebî ve siyasî bir dergi olan “el-Cinân”ın logosu “vatan sevgisi imandandır” şeklindedir. Mısır’da yayın yapan “el-Ehrâm” gazetesini kuranlar, Hıristiyan Arap olan Selim ve Bişâre Nikola’dır. Fâris Nemir’in çıkardığı “el-Maktam”; Ya’kub Sarûf ve Fâris Nemir’in çıkardığı “el-Muktataf”; Halil Serkis’in çıkardığı “Lisanu’l-Hâl”; Jorci Zeydan’ın çıkardığı “el-Hilâl”; İbrahim Yazıcı’nın çıkardığı “Ed-Diyâ”; Necip Nassâr’ın çıkardığı “Karmal”; Halil Biydes’in çıkardığı “Nefâisü’l-Asriyye” ve İsa İsevi’nin çıkardığı “Filistin” adlı gazeteler Hıristiyan Araplar tarafından çıkarılmıştır.

Tiyatro alanında Mısır’da Hıristiyan Araplardan Selim En-Nakkâş ve Edip İshak, Necip Haddad’ın romanlarını Arapçaya çevirip, Halil Yazıcı’nın romanlarını tiyatroya uyarlamada öncü olmuşlardır. Arap Dili alanında, Butros el-Bistâmi’nin “Muhîtu’l Muhît” ve “Katrû’l Muhît” adlı lugat çalışmaları vardır. Okullarda okutulan sarf ve nahiv kitapları, Arapça olarak yayınlanan bilim, din, felsefe, medeniyet, siyaset, tarih ve Arap dili gibi konularını ele alan ilk ansiklopedi olan “Dâiratü’l Maârif” adlı ansiklopedik eser Hıristiyan Arapların yaptığı çalışmalar içerisindedir. Yazıcı kardeşlerden Nâsif Yazıcı, İbrahim Yazıcı, Habîb Yazıcı ve Halil Yazıcı’nın edebiyat ve Arap dili üzerine yazdıkları Arapça eserlerde Arapça ve Arap kültürü savunulmuş, Arp ırkı müdafaa edilmiş, Araplara velûd mazileri hatırlatılmış, dillerine bağlı kalmaları öğütlenmiş ve bir milletin dili olmadan ayakta kalamayacağı hususu vurgulanmıştır. Hıristiyan Araplardan Şükrü Ğanim’in 1898’de ortaya koyduğu, Arap Sorunu ve Arap Ülkelerinin Birliği konusunun

işilendiği “Antere” adlı tiyatro oyunu, Fransis el-Marrâş’ın “Gayetü’l Hak” ve “Rihletü Paris” adlı dinî duygulardan arındırılmış bir vatan sevgisini öğütleyen tiyatro eserleri bu alanda yapılan çalışmalardan bazılarıdır. Şibli Şümeyl’in yazmış olduğu kitaplarda da Arap aklının değişim geçirmesinin, dinin devletten ayrılmasının, toplumsal sınırlamalara karşı çıkılmasının ve tabii bilimlere önem verilmesinin gerektiği hususu sık sık hatırlatılmıştır. Filistin topraklarında Siyonist tehlikeye ilk işaret eden ve Arap halifeliği isteyen Necip Âzûri’nin, Müslüman ve Hıristiyan Arapları birbirine bağlayan bağların kuvvetlendirilmesini savunan Ferah Antuan’ın yazdığı eserler bulunmaktadır. Jorc Allâf’ın “Nahdatü’l Arap” ve Luis Şeyhu’nun “Tarihu’l Edebi’l Arabiyye” adlı eserleri; Edip İshak’ın “Mısru’l Kahire” adlı eseri, Mikâil Avda’nın “el-Hukuk” adlı eseri Hıristiyan Arapların yazdığı eserler arasındadır.

Özetle belirtmek gerekirse, Hıristiyan Arap yazarlar, yazdıkları kitaplarında ve diğer çalışmalarında milliyetçi olanından vatanperverine, solcusuna ve liberaline kadar tamamında: Arap kültürünü canlandırmak, Arapların geçmişte yaptıkları ile övünmek, dini devletten ayırmadan medeniyet, adalet, emniyet ve hürriyetin olamayacağı, bilim ve felsefe yapılamayacağı vurgusu yapılmıştır. Bütün bunların, dini devletten ayırmadan gerçekleşmeyeceği de ortak düşünce olarak savunulmuştur. Hıristiyan Arapların Arap dünyasında kurduğu pek çok özel okul bulunmaktadır. Ayrıca, Arap milliyetçiliğini esas alan pek çok dernek ve parti de mevcuttur.³²¹

Arap Milliyetçisi Hıristiyan Araplar çıkardıkları gazete, dergi ve kitaplarda Arap, Babil Âsûri, Ârâmi dilleri ve eski Arap Güney Yarımadasında konuşulan diller arasındaki kök, kelime, harf ve telâffuz benzerliğine³²² işaret eden yayınlar yapılmaktadır.³²³

Mısır’da Kıptîlerin 19. yüzyılın sonlarına doğru çıkardığı bazı gazete ve dergilerin isimleri şöyledir: (Gazeteler), Mikâil Abdusseyyid’in 1877 yılında çıkardığı “Ceridetü’l

³²¹ Fedvi Nusayrât, “*el-Arabü’l-Mesihyyun Tarih ve Hadâra*”, Der: Talkatu Tenvir, sayı, 8, Ocak 2015, ss, 4-6; Şeyma Öztürk, *Suriye’de Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve II. Abdülhamid’in Suriye Politikası, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul: 2015, s, 82-87; Gülşen Özbek, *Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu: İttihat ve Terakki Döneminde Türk-Arap İlişkileri (1908-1916)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş: 2010, s, 16-22.

³²² Not: Bu konudaki örnekler için bkz. Ek: 7..

³²³ İbrahim Allûş, “*Urûbetü’l-Ârâmiyyin*”, Der: Talkatu Tenvir, sayı, 8, Ocak 2015, ss, 8-12.

Vatan” ve Tawadros Şunnûde el-Minkâdi’nin 1895 yılında çıkardığı “Ceridetü Mısır” gazeteleridir. Dergilere gelince: “el-Hak”, “et-Tevfiq”, “Tabibu’l Âile”, “el-Miftâh” gibi dergiler çıkarılmıştır. 20. yüzyılın başlarında ise bu dergilere “el-Muhît”, “Firavn”, “eş-Şems”, “el-Cinsü’l Lâtîf”, “Er-Rabitatü’l-Mesîhiyye”, “el-Kürme” ve “Mîzânü’l-Hak” gibi dinî, kültürel ve sosyal içerikli dergiler eklenmiştir. Bu dergi ve gazetelerde Kıptîlerin problemlerinin çözümleri, üzerlerindeki baskıların kaldırılması, kendilerinin Mısır’dan ayrı ve bağımsız bir ümmet oldukları, Firavunların soyundan geldikleri ve bu toprakların asıl sahipleri ve kanlarına yabancı kanı karışmayan gerçek Mısırlılar oldukları gibi konular işlenmiştir. Zaman içerisinde bu dergi ve gazetelere, farklı alanlarda yayın yapan başka gazete ve dergiler de eklenmiştir.³²⁴

Günümüzde her cuma günü haftalık olarak yayınlanmaya devam eden ve Kıptî Kilisesi’nin görüşlerini yansıtan dinî, kültürel ve siyasî içerikli yazıların yazıldığı “Kürâze” isimli dergi, Mısır’da ve Mısır dışında dağıtılmaktadır. “Vatanî” isimli gazete de Kıptî Kilisesi kontrolünde yayın yapan bir gazetedir. Kıptîlere ait olup Mısır dışında yayın yapan pek çok dergi de bulunmaktadır. Bunların en meşhurlarından olan “el-Akbât” isimli dinî-siyasî ve kültürel içerikli dergi, Amerika ve Kanada’da yaşayan Kıptîler tarafından çıkarılmaktadır. Dergi çoğu kere İslâm’ı ve Müslümanları hedef almaktadır. Fransa’nın başkenti Paris’te yaşayan Kıptîler tarafından 1977 yılından beri yayınlanmaya devam eden “Âlemü’l-Kıptî” adlı dergi de Kıptîlerin sorunlarını ele almaktadır.³²⁵

D. 1911 KIPTİ KONGRESİ VE ALINAN KARARLAR

Fransızların Osmanlı Devleti ve İngilizlerin girişimiyle Mısır’dan çıkarılmasından sonra (1884) bu sefer de Mısır’ı İngilizler işgal etmişlerdir. İngilizler, Kıptîlerin geri kalmışlığını İslâm dinine dayandırmışlardır. 1911 yılına geldiğinde, o güne kadar Müslümanlarla Kıptîler arasında kapalı kapılar ardında yapılan anlaşmazlıklar açıktan yapılıp hâle gelmiştir. İki taraf arasında kriz derecesinde güven kaybı oluşmuştur. Müslümanlar Kıptîleri, aralarındaki din bağından dolayı emperyalist İngiliz taraftarı olmakla suçlarken Kıptîler de Müslümanları, bu işgali fırsat bilerek kendilerinden intikam almakla suçlamaya başlamışlardır. Müslümanlar da uzun yıllardan beri hâkim durumda

³²⁴ Şuaybî, s, 107-109.

³²⁵ Şuaybî, s, 162-163.

oldukları için Kıptîleri kendilerinden aşağı mertebede görüyorlardı. Kıptîler ise bunu kabullenmişken, bu durumdan kurtulmak için önlerine bir fırsat çıkmıştı. Kıptîlerin Hıristiyan İngilizlere bakışı Müslümanlardan farklıydı. Müslümanlar İngilizleri vatan toprağını işgal eden bir yabancı olarak görürken Kıptîler İngilizlerle kendileri arasında ortak manevi bağ kurabiliyorlardı. Kıptîler, çocuklarını yabancıların açtığı okullarda okutmaya özel önem veriyor, mal biriktirmeyi seviyor, devlet kademelerinde sayılarını artırıyor, nüfusları günden güne çoğalıyor ve İngiliz işgali altındaki Mısır’da servetleri de artıyordu. Müslümanlar da bu değişim ve dönüşümün İngiliz işgali sebebiyle olduğunun farkındaydılar. Bu arada Kıptîler, pek çok bakanlık ve devlet kurumunda çoğunluk haline gelmişlerdi. Kıptîler devlette görev dağılımının eğitim düzeyi ve daha çok vergi verme esasına göre düzenlenmesini talep ediyorlardı. Bu durum aslında küçük bir dinî azınlığın işgali fırsat bilerek çoğunluğa karşı tahakküm kurma çabasından başka bir şey değildi. Bu arada Kıptîler pek çok gazete çıkardılar. Meselâ 1877 yılında “Vatan” gazetesini, 1895 yılında Kıptî Mihâil Abdus-Seyyid, “Mısır” gazetesini çıkarmaya başladılar. Bu gazeteler Mısır’da Kıptîlere zulmedildiğini, aslında Kıptîlerin Mısırlılardan farklı müstakil bir yapıları olup Firavunların soyundan gelen kanlarının başka yabancı kanlarla hiç karışmamış, Mısır’ın gerçek sahipleri olduğunu iddia eden yayınlar yapıyorlardı. Amerikan başkanlarından Roosevelt (1901-1910), 24 Mart 1910’da İngiliz işgali altında bulunan Sudan’ı ziyaret ettikten sonra Mısır’a uğramış ve Kahire Üniversitesi’nde bir konuşma yapmıştır.³²⁶

Başkan buradaki konuşmasında: “Bir milletin bağımsızlığının ve özgürlüğünün idareci tarafından bir ferman yayınlamakla ya da kâğıt üzerine kalemle yazılmış bir anayasa ile olamayacağı, aksine bir milletin anayasalı olması için kendisini anayasal yönetime hazırlaması gerektiği, bunun da idarecinin çıkardığı fermanlarla olamayacağı... Şunu bilin ki kâğıt üzerine yazılı bir anayasa, eğer o seviyeye ulaşmadıysanız, size zarar vereceği gibi sizi geride de bırakacaktır. Bunun çok uzun bir süreç olup nesiller alacağını ve uzun soluklu bir sabır gerektirdiğini unutmayın” şeklinde nasihat ederken, İngiliz Hariciye Nâzırı Sir Edward Grey (1905-1916), Amerikan Başkanı’nın bu konuşmasına tamamen katıldığını dile getirmiştir. Bir başka İngiliz üst düzey askerî yönetici ise

³²⁶ Zeyd, s, 118-120.

Kıptîlerden Müslüman ahâliye idareci atamanın akla ve hikmete uygun olmadığını, Kıptîlerin de bu işlere pek elverişli bulunmadıklarını söylemiştir. Böylece, Kıptîlerin artık kendi taleplerini konuşma vaktinin geldiği fikrini yaymaktaydılar. Nihayet Mısır'ın güneyinde Kıptîlerin yoğun olduğu Asiut şehrinde, 4 Mart 1911'de bir kongre düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Kıptî Kilisesi bu karara resmi olarak karşı çıkmıştır. Bazı mutedil Kıptîlerin ve hükümetin uyarılarına rağmen, Kıptîlerden oluşan azınlık bir grup, emniyet güvencesi vererek bu konuda ısrarcı olmuş ve bu kongre gerçekleştirilmiştir.³²⁷

Butros Gali³²⁸ (12 Kasım 1908-20 Şubat 1910) bu dönemde Hidiv II. Hilmi Abbas (1892-1914) kabinesinde başbakandı.³²⁹ Bu Kongrede:

1. Pazar günü Kıptîlere tatil izni verilmesi, memurların ve öğrencilerin bugün işlerinden muaf tutulmaları,
2. Hükümet görevlendirmelerinde (Müslüman-Kıptî) eşitlik sağlanması,
3. Eğitimde Kıptîlerin haklarını koruyan bir sistemin tesis edilmesi,
4. Temsil gerektiren yerlerde Mısır'da yaşayan farklı etnik unsurların dikkate alınması,
5. Hazine gelirlerinden tüm birimlere eşit kaynak aktarılması³³⁰ şeklinde kararlar alınmıştır.

Bu dönemin daha iyi anlaşılabilmesi için hükümet dairelerinde görev yapan memurların Müslüman ve Kıptî Hıristiyan sayı ve yüzdelerini vermek faydalı

³²⁷ Bahr, s, 59-60; Heykel, s, 271-272; Habîb, s, 45-46; Atıyye, s, 136-137; Şuaybî, s, 128-130.

³²⁸ Butros Gali Paşa (1847-1910); Gali Neyruz Bey'in en büyük oğludur. Kıptî kökenlidir. IV. Cril (Ö. 1861)'den eğitim görmüştür. Butros çok zeki bir cocuktur. Küçük yaşta Fransızca, Farsça ve Türkçe öğrendi. Daha sonra İngilizce, İtalyanca, Almanca ve Kıptîce de öğrenmiştir. Uzun yıllar tercüme işleriyle meşgul olmuştur. Daha sonra Mısır'da Maliye Bakanı, Dış İşleri Bakanı ve Başbakan olmuştur. İslâm Hukukunu da iyi derecede bildiği söylenmektedir. Mısır'ın çıkarlarına aykırı davranmak ve Sudan'ı İngilizlere peşkeş çekmekle suçlanmış 20 Şubat 1910 yılında Dış İşleri Bakanlığı bahçesinde arabasına binerken Nasîf el-Virdânî adında istihbarata mensup olduğu iddia edilen bir Kıptî tarafından öldürülmüştür; Zeydân Corci, *Terâcimu Meşâhir eş-Şark Fi'l-Karni et-Tâsi Aşere*, C. II, yy, s, 174-179; Heykel, s, 273; Bahr, s, 52-58; Süryal, s, 58.

³²⁹ Zeyd, s, 121-122.

³³⁰ Süryal, s, 271; İmîl Zeki-Fanis Nikola, s, 94-95; el-Bişrî, s, 82-83.

olacaktır. Bu dönemde Mısır, İngiliz işgali altında idi ve Kıptiler, nüfusun yaklaşık olarak % 10'nu oluşturuyorlardı.

1911 yılına ait memur dağılımı³³¹ aşağıdaki şekildedir:

Kurum	Müslümanlar		Kıptiler	
	Sayı	Yüzdeler Oran	Sayı	Yüzdeler Oran
İçişleri Bakanlığı	2346	% 37,70	3878	% 62,30
Umûmi İşler Bakanlığı	604	% 70,64	251	% 29,36
Adalet Bakanlığı (Hakâniyye)	1261	% 85,15	220	% 14,85
Eğitim Bakanlığı (Maarifi'l Umûmiyye)	905	% 93,86	66	% 6,14
Maliye Bakanlığı	1301	% 55,76	1032	% 44,24
Demir Yolları ve Telgraf Bakanlığı	2700	% 51,92	2500	% 48,08
Savunma (Harbiyye) Bakanlığı	307	% 69,45	135	% 30,55
Toplam	9514	% 54,69	8082	% 45,31

³³¹ Süryal, s, 67.

E. HİRİSTİYAN ARAPLARDA İSLÂM VE OSMANLI KA*RŞITLIĞI

Hıristiyan Araplar 1516 yılından 1918 yılına kadar Osmanlı Devleti'nin bir parçası olmuşlardır. Osmanlı Devleti onlarla, özünü İslâm dininden alan "Millet Sistemi" üzerinden ilişki kurmuştur. Osmanlı Devleti'nde halk: Müslümanlar ve gayri Müslimler olarak ikiye ayrılıyordu. Gayri Müslimler "Ehl-i Zimme" sayılıyor, Sultan'ın himâyesinde dinleri, canları, özgürlükleri ve malları korunuyordu. Askerlik hizmetinden de muaf tutuluyorlardı. Bunun karşılığında devlete cizye veriyorlardı. Hıristiyan Araplar: Ortodoks Rumlar, Katolikler, Ermeniler, Mârûniler, Protestanlar ve Mısır'da yaşayan Kıptîlerden oluşuyordu.³³²

Haçlı Seferleri esnasında Arap dünyasında yaşayan tüm Hıristiyan mezheplerini ve mensuplarını aynı kefeye koymak doğru bir yaklaşım tarzı olmayacaktır. Ancak Doğu Hıristiyanlarının Haçlı Seferlerine karşı genel bir duygusal bağ beslediklerini de göz ardı etmemek gerekmektedir. Bilindiği üzere, Kudüs'ü ele geçirmek maksadıyla pek çok Haçlı Seferi düzenlenmiştir. Haçlılara askerî seferler konusunda ilk yardım edenler ise Ermeniler olmuştur. Ermeniler yaşadıkları yerlerde Haçlılara yol göstericilik yapmışlardır. Lübnan'lı Hıristiyanlar da Ermenilerden aşağı kalmamış, onlar da Haçlılara ellerinden gelen yardımı yapmışlardır. O dönemde Beyrut'ta Melkânî ve Yakûbî Hıristiyanlar yoğun olarak yaşıyorlardı. Bunlar, Haçlılara yardım etme hususunda hiç bir tereddüt göstermedikleri gibi onlarla evlilik yoluyla da akraba olmuşlardır. Böylece bölgede Avrupalı aileler çoğalmıştır. Bunların pek çoğu Haçlı ordusunda doktor ve eczacı pozisyonunda olan kişilerdi. Bir de devlet işlerini kolay yürütmeleri için tercümanlık ve kitap te'lif işi yapanlar mevcuttu. Haçlılar bu durumdan ziyadesiyle memnundular. Artık önlerinde düşman olarak sadece Müslümanlar kalmıştı. Suriyeli Yakûbî bir papaz olan Mikâil: "Haçlılar denizi geçtiklerinde kendi aralarında toplanıp Tanrı adına söz veriyoruz, eğer Kudüs'e girersek farklı inanca sahip diğer Hıristiyan mezheplerle birlikte barış içinde yaşayacağız, onlara ait olan tüm kilise ve manastırları paylaşacağız" diye söz vermişlerdi. Ancak zaferin vermiş olduğu sarhoşlukla verdikleri sözlerini bozdular. Haçlılar Antakya'yı işgal edince Rumları ve papazlarını büyük kiliselerden uzaklaştırdılar. Bunların yerine Latin asıllı papazları atadılar. O dönemi anlatan Hıristiyan

³³² Nusayrât Fedvi, ss, 1-19.

tarihçi Matta er-Rahâvi, “Zafer kazanan Latinler; Ermeni, Rum, Suriyeli ve Corciya/Gürcü manastırlarına el koydular” diyerek bu yapılanları teyit etmiştir.³³³

Dönemin şahitlerinden Papaz Mikâil, bir başka tespitinde: “Antakya ve Kudüs şehirlerini Haçlılar işgal ettikten sonra Latin Papazlarla Doğulu Papazlar birlikte yaşamaya devam ettiler. Bu arada Latin Papazlar Doğulu Papazlara ve mensuplarına kötü davranmadıkları gibi baskı da uygulamadılar. Doğulu Hıristiyan mezheplerine mensup olanların inanç biçimlerine de karşı çıkmadılar. Kendi mezhep anlayışlarını da dayatmadılar. Kendi mezhepleri dışındakileri önceden bir denemeye tâbi tutmaksızın Haç’a tapınana Hıristiyan muamelesi yapıyorlardı” diyerek, -yukarıda verdiği bilgilerle zâhiren farklılık arz etse de- o dönemin ruhunu aktarmaktadır. Haçlı Seferleri ve işgalleri karşısında Doğu Hıristiyanları genel bir memnuniyet içerisinde iken Mısır Yakûbîleri (Kıptîler) için aynı şeyi söylemek pek mümkün değildi. Onlar -bazı istisnalar hariç- genel manada içinde buldukları toplumla birlikte hareket etmeyi seçmişlerdir. Çünkü Haçlılar Kudüs’ü işgal edince, mülhid/ateist oldukları gerekçesiyle, Mısır Yakûbîlerini hac yapmak üzere Kudüs’e gitmekten menetmişlerdir.³³⁴

Cengiz Han’ın Orta Asya steplerinden yola çıkarak Bağdat’ta bulunan Abbasî Halifeliğine son vermesine dair farklı görüşler olsa da birçok tarihçi, gerçek sebebin İslâm dünyasında yaşayan Hıristiyanların Moğollara/Tatarlara elçiler gönderip onları bu iş için davet etmeleri olduğunu söylemektedir. O dönemde yaşayan Hıristiyanlar bazı ahlaksız Hıristiyan kadınları oralara, Moğolları işgale teşvik için göndermişler ayrıca Hülâgû’ye değerli hediyeler, içki fiçileri gönderip İslâm’ı ve Müslümanları kötülemiş ve kendi dinlerinden övgüyle söz etmişlerdir. Bir Yakûbî tarihçi: “Kudüs şehrinin Haçlılar tarafından işgal edilmesine karşı Yakûbîlerin üzüntüsü Müslümanlardan daha az değildi... Haçlılar, hangi hakla Mısır Kıptîlerini haccetmekten ve bu şehre yaklaşmaktan alıkoyuyorlar? Haçlılar (güya) bizi doğru imandan saptığımız için bizden hoşlanmıyorlar!”³³⁵ diyerek yapılan bu kötü muameleye tepki göstermiştir. Jack Tâcir de bu durumu şöyle yorumlamıştır: “Haçlılar diğer Hıristiyan mezheplerine hoşgörüle bakarken, özellikle Mısırlı Kıptî Hıristiyanlara karşı farklı davranmalarının esas

³³³ Tâcir, s, 136-137.

³³⁴ Tâcir, s, 137-138.

³³⁵ Zeyd, s, 142.

sebebinin yoksa Haçlılar doğuda buldukları sırada Yakûbîlerin Melkânîlere karşı göttükleri kine şahitlik mi ettiler? Çünkü bu kin I. Dioscorus (444-457)³³⁶ hareketiyle başlayıp 19. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Çünkü Mısır Yakûbîleri Haçlı Katolik Ordularının doğuda bulunmalarından hoşnut olmamışlardır”.

Hıristiyan Arap tarihçi Ebu'l-Mekârim Sa'dullah Cerces İbn Mes'ûd, Haçlıların Kıptîleri kutsal yerleri ziyaretten nasıl alıkoyduklarını şöyle dile getirmiştir: “Haçlılar, Kıptîleri, Selahaddin Eyyubi Kudüs'ü onlardan geri alana değin Kutsal Mezar'ı ziyaretten alıkoymuşlardı. Kıyamet Kilisesi ancak Eyyûbîler döneminde Kıptîlerin ziyaretine açılabilmişti.”³³⁷

Halifelîğin Araplara ait olmasının gerektiği iddiasını ortaya atanların içinde Hıristiyan Arapların da bulunması mânîdardır. Hıristiyan Araplar bu iddialarını Arapların İslâm inancının vârisi, İslâm şeriatinin de hâmisî olduklarını ve bu yüzden bu göreve daha lâyük bulduklarını iddia etmişlerdir. Çünkü onlara göre, Arapların İslâm için yaptıkları çok değerlidir. Tatar (Türkleri kastederek) soyundan olan birisinin, Arap-Hâşimi soyundan olanlar dururken, böyle bir göreve nasıl talip olacağı ve Peygamber'e nasıl halife olacağı sorusunu sormuşlardır. Ayrıca bu Hıristiyan Araplara göre son zamanlarda İslâm ilkelerinden de uzaklaşmıştır. Bu düşünceyi savunanlar Arap-Mârûni/Protestan Hıristiyan iken daha sonra Müslüman olan Ahmet Fâris eş-Şedyak (1804-1887), Arap-Süryânî Hıristiyan Luis es-Sabuncu (1838-1931) ve Arap-Mârûni Hıristiyan Necip el-Âzûri (1873-1916)'de aynı düşünceyi savunanlar arasında yer almıştır. Osmanlı Devleti'ne karşı isyana teşvik edenlerin başında yine Hıristiyan Arapların bulunduğu görülmektedir. Bunlardan şâir Bâiye İbrahim el-Yazıcı (1847-1906) bir şiirinde:

“Ey Araplar uyanın ve ayıkın,

Sel suları kabardı kalabalık suya daldı” diye seslenmiştir.

Mârûni Hıristiyan Arap Cebrail Dellâl (1892-1936) da, yazdığı “el-Arş ve'l-Heykel” adlı bir kasidede şu üç konuyu işlemiştir: Sultanın zorbalıklarına karşı direniş, kralların baskılarına karşı direniş ve cumhuriyet idaresine çağrı.³³⁸

³³⁶ I. Dioscorus; Kıptîleri Kadıköy Konsilinde temsil eden ve Monofizit/Tek Doğacılık anlayışı hiç geri adım atmadan savunan İskenderiye Patriğidir; Zeki Şunnûde, *Mevsûatü Tarihi'l Akbât*, y.y, Cüz, 18, 1998, s. 3:

³³⁷ Ebu'n-Nasr, s, 55.

³³⁸ Nusayrât Fedvi, ss, 1-19.

Arap yazar Fedvi Nusayrât'ın naklettiğine göre, Hıristiyan Arap Mârûni Necip el-Âzûri yazdığı yazılarla hilâfet makamına ve Abdülhamit Han'a sert eleştirilerde bulunmuştur. Bu eleştirilerden birisinde: “Abdülhamit, nasıl halife olduğunu iddia etmeye cür'et ediyor? O, Arapça bilmediği ve henüz hiç haccetmediği halde nasıl halife olabilir? O, suikast korkusuyla sarayından dışarı çıkmazken nasıl olur da İslâm gibi etrafa yayılmış bir dinin en büyük komutanı olabilir? Başta Müslüman Araplar olmak üzere bütün tebaası onu istememekte ittifak etmiştir. Avrupa'da Yunan milliyetçiliği bu istibdata karşı durdu. Onların peşinden diğer Avrupalı milletler geldi: Sırpalar ve Bulgarlar. Ermenilerin milliyetçilik hevesleri Araplarda Arap milliyetçiliği hissini harekete geçirdi... Halifeliğin sadece Müslümanların yaşadığı bir yerde olması gerekir. Bu durumda İslâmiyet bakımından en yoğun olan yer Hicaz'dır. Mü'minlerin Emiri için Mekke ve Medine'den daha uygun bir yer de yoktur”.³³⁹ el-Âzûri, bu düşüncesi ile İslâm âlemini ikiye bölmeyi hedeflemiştir.

Kıptî yazar Milâd Hanna, “*el-A'midetüs-Seb'a Li Şahsiyyeti Mısri*” adlı kitabında Müslüman Araplardan bahsederken genelde övgü dolu ifadeler kullandığı halde, Memlüklüler (1250-1517) ve Osmanlılardan (1299-1922) bahsederken (650 yıllık bir dönem) tam tersi bir üslup ortaya koymuştur. Meselâ Hanna: “Türklerin Mısır'a hâkim olmasıyla birlikte ilerleme durmuş, cehâlet artmış, güç gitmiş, devlet zayıflamıştır. Şayet Allah Mısır'ı Osmanlılardan korumuş olsa Avrupa ile birlikteliğimiz devam eder ve Mısır'ın kalkınmasına katkı sağlardık...” demiştir.³⁴⁰ Yine Hanna, kitabının başka bir yerinde Osmanlı-Türk düşmanlığını şu şekilde ifade etmiştir: “Mısırlılar ve Araplar arasında birlikte geçen uzun yıllar sonrasında dil ve kültür üzerinde büyük bir yakınlaşma sağlanmıştır. Ancak Osmanlılar hem dil hem kültür hem de etnik köken olarak farklı ırktan idiler. Arapçılığı aşamalı olarak gerilettiler onun yerine İslâmcılığı yerleştirdiler. Eğer bu gün toplumda İslâmcılık ve Arapçılık üzerinden bir tartışma ve ayrışma yaşanıyorsa bu beş asır süren Memlüklüler ve Osmanlı döneminden kalmadır... Arap milliyetçiliği 19. yüzyılda Mısır'a, Şam topraklarından Hıristiyan Araplar eliyle farklı

³³⁹ Fedva Ahmed Mahmud Nusayrât, *el-Mesihyyune'l-Arab ve Fikretü'l Kavmiyyeti'l-Arabiyye: Fi Bilâdi 'ş-Şam Ve Mısır (1840-1918)*, 1. b., Merkez Dirâsâti'l Vihdeti'l Arabiyye: Lübnan, s, 183-184, 2009.

³⁴⁰ Hanna, s, 110.

Avrupa devletlerindeki milliyetçilik³⁴¹ düşüncelerinden etkilenecek, Arapları Osmanlı tebaası olmaktan çıkarmak için gelmiştir. Arap milliyetçiliği bugün de tarihi bir dönemeçten geçmektedir... 1967 yılında Arap-İsrail savaşında yaşanan hezimet Arap milliyetçiliğini geriletmiş, Enver Sedat döneminde İslâmcı akımlar büyük güç kazanmıştır. Dinî akımlar devlet eliyle desteklenmiştir. Bu dönemde Mısır, Arap milliyetçiliği düşüncesinden kayarak farklı İslâmî akımlara yönelmiştir. Eğer Mısır İslâmcı düşünceye meylederse tüm bölge İslâmcı akımlara meyleder.”³⁴²

Arap dünyasındaki Osmanlı karşıtlığı elbette sadece Hıristiyan Araplara mahsus bir durum değildir. Bu karşıtlık pek çok Müslüman Arap aydınında da kendini göstermiştir. Bunlardan birisi olan Muhammed Hasaneyn Heykel de (1923-2016) şöyle demiştir: “18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlıların uhdesinde bulunan hilâfet müessesesinin İslâm’ı himâye ederek Arap medeniyetini de canlandırması beklenirdi. Ancak son kertede bu himâyenin gevşek bir himâye olduğu ortaya çıkmıştır. Hilâfet müessesesi farklı baskılar yüzünden yıkılmıştır. Araplar bu durum karşısında kendilerini savunmasız hissetmişlerdir. Hâlbuki arada dil, din ve hukuk bağı vardı. Ancak siyasî bağlar güçlü değildi. Bu süreçte Arap milliyetçiliği ve Arap birliği adına her ne kadar pratik ve teorik pek çok kazanım oldu ise de bunun siyasî çerçevesi hâlâ bulunmamaktadır. İşte bu yüzden Arap dünyası bugün hâlâ bir mozaik şeklinde köklü bir geçmişe sahip ama yoluna üçüncü dünya ülkesi olarak devam etmektedir”.³⁴³

F. HİRİSTİYAN ARAPLARIN BATI İLE İLİŞKİLERİ

1. Haçlı Seferleri ve Kıptîler

Haçlı Seferleri, Ortaçağ Hıristiyan düşünürleri tarafından, “Tanrı’nın kutsal bir amaç uğruna yönlendirmesi ve O’nun yeryüzündeki temsilcisi/halifesi papa eliyle

³⁴¹ 1. Milletini sevmek, milletine bağlı olma ve milletinin menfaatlerini kendi çıkarlarının üstünde tutma, milliyetperverlik, ulusçuluk. 2. Millettin hürriyetini bağımsızlığını herhangi bir biçimde kısıtlayacak her türlü anlaşma, birleşme, yabancı tesir ve baskıya karşı çıkan, milletinin yüceliğine inanan ve ona yalnız kendi gücüyle başka milletler yanında üstünlük sağlayacak bir siyaset takip etme hakkının tanınmasını savunan doktrin, ırkçılık, nasyonalizm; İlhan Ayverdi, *Asırlar Boyu Târîhi Seyri İçinde Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, (Gözden geçirilmiş 3.b.), İstanbul: Kubbealtı, 2008, s, 2101; Temuçin F. Ertan, Orhan Örs, “*Milliyetçiliğin Müphemliği: Milliyetçilik Nedir?*” Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi, sayı: 62, 2018, s, 39-84.

³⁴² Hanna, s, 122-127.

³⁴³ Heykel, s, 130.

yürütülen savaşlar ya da günahlardan arınmak için deniz aşırı kutsal topraklara hac için yapılan seyahatler” olarak değerlendirilmiştir. Bu seferlere katılanlara “Fakir Hacı” gözüyle; savaş ya da savunma maksadıyla silahlı katılımlara ise “Toplu Hac/Passageium Generale” olarak bakılmıştır. Daha sonraki devirlerde ise konu, batıdan doğuya göç etmek, zengin doğunun elinde olanlara tamah etmek ve Avrupa’nın doğuda yayılması olarak ele alınmıştır...³⁴⁴

Haçlılar İslâm dünyasına düzenledikleri Haçlı Seferlerini Müslümanların (sözde) zulmü altında yaşayan Hıristiyan dindaşlarını kurtarmak maksadıyla gerçekleştirdiklerini ifade etmişlerdir.³⁴⁵

Haçlı Seferleri düşüncesini ilk defa 1090 yılındaki hitabında Filistin’e değinen Fransız Papa Urbanus (1088-1099) ortaya atmıştır. Papa hitabında: “Filistin’den, baldan ve süttten nehirlerin bedava aktığı yer; 1095 yılındaki Clermont Konsili’nde (Ferrand:18 Kasım 1095) Fransızca yaptığı hitabında ise atlı, yaya, fakir ve zengin bütün herkesin kardeşlerimizin kutsal topraklardan bu alçak ırkı! yok etmenizi ve Mesîhîlere yardım etmenizi Tanrı Mesîh istiyor (Deus lo volt), burada bulunanlara ben bildiriyorum, olmayanlara da siz bildirin” diyerek hedef göstermiştir. Yine bu seferlere katılan Hıristiyanlara günahlarının bağışlanacağı garantisini! bizzat Papa tarafından verilmiştir.³⁴⁶

Haçlılar, Kudüs’ü işgal ettikleri zaman (1097) Kubbetüs-Sahre’yi kiliseye çevirmişlerdir. Adını da Efendi Tapınağı/Templum Domini olarak değiştirmişlerdir. Mescid-i Aksa’yı da kendi amaçları doğrultusunda kullanmışlar; adını da Süleyman Tapınağı/Templum Solomonis olarak değiştirmişlerdir. Mescid-i Aksa’yı üç kısma ayırıp bir bölümünü kilise yapmışlar, bir bölümünü Tapınak Şovalyelerine tahsis etmişler diğer bölümünü de cephanelik olarak kullanmışlardır. Mescidin altındaki dehlizleri de hayvan ahırını yapmışlardır. O esnada orada bulunan Haçlılar da kendilerini “Tanrı Evinin Hizmetkârları” olarak görmüşlerdir.³⁴⁷

O dönemde Haçlılarda meydana gelen ahlâki çöküntüyü anlatan bazı tarihçiler vardır. Meselâ Avad Ahmed’in, Haçlı tarihçisi Jacques de Vitry’e dayandırdığı bir ahlâki

³⁴⁴ Atıyye, *el-Hurûbus-Salîbiyye: Te’siruhâ Ala’l-Ilâkât Beyne eş-Şark ve’l-Ğarb*, s, 8.

³⁴⁵ Avad Ahmed, s, 93-94.

³⁴⁶ Atıyye, *el-Hurûbus-Salîbiyye: Te’siruhâ Ala’l-Ilâkât Beyne eş-Şark ve’l-Ğarb*, s, 8-11.

³⁴⁷ Avad Ahmed, 35-36.

çöküntü sahnesi şöyledir: “Haçlı din adamları, iyi gelir getirdiğinden dolayı ibadet mekânlarını Haçlı askerlere fuhuş yapmaları için kiraya veriyorlardı. Akka sahillerinde fuhuş yapılan yerlere de “Kırmızı Mahalle” adını vermişlerdi. Haçlıların işgali altında bulunan Şam sahilleri de Akka sahillerinden farklı değildi. Ayrıca Haçlı şovalyelerini eğlendirmek maksadıyla bölgeye Avrupa’dan gemilerle genelev kadınları taşınyordu.”³⁴⁸ Avad Ahmed bu olayı, o dönemde Kudüs’ü ve bölgede bulunan pek çok yeri işgal eden Haçlı ordusundaki ahlâki çöküntüyü resmeden bir örnek olarak aktarmıştır.

Haçlılar, 1218 yılında Mısır’ın Dimyat şehrine saldırmışlardır. Şehirde yaşayan yerli Kıptîler bu sırada Haçlıların elinden çok acılar çekmişlerdir. Şehirde yaşayan yerli Hıristiyan Kıptîler, Haçlı ordularının başında bulunan ve Mısır’ın Mansûra şehrine (1249-1250) saldıran Fransa Kralı IX. Luis’e Müslümanlarla birlikte karşı durmuşlardır.³⁴⁹

Haçlılar, 14. yüzyılda yine İskenderiye şehrine (1365) saldırmışlardır. Bu saldırı esnasında Haçlı orduları Müslümanlara ve Hıristiyanlara ait malları yağmalamışlardır. Rivayete göre bu esnada Haçlılar bir kiliseye girmişler ve kilisede bulunan felçli gencin haç çıkarmasına da aldırış etmeden kilisenin mal varlığını yağmalamaktan geri durmamışlardır.³⁵⁰

Süryal Atıyye, Haçlı Seferlerinin sonuçlarını Hıristiyan azınlıklar açısından değerlendirirken konuyu şöyle özetlemiştir: “Haçlı Seferleri Arap İmparatorluğunda yaşayan azınlık Hıristiyanlara pek çok sıkıntı getirmiştir. Buralarda yaşayan Hıristiyanlar, Müslümanlarla aralarında bir sorun olduğunda bu sorunu nasıl çözeceklerini gayet iyi biliyorlardı. Oysa Haçlılar, buralarda yaşayan Hıristiyanlara ateistlere olan düşmanlığı da geçen bir düşmanlıkla isyancı/hârici gözüyle bakmışlardır. Bu yüzden onları İslâm devleti himâyesi altında rahatlıkla kullandıkları en basit haklarından dahi mahrum etmişlerdir. Bu yeni durum Müslüman Halifelerin -Batılı ya da Doğulu ayırımı yapmaksızın- Hıristiyan halka düşmanca tavır takınmalarına sebebiyet vermiştir. Bu sebeple bazı Hıristiyanlar İslâm dinine girmişlerdir. Lübnan’da yaşayan Marûniler ve bazı Ermeniler de Roma vatandaşlığı alarak Katolik mezhebine geçmişlerdir. Bunların sebebi büyük

³⁴⁸ Avad Ahmed, s, 251-252.

³⁴⁹ Atıyye, s, 117.

³⁵⁰ Atıyye, s, 119.

ölçüde Haçlı Seferleridir. Sonuçta Kadim Doğu Kiliseler’i birliği zayıflamıştır. Hıristiyan vatandaşlar İslâm ülkelerinde sarsılan konumlarının yeniden düzelmesi için çaba harcamalıdır. Ancak bu iş yavaş ve acı olmaktadır. Fakat bunu yapmaktan başka çare de görünmemektedir”.³⁵¹

Semira Bahr’a göre: “Haçlı Seferleri dış görünüşü itibariyle dinî sâiklerle yapılmıştır. Gerçekte ise dünyevî arzularla yapılmış olup hâkimiyet kurmayı amaçlayan savaşlardır. Bu yüzden Mısır Kıptîleri harekete geçmemişlerdir. Kıptîler, haçlı ordularının yenilmesini tarifi mümkün olmayan bir sevinçle karşılamışlardır. Çünkü Müslümanların onlara karşı muamelesi Haçlılardan daha iyi idi. Bunun ötesinde Kıptî Kilisesi, gerçek Hıristiyanlık öğretilerinin dışına çıktıkları için Haçlıların geri çekilip gitmesini Tanrı’nın Batı Kilisesi’ne verdiği ‘İlâhi Ceza’ olarak görmüştür”.³⁵²

Sâmiye Ayyâd Atâ da Haçlı Seferlerini şu şekilde değerlendirmiştir: “Arap ülkelerinde bulunan Hıristiyan unsurların pek çoğu Haçlı Seferleri esnasında maruz kaldıkları sıkıntıları unutmuş değillerdir. Özellikle de kendi din adamlarının koltuklarından alınıp yerlerine Latin asıllı din adamlarının atanması (Antakya ve Kudüs Patrikliği), bunun yanında Latin Kilisesi’ne öşür/ondalık ödemek zorunda kalmaları, büyük kiliselerde dinî ayinlerine göz yumulmaması gibi hususlar iki taraf arasındaki husumeti artırmıştır. Ayrıca bazı kiliselerin mal varlıklarının Haçlılar tarafından yağmalanıp talan edilmesini de bunlara eklemek gerekmektedir. İşte bu sebeplerden dolayı Doğu Hıristiyanları, Batı ve Doğu Kiliselerinin Roma Papa’sı başkanlığında birleşmesine rıza göstermemişlerdir. Mısır Kıptîlerine gelince onlar ‘Haçlıların kim haça tapıyorsa farklı mezhepten de olsa Hıristiyandır’ şeklindeki aldatmacalarına itibar etmemişlerdir. Kıptîler, Haçlılara yardım etmedikleri gibi Mısır halkının parçalanmasına da izin vermemişlerdir. Diğer taraftan Ermeni, Lübnanlı ve Suriyeli Hıristiyanlar ise Haçlılara yardımcı olmuşlardır. Bu sebepten dolayı İslâm devletinin doğu bölgesinde Haçlıların ortak düşmanı Müslümanlar ve Kıptîler olmuştur.”³⁵³

³⁵¹ Atıyye, *el-Hurûbus-Salîbiyye: Te’siruhâ Ala’l-Ilâkât Beyne eş-Şark ve’l-Ğarb*, s, 116.

³⁵² Bahr, s, 16-17.

³⁵³ Sâmiye Ayyâd Atâ, Takd: Servet İshak, *el-Müşâreketüs-Siyâsiyye Lil-Akbât*, 1. b., Kahire: el-Meclisi’l-Âla Lis-Sekâfe, 2010, s, 171.

İlyas el-Hûri'ye göre ise: “Hıristiyan Arapların Batı ile olan ilişkileri Haçlı Seferlerinin dünyayı birleştirmek ve herkesi bu merkeze boyun eğdirmek istemesinden itibaren çatışmalı bir hâl almıştır. Bu durum Haçlı Seferleri sırasında öyle bir hâl almıştır ki farklı kültür ve medeniyete mensup olan her Hıristiyan'ı tasfiye etmek üzere uygulamaya konulmuştur. Batıların bu uygulaması başarılı olamamıştır. Ancak bölgede yaşayan bazı Hıristiyanlarla ilk dinî ve fikrî bağıllık ilişkisini bu sayede kurmuşlardır. Günümüzde ise Batı, misyonerlik, askerî faaliyetler ve eğitim faaliyetleri ile Doğu Hıristiyanlarını (Arap) dağıtmış ve içeriden vurmıştır. Böylece Batı'ya bağlı Hıristiyan gruplar ortaya çıkmıştır. Batı bu grupları bizim memleketlerde kendi hegemonyasını hâkim kılmak için kullanmış ya da kullanmak istemiştir. Sonuçta Doğu Hıristiyanlığı içeriden darbe yemiş, doğulu özelliği tasfiye edilmeye ve dinî/teolojik anlayışına darbe vurulmaya çalışılmıştır.”³⁵⁴

2. Fransızların Mısır'ı İşgali ve Kıptiler

Bazı Avrupalı devletler, Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla birlikte gözlerini Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan bölgelere dikmişti. Bu yerlerin başında Osmanlıya bağlı Mısır vilayeti gelmekteydi. Fransızlar her türlü hazırlıklarını yapmaya başlamış, Mısır'ı mercek altına almışlardı. Fransız istihbaratının hazırladığı raporlara göre bu işin en kolay olanı, barışçıl bir şekilde halka “Sizi Osmanlı baskısından kurtarmak üzere geldik, biz sizin düşmanınız değil dostunuz” gibi sözler içeren broşürlerle ikna etmek olarak belirlenmiştir. O dönemde Fransızların Kahire'de bir büyükelçileri, İskenderiye'de ve Reşit'te ikişer konsolosu bulunmaktaydı. Fransızların asıl amacının Fransız Devrimi sonrası Doğu ve Akdeniz ticaretini ele geçirmek ve bu işe Mısır'dan başlamak olduğu anlaşılmaktadır.³⁵⁵

Napolyon Bonapart (1804-1814), Mısır işgalinin başlangıcında (1798-1801) İslâm'a ve Müslümanlara karşı düşmanca tavırlar içerisinde olan Şamlı (Şavâm)³⁵⁶ Hıristiyanlardan destek istemiş, onlar da bunu gönüllü olarak kabul etmişlerdir. Çünkü

³⁵⁴ Rabbât, s, 100-101.

³⁵⁵ Üdât, s,107-108.

³⁵⁶ Şavâm; 19 ve 20. yy'da Osmanlı Hilâfeti altında yaşayan Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin gibi yerlerden çoğunluğu Hıristiyan; Ortodoks, Katolik, Mârûni, Süryânî, Keldânî ve Ermeni olanların Mısır'a göç edenlerine verilen isimdir; <https://www.almasyayoum.com> E.T: (17.06.2019)

onların Fransızlarla XIV. Louis (1643-1715) döneminden beri irtibatları vardı. Şamlı Hıristiyanlar Mısırlı Kıptîlerden bazılarını Napolyon'un yanında örgütlenme işinde de rol almışlar ve bunu belli ölçüde başarmışlardır. Şamlı Hıristiyanlar Müslümanlara karşı Napolyon'un yanında beşinci kol casusluk faaliyeti yürütmekteydiler. Napolyon'u büyük bir sevinçle karşılamışlardı ve Müslümanların Nablus'ta ve Celile'de yaptıkları faaliyetleri anında karşı tarafa bildiriyorlardı. Filistin'de yaşayan Hıristiyan ve Dürzîler³⁵⁷ de bu konuda onlardan geri kalmıyorlardı. Dönemin tarihçilerinden Abdurrahman el-Cebertî, o dönemde yapılanları ve yaşananları: “Ariş'in Napolyon tarafından ele geçirildiği haberleri gelmeye başlayınca Hıristiyanlar evlerinde ve sokaklarda sevinç gösterileri yapıyorlar, evlerde yemekler veriyorlar, elbiselerini ve sarıklarını değiştirip açık saçık bir şekilde eğlence için meydanlarda toplanıyor, çirkinlik ve kötülüklerini de epey artırmışlardı... Kıptî Hıristiyanlar, Şamlı Hıristiyanlar ve Rumlar açık giyinmek için hazırlık yapmışlardı. O gece evlerinden çıkıp Emirlerin/Devlet yöneticilerinin giydiği elbiselere benzer elbiseler giymişler onlar gibi bineklere binmişler ve onlar gibi silah kuşanmışlardı. Beraberlerinde kadınlarla oyun eğlence içinde ellerde içkiler, yüzlerde alaysı bakışlar, dillerde küfürlü sözler, Müslümanlarla sürtüşmeler içinde denize kıyısı olan sahillerde her türlü ahlâksızlığı anlatılamayacak derecede fütursuzca işlemekten geri durmadılar” şeklinde anlatmıştır.³⁵⁸

Semira Bahr, Fransızların Mısır'ı işgali hakkında: “Kıptîler başlangıçta Memlûklüler ve Osmanlıların zulmünden kurtulmak için bu işgale sessiz kaldılar. Daha sonra anladılar ki, Mısır'da Hıristiyan bir devletin varlığı onlara bir fayda sağlamıyor. Aksine böylesi bir durum Müslüman kardeşleri ile olan ilişkilerini de bozmaktadır. Ayrıca işgalciler, Kıptîleri pek çok geleneksel kamu hizmeti görevinden de uzaklaştırmışlardır. Napolyon Bonapart da, İslâm dinine gösterdiği hoşgörüyü Ortodoks Hıristiyanlığa karşı göstermemiştir”³⁵⁹ demiştir.

Yine el-Cebertî: “Fransız askerler atlarıyla ve silahlı olarak Ezher Camii'nin avlusuna girdiler. Kible cihetine atlarını bağlayıp revakları ve odaları kirletip, kandilleri

³⁵⁷ *Dürzîlik*; Suriye, Lübnan ve Filistin'de taraftarları bulunan ve Gulât-ı Şîa'ya mensup olan bir mezhep; Gündüz, s, 103.

³⁵⁸ Zeyd, s, 11-112.

³⁵⁹ Bahr, s, 19.

kırdılar. Talebelere ait para kasalarını parçaladılar. Elleriine geçen kap-kacak, dolap her ne varsa yağmaladılar. Kitapları ve mushafları yerlere atıp atları ve ayaklarıyla çiğnediler. Cami içine bevledip def-i hacet giderdiler. İçki içip şişelerini cami içinde kırdılar. Kime rastladılarsa elbiselerini çıkarttırdılar. Cami içerisinde gizlenmiş olanları boğazlayıp öldürdüler. Hayatta kalanları idam ettiler. Bütün bunları hınç ve öfkeyle yapıp din düşmanı, inatçı ve farklı bir cins olduklarını gösterdiler”³⁶⁰ diye yazmıştır.

Hıristiyan Kıptîlerden Muallim Yakup Hanna el-Kıptî’ye göre (1745-1801) “Cerces el-Cevherî, Ebi Tâkıyye lakaplı Muallim Antoin, Fart er-Rûman lakaplı Bartelemous, Kaymakam Bilyâz’ın tercümanı Nasrullah en-Nasrânî ve Mikâil es-Sabbâğ gibi Hıristiyan Kıptî liderler o dönemde işgalci Fransızlarla birlikte Mısır’ın aleyhine çalışıyorlardı. Mısır Hıristiyanları bu işgal sırasında Napolyon’un gözü kulağı olup onlara Fransızlara karşı savaşılan Memlûk Emirlerinin ve direnenlerin evlerini gösteriyorlardı. General Yakup, Fransızlar için halktan para ve mal topluyordu.” Dönemin tarihçilerinden el-Cebertî: “Yakup el-Kıptî, Fransızlarla birlikte hareket ederek Kıptî bir birliğin başına geçirildi. Kıptî gençleri toplayıp onların sakallarını tıraş ettirip Fransız askerlerinin elbisesine benzer elbiseler giydirmişti. Böylece diğer pek çok Hıristiyan Kıptî lider gibi Fransızların safında yer tutmuştu”³⁶¹ demiştir.

Napolyon Bonopart’ın generallerinden olan Lois Charles Antoine (1768-1800), o dönemde Genarel Yakup Hanna ile istişare etmeden hiç bir işe girişmezdi. Çünkü Kıptî General Muallim Yakup daha önce Memlûk Mâli İşlerinden Sorumlu Süleyman Bey’in (1694-1762) yanında üst düzey görevlerde bulunmuş, bu esnada çok büyük bir servet ve nüfûz elde etmiş; bu arada iyi ata binmeyi ve kılıç kullanmayı da öğrenmişti. General Yakup, Memlûklü komutan Murad Bey’in (1750-1801) yanında Osmanlılara karşı savaşmış oradan da büyük ganimet elde etmiş olan ve Memlûklülere de çok iyi tanıyan birisiydi. General Muallim Yakup, Fransızlar’ın Memlûklülere karşı savaşında da Fransızlarla birlikte hareket etmiştir. O yolla da büyük servetler edinmiştir. Mısır’ın güneyinde Saîd bölgesinde yaşayanlar o dönemde kendisine Saîd’i işgal eden komutan

³⁶⁰ Zeyd, s, 169-170.

³⁶¹ es-Sübâi Hânî, “*Hel Kâne lil-Akbât Devrîn Târihiyyun Fi Mukâvemeti’l-Muhtel (Hamelât es-Sâlibiyye-Fransi-Biritani?)*”, London: Merkez el-Makrîzî lid-Dirâsât et-Târihiyye, (Almaqreze Centre For Historical Studies London www.almaqreze.com), ty, ss, 1-19; Şuaybî, s, 92-97.

ve büyük bir sultan gibi bakmışlar, kurduğu orduya “Muallim Yakup Ordusu” adını vermişlerdir. Muallim Yakup’a bağlı olarak iş yapan kişilerin sayısı pek çoktu. Altın ve gümüş kaplı bastonlarını taşır, yollarda yürürken onun yolunu açarlardı. Bu hizmetçilerin sayısı seksen yüz arasında değişirdi. Kendisinin pek çok at ve katırı da vardı. Bu at ve katırların eğer ve semerleri değerli madenlerle süslüydü. Evinde ise, ev işlerini gören Sudan ve Habeşistan’lı pek çok câriyesi vardı.³⁶²

Yakup Hanna, Fransızların Mısır’ı işgal ettikleri sırada azınlıklardan oluşan yirmi bin kişiyi silahlandırıp Fransızların yanında saf tutmuştu. Kendisine Fransız ordusu danışma divanında yarı üyelikle beraber malî ve idarî yapıda görev verilmişti. Bu silahlı alay Fransız ordusuyla beraber hareket edip köyleri ve kasabaları yakıp yıkmıştı. Özellikle de Mısır’ın güneyinde (Saîd bölgesinde) Müslümanlara büyük zararlar verdiği gibi karşı çıkan Hıristiyanlara da hakaretler ediliyordu. Ancak Kıptî Kilisesi, bu kişilerin bu tasarruflarını kurum olarak onaylamamıştı. Muallim Yakup, bu işgal girişimi başarısızlıkla sonuçlanınca, bir İngiliz gemisine binerek kendisine tâbi olanlarla birlikte Mısır’ı terk etmek zorunda kalmıştı.³⁶³

Fransızlar Mısır’dan çıkarıldıktan sonra Osmanlılar, Fransızların yanında saf tutan (onlara her türlü maddi ve manevi destek sağlayan) Kıptîlerden önde gelen şu kişilerden Muallim Antoine, Muallim İbrahim Zeydan, Muallim Maltı ve Muallim Abdullah Berekât’ı tutuklayıp öldürmüşlerdir. Muallim Antoine’nin elinde bulunan pek çok altın, gümüş, saat, mücevher gibi değerli eşyaya da el konulmuş ve bu eşyalar Mısır’da müzayede usûlü ile günlerce satışa sunulmuştur.³⁶⁴

Kıptîlerin dışarıdan yapılan müdahalelere karşı farklı tepkileri olmuştur. Bu tepkilerden birisi de Kıptî Kilisesi Patriği VII. Peter’e (1809-1854) aittir. Osmanlı Devleti Ruslarla 1774 yılında Küçük Kaynarca Antlaşması yapmıştı. Bu antlaşmanın maddelerinden birisi Ruslara, Osmanlı coğrafyasında yaşayan Ortodoks Hıristiyanlara “Hâmi” olma hakkı tanımaktaydı. Ruslar bu maddeye dayanarak Ortodoks Bulgar, Arap, Sırp ve Yunanlıları Osmanlıya karşı kullanmışlardı. Bu çerçevede Rus sefiri Mısır Kıptî

³⁶² Süryal, s, 43-44.

³⁶³ İmâre Muhammed, *Fi Mes’eleli’l Kıptîyye: Hakâik ve Evhâm*, Kahire: Mektebe eş-Şurûk, 2001, s, 52-53; Heykel, s, 266; el-Bişrî, s, 35; Atıyye, s, 124-125.

³⁶⁴ Süryal, s, 44-45.

Ortodoksları Patriği VII. Peter zamanında Rus Çarı'nın Mısır Ortodoks Kıptîlerini himâye etme teklifini “Sahîh Ortodoks dini ve krallığın hâmisî büyük kralımızın himâyesi altında” diye başlayan teklifine patriğin cevabı: “Sizin kralınız ebediyete kadar yaşayacak mı? Sefir, hayır efendim. Diğer insanların yaşayıp öldüğü gibi bir gün bizim kralımız da ölecektir. Patrik, o halde siz bir gün ölecek bir kralın himâyesinde yaşıyorsunuz. Oysa biz hiç bir şekilde ölmeyecek büyük bir kralın (İlâh) himâyesinde yaşıyoruz. O'na bir alternatif düşünmüyoruz” diye cevap vermesi Rus sefirini şaşırttığı gibi Mehmet Ali Paşa'yı da ziyadesiyle memnun etmiştir.³⁶⁵

³⁶⁵ Süryal, s, 104-105.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MODERN DÖNEMDE KIPTİLER

A. 1952 TEMMUZ DEVRİMİ VE KIPTİ HİRİSTİYANLAR

Mısır silahlı kuvvetleri içinde gizli bir örgüt olan “Hür Subaylar” örgütü, 23 Temmuz 1952 tarihinde Mısır’da, Kavalalı Mehmet Ali Paşa (1805-1848) zamanından beri devam eden krallık idaresine karşı bir darbe³⁶⁶ yapmıştır. Bu darbe içinde yer alanlar genelde orta ve daha alt tabakaya mensup insanlardı. Darbeyi organize eden “Devrim Komite Konseyi” ise, genel olarak farklı ideolojilere mensup vatanperverler, demokratlar, siyasal islâmcılar ve marksistlerden oluşuyordu. Söz konusu darbeyi gerçekleştirenler topluma sosyal adalet, feodalite ve stokçuluğa son vermek ve yönetimde sıkı malî politikalar (finas denetimi) uygulamak gibi vaatlerde bulunmuşlardı. Mısır toplumunun geniş kesimi bu darbeyi memnuniyetle karşılamıştır. Kıptîlerin toprak ağaları ve önde gelen zenginleri hariç, toplumun diğer kesimleriyle birlikte Kıptîlerin de darbeye destek oldukları görülmektedir.³⁶⁷

Bu darbenin üzerinden çok geçmeden Kıptîlerden, öğretmenler ve kültürlü kesim üzerinden:

“Devrim Komite Konseyi içerisinde niçin hiçbir Kıptî subay bulunmuyor? 1953 Anayasa Komitesi’ndeki elli kişi içerisinde niçin sadece beş Kıptî bulunuyor? şeklinde bazı eleştiri ve çekinceler gelmeye başlamıştır.

Yeni yönetim, bu itiraz üzerine, Cumhurbaşkanlığı kararıyla bu sayıyı ona çıkarmıştır. Ancak bu sayı da Kıptîleri tatmin etmemiştir. Kurulan teknokratlar hükümetindeki Kıptî bakan sayısı da Kıptîlere göre nüfuslarıyla doğru orantılı olmadığı gibi seçilen Kıptî bakanların da Kıptîler içerisinde siyasî bir karşılığı yoktu.

³⁶⁶ Temmuz 1952 darbesi hakkında bkz; Ahmed Yahya, *Müzekkîrâtü Muhammed Necîb Küntü Reîsen Li-Mısır*, 2. b., el-Mekteb el-Mısırî el-Hadîs: Kahire, 1984.

³⁶⁷ Ebu Seyf Yusuf, *el-Akbât ve'l-Kavmiyyetü'l-Arabiyye*, 1. b., Beyrut: Merkez Dirâsât el-Vihde el-Mürebîye, 1987, s, 149-151.

Yeni yönetim içerisinde İhvân-ı Müslimîn Cemaati'ne mensup subayların bulunması ve partiler kapatılırken cemaatlere dokunulmaması üzerine, Kıptîler arasında “acaba yeni yönetim bunlarla işbirliği içinde mi hareket ediyor ya da onlar adına mı yönetiyor?” gibi sorular sorulmaya başlandı.

Bir diğer itiraz da, Kıptîler arasında üst düzey görevlerde bulunanların maaşlarının dondurularak diğer çalışanlarla eşitleme girişimleridir. Ayrıca yabancı şirketlerle iş ortaklığı içinde olan büyük şirket sahibi burjuvaziye mensup Kıptîlerin millileştirilen şirketler (Süveyş Kanalı 1956; bankaların, İngiliz ve Fransız şirketlerinin millileştirilmesi 1957) konusundaki endişeleri, üst düzeyden Kıptî gençlerin artan bir yoğunlukta dışarıya göç etmelerine sebebiyet vermiştir. Bu durum karşısında 1953 yılının Eylül ayı başlarında “Cemaat’ül Ümme el-Kıptîyye”³⁶⁸, Anayasa Hazırlık Komisyonu’na, üst düzey devlet görevlerinde Kıptîlerin % 25 oranında temsil edilmelerine dair bir pusula göndermiştir. Bu arada “Kıptî Ümmeti Cemaati” mensubu bazı Kıptî gençler zamanın Kıptî Patriği II. Yousab’ı (1946-1959) kaçıarak, Kıptî gençlerin işsizliğine bir çözüm bulması, fabrikalar açması, işsiz Kıptîler için projeler üretmesi talebiyle onu silahla tehdit ederek patriklikten çekilmeye zorlamışlardır.³⁶⁹

Bu dönemde Kıptîlerin dinî, siyasî, sosyal, eğitim ve kültür gibi pek çok alanda, önceki döneme kıyasla kazanç sağladıkları görülmektedir. Mısır’da elde edilen bağımsızlık ve egemenlik sonrasında birçok dinî karışıklığın sebebi olan İngilizlerin ülkedeki etkisi kırılıp, krallığa yakın siyasî partilerin tasfiye edilmesiyle Kıptîlere karşı olan ayrımcılığa son verilmiştir. Yeni yönetimin, dinî inanç ve etnik grubuna bakmadan

³⁶⁸ “Cemaatü'l Ümme el-Kıptîyye/Kıptî Ümmeti Cemaati” 1940’lı yılların başlarında ortaya çıkan bu küçük örgüt dikkat çekici ve kışkırtıcı bildirimler dağıtarak kısa sürede dikkatleri üzerine çekmiştir. Arapça kullanmak yerine Kıptî dilini yeniden canlandırma, Mısır’ı İslâm ve Müslümanlardan kurtarma başlıklı bildirimler dağıtmıştır. Bu bildirimlerde Mısır’da Kıptîler için otonom bir idare talebi de yer almaktadır. 1954 yılında adı İbrahim Fehmi Hilâl, kiliseye ait Pazar Okullarında yetişmiş, asıl mesleği avukatlık olan Kıptî bir genç ve beş arkadaşı bu örgüt adına zamanın Patriği III. Yusab’ı (1946-1959) bir gece patrikhaneyi basarak silah zoruyla Vâdi Natrûn Manastırına kaçıran bir örgüttür. Bu esnada yaşlı Patriğe pek çok önemli evrak zorla imzalatılmıştır. Bu evraklar; Patriklikten çekilmesi, Kutsal Konsey kurulması, Patrik Seçim Listesinin Yeniden Düzenlenmesi ve tüm Kıptîlerin bu seçime dâhil edilmesi gibi talepleri içermektedir. Çoğunluğunu Kıptî gençlerin oluşturduğu bu örgüt kısa zamanda 92 bin taraftara ulaşmıştır. Müslüman Kardeşler gibi onlar da “Allah Melikimiz, Mısır ülkemiz, İncil Şeriatimiz, Haç işaretimiz, Mısırca dilimiz, Mesîh uğruna ölmek en büyük gayemizdir.” gibi slogonlarla ortaya çıkmışlardır. Mısır’ın pek çok şehrinde bedava Kıptîce öğreten okullar açmışlardır. Kıptî kelimesi yerine Mısırî/Mısırlı kelimesini kullanmışlardır; Heykel, s, 282-284; İmâre, s, 57; Habîb, s, 49-50; Bahr, s, 156-161; Atyye, s, 140-141; Şuaybî, s, 99-100.

³⁶⁹ Yusuf, s, 152-154; Habîb, s, 50-52.

vatandaşlar arasında eşitlik ilkelerini yerleştirmeye çalışması ve fırsat eşitsizliğine karşı mücadele etmesi, eğitimi ücretsiz yapması, üniversitelere ve sınavlara girişte sabit kurallar koyması bunlardan bazılarıdır. Altmışlı yıllarda Ayn Şems Üniversitesinin Mühendislik ve Tıp alanındaki bölümlerde okuyan öğrencilerin 3/4'ünün; Kahire Üniversitesi Tıp Bölümünde okuyan öğrencilerin % 40'ının Kıptî öğrencilerden olması bunlara örnektir. Kültür alanında pek çok Kıptî'nin yazar, edebiyatçı ve sanatçı olarak meşhur olmaları yine bu dönemde gerçekleşmiştir. Abdunnâsır'ın yıllık yirmi beş kilisenin yapımına izin vermesi sadece sözde kalmamış onun döneminde on üç yeni kilise yapılmıştır. Yetmişli yılların sonunda sadece İskenderiye şehrinde yirmi iki kilise inşa edilmiştir.³⁷⁰

B. ARAP BAHARI VE KIPTİLER

25 Ocak 2011'de Mısır'da bir halk devrimi gerçekleşmiştir. Bu devrimin gerçekleşmesinde tüm tarafların az ya da çok katkısının olduğu bir gerçektir. Mısır halkı, otuz yıldır devam eden Mübarek (1981-2011) rejimine karşı Müslümanı ve Hıristiyanı ile birlikte karşı çıkmıştır. Mısır'da yaşayan Kıptî Hıristiyanlar bağlı buldukları kilise yönetiminin şiddetle karşı çıkmasına rağmen Müslümanlarla birlikte günlerce sokaklarda gösteriler düzenlemişlerdir. Bu durum hem devlet hem kilise ilişkilerinde hem de Kilise ile Kıptî Hıristiyanlar arasında bir dönüm noktası olmuştur. Mübarek'e ve Vatan Partisi'ne destek veren Patrik Şunnûde (1971-2011)³⁷¹ bunun karşılığında Kilise liderliğinde etnik bir bağımsızlık elde etmeyi umuyordu.

Cumhurbaşkanı Cemal Abdunnâsır (1952-1971), 1960'lı yıllarda Kıptî Kilisesi Patriği VI. Cyril (1959-1971) ile siyasî partilerin yasaklı olduğu bir dönemde, 1967 (Arap-İsrail) savaşı öncesi (vatan birliğini sağlamak, Nâsircılığı Afrika'da yayarken Kilise'den yararlanmak ve bu işe onları da ortak yapmak amacıyla) güçlü kişisel bir ilişki

³⁷⁰ Yusuf, s, 155-156; Heykel, s, 285-287; Şimşek, s, 54.

³⁷¹ Patrik III. Şunnûde; Asıl adı Nazîr Ceyyid olan Edebiyat fakültesi mezunu, gazeteci, yazar, hatip ve şâir olan Nazîr, daha sonra ruhbanlığı seçmiştir. Önceleri kilisenin eğitim-terbiye kurulunda görev yapmıştır. İlahiyat Fakültesi ve Pazar Okulları projelerini çok önemsemiştir. Katedralde Cuma günleri özel dersler vermiştir. On yıl boyunca (1952-1963) Vâdi Natrûn manastırı içinde nerdeyse buradan hiç ayrılmadan kendisini okuma, tercüme ve eski el yazması eserleri araştırmaya vermiştir. Verdiği dersler ile o dönemde âdeta Kıptî gençlerin çok itibar ettiği daha sonra da Kıptî Kilisesi'nin 117. Patriği olmuştur. Kilise'yi hem dinî hem de dünyevî işlerin merkezi hâline getirmiş bu yüzden Kilise içi ve dışı pek çok tartışmanın kaynağı olmuş birisidir; Heykel, s, 289-294; Habib, s, 52-53;

kurmuştur. Bu dönemde ilişkiler genel olarak ikili şahsî ilişkiler şeklinde gerçekleşmiştir. Ancak Enver Sedat'ın yetmişli yıllarda (1971-1981) iş başına gelmesiyle devlet-kilise ilişkileri gerilemiş³⁷², Enver Sedat 1981 yılında İslâm Şeriatını yasamanın ana kaynağı olarak ilân etmiştir. Dönemin patriği Şunnûde'yi Mısır'ın güneyinde (Sâid Bölgesi) Kıptî devleti kurmak ve etnik kargaşa çıkarmakla suçlamış ve onu 5 Eylül 1981 tarihinde sürgün edip ev hapsine maruz bırakmıştır. Hüsnü Mübarek (1981-2011) döneminde ise karşılıklı ilişkiler önceki döneme göre biraz olsun normalleşmiştir. Bu dönemde Devlet ve Kilise, İslâmî aşırılık! ve İslâm şeriatının uygulanmasına karşı birlikte hareket etmek, ortak çıkarın devletin laik temeller üzerinde kalması olduğu konusunda anlaşmışlardır. Yine bu dönemde 18.12.2002 tarihinde 7 Ocak tarihi Kıptîler için resmi tatil günü edilmiş, Kıptî tarihi okul müfredatına eklenmiş, Mısır'da etnik unsurlar arasındaki ilişkileri ele alan kitaplar devlet tarafından desteklenmiştir. Devlet televizyonu ve radyosunda Kıptîlerle alâkalı programların süresi uzatılmıştır. Basın ve yayında ayrımcılığa ve etnik gerginliğe sebep olan şeylerin kanuna aykırı olduğu kamuoyuna ilân edilmiştir. Daha önce hükümette bir olan Kıptî bakan sayısı bu dönemde ikiye çıkarılmıştır.³⁷³

Patrik Şunnûde, 29 Haziran 2002 tarihinde yapılacak olan başkanlık seçimlerinde Mübarek'in yeniden seçilebilmesi için bir telgraf çekmiştir. Şunnûde bu telgrafta, Mısır'ın hayır ve selâmeti, Mübarek'in üçüncü dönemde tekrar seçilmesi için bütün kilise mensuplarının yapılacak olan seçimde Mübarek'e destek vermelerini istemiştir. 11 Nisan

³⁷² Not (1); 1972 yılında Mısır'ın İsrail ile arsının gergin olduğu günlerde Kahire'ye bağlı Hanke kasabasında Kilise bir yer satın almış önce etrafına dükkânlar ve iç kısmına oyun alanları sonra bir gece mezbah ardında dinî buluşma alanları yapıp papazlar tarafından kutsanmıştı. Tabiki bu şekilde bir kilise yapımı kanunlara aykırıdır. Bu binaların bir kısmı yıktırılır. Bu durum üzerine Patrik Şunnûde durumu protesta etmek için bir grup papaz ile birlikte Kahire'den Hanke'ye kadar tek sıra askerî düzende yürümüştür. Polisin engellemelerine aldırış etmemiş, Hanke'de yıkılan binaların olduğu yerde dualar edilmiş ve protesto oruçları tutulmuştu. Bu durum zamanın Mısır Cumhurbaşkanı Enver Sedat'ı çok öfkelenmiştir. Enver Sedat: "Bu adam benimle bilek güreşi yapıyor. Asla buna müsaade etmeyeceğim" demiştir; Heykel, s, 294-295; Not (2); Enver Sedat döneminin sonlarına doğru gelirken 3 Eylül 1981 yılında 'Etnik Fitneyi Kontrol Altına Alma' adı altında yapılan operasyonlar önemlidir. Mısır İslâm tarihinde ilk defa Ortodoks Kıptî Mısır Kilisesi'ne mensup sekizi piskopos, yirmi dördü papaz olan pek çok Ortodoks, Protestan ve Katolik Kıptî önde gelen kişiler tutuklanmıştır. Patrik Şunnûde ise 3 Eylül 1981 tarihinden itibaren Vâdi Natrûn manastırında mecbûri olarak kalmıştır. Bu süre zarfında Ocak 1985 yılına kadar manastır dışına çıkışına izin verilmemiştir. Bazı değerlendirmelere göre; 1972 yılında Hanke'de bulunan kilisenin yakılmasıyla/yıkılmasıyla başlayan fitne olayları 1981 yılında yaşanan tutuklamalar ve akabinde 6 Ekim 1981'de (6 Ekim 1973 yılında İsrail'e karşı elde edilen zafer kutlamaları sırasında) Enver Sedat'ın bir suikast sonucu öldürülmesiyle sona ermiştir; Hanna, s, 36-40.

³⁷³ Selmâ, s, 133-134.

2010 tarihinde, Şunnûde'den sonra ikinci adam olan Kutsal Konsey Genel Sekreteri Piskopos Pişuvi Kâmil de, İncil'den aldığı pasajlarla iktidara destek olmanın dinî bir görev olduğunu, “Kutsal Kitap bizi Cumhurbaşkanı Mübarek’i desteklemeye çağırmıştır. Kilise, Cumhurbaşkanı Mübarek’in oğlu Cemal Mübarek’in Vatan Partisi’nden başkanlık seçimlerinde aday olması durumunda (devletten) dayanışma beklemektedir. Bu arada Patrik ile Mübarek arasındaki ilişki büyük bir muhabbet ve karşılıklı takdire dönüşmüştür” şeklinde açıklamada bulunmuştur. Ancak Kıptî Kilisesi’nin bu çağrılarını Kıptî vatandaşlarda beklenen ilgiyi uyandırmamıştır.³⁷⁴

Kıptî Kilisesi Mübarek döneminde, diğer devlet kurumları karşısında bağımsızlığını muhafaza etmek ve Kıptîler adına konuşma hakkını elinde tutmak şeklinde iki yetkiyi çok önemsemiştir.

Kıptî Kilisesi Mübarek döneminde bu iki yetkiyi elinde tutmuş ve bu dönemde devlet tarafından Mısır’da Kıptîlerin tek temsilcisi olarak görülmüştür. Kilisenin malî özerkliğine de dokunulmamış ve devletin malî denetiminin dışında tutulmuştur. Malî denetime tâbi olması yönünde yapılan çağrılara da kulak verilmemiştir. Ayrıca Mübarek döneminde Kıptî Kilisesi’nin “Ahkâm eş-Şahsiyye/Aile Hukuku” ile âlakalı işlerde yargı kararları vermesine müsamaha gösterilmiştir. Kıptî Kilisesi, Mübarek döneminde, geçen yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli sebeplerle Mısır dışına göç eden, adına “Akbâtu Mehcer/Diaspora Kıptîleri”³⁷⁵ denilen ve özellikle de Amerika’da yaşayan Kıptîlerden Mısır’da elde ettikleri nüfûzu devam ettirebilmek için yardım almıştır.³⁷⁶

Her ne kadar Tahrir Meydanı’nda Müslümanlarla birlikte gösterilere katılan devrimci Kıptîlerin sayısı tam olarak belli değilse de, Mısırlı âlim Yusuf el-Kardâvî’nin meydana kıldırılmış olduğu Cuma namazı sırasında Kıptîlerin namaz kılan Müslümanları polise karşı himâye etmeleri gözlerden kaçmamıştır. Ancak Kıptî Kilisesi bu duruma sessiz kalmayıp derhal Kıptîlerin evlerine dönmelerini talep etmiş, yapılan gösterileri kınamıştır. Gösterilerin en yoğun olduğu gün olan 31 Ocak 2011’de Patrik Şunnûde: “Biz

³⁷⁴ Selmâ, s, 135-136.

³⁷⁵ Sert, s, 90.

³⁷⁶ Vişâm Fuad, *el-Kinisetü'l Mısriyye ve 's-Siyâse ba 'de Yulyu 2013 (Siyasî Rapor)*, el-Ma'had el-Mısri Lid-Dirâsâtis-Siyasîyye ve'l-İstiratejiyye/Egyptian Institute For Political and Strategic Studies: İstanbul, s, 3-6, 2016.

seninle beraberiz” diyerek Mübarek’e destek mesajı yayınlamıştır. Televizyondan yaptığı açıklamada da Kıptîlerin bu devrime destek olmak için gösterilere katılmadıklarını söylemiştir. Bu arada Protestan Kıptî Kilisesi başından itibaren bu devrime destek olmuştur. Katolik Kıptî Kilisesi bu devrim karşısında belirsiz bir siyasî tutum sergilemiştir. Kıptîlerin çoğunluğunu oluşturan Ortodoks Kıptî Kilisesi ise gösterileri boykot etmiştir. Devlet televizyonu Mübarek ve Kıptî Patrik Şunnûde arasında geçen ve Şunnûde’nin “Hamdolsun, evlatlarımız gösterilere katılmamıştır” şeklindeki konuşmasını sürekli olarak yayında tutmuştur. Böylece Kilise bu gösterilere katılanların Patriğin evlatları olamayacaklarını ve kiliseden aforoz edileceklerini îma etmiş olmaktadır. Mübarek’in gidişi kesinleşince de (1 Nisan 2011) Kilise ağız değiştirerek: “Şartların ve Değişimlerin Hazmedilmesinde Kilise” başlığıyla yayınlanan Kilise’ye ait bir yazıda, yapılan bu devrime sadece bir kelimeyle değinilmiş olması şaşkınlıkla karşılanmıştır. Mübarek devrilince de Ortodoks Kutsal Kıptî Konseyi’ne vekâleten Patrik Şunnûde: “Onlar şerefli kanlarını akıttılar” diyerek bütün din mensuplarını selâmlayarak sivil demokratik bir devlet kurmaya, “Yoksulluğa, işsizliğe, yolsuzluğa karşı mücadele etmeye... Yıkım ve kaosa karşı çıkmaya, vatan bütünlüğüne, sosyal adalete, güvenlik ve selâmete sahip çıkmaya” çağırmıştır. Şunnûde’nin bu çağrısı Kıptîlerde bir sevinç uyandırmasına rağmen onun, bu açıklamadan hemen iki gün sonra yaptığı tüm konuşmalarda bu halk devriminden bir daha hiç söz etmemesi dikkatlerden kaçmamıştır.³⁷⁷

Kıptî Kilisesi’nin tüm uyarılarına rağmen pek çok Kıptî Hıristiyan Tahrir Meydanı’ndaki Mübarek karşıtı gösterilere katılmıştır. Bu durum Kıptî halkla Kilise arasında bir kırılma meydana getirmiştir. Böylece Mübarek rejimi, Müslüman halkla Kıptî halkın destekleriyle yıkılmıştır. Ancak çok geçmeden 19 Mart 2011’de yapılan “Anayasa Değişikliği Referandum” seçimleri, anayasa değişikliği seçimininden öte bir “Kimlik” oylamasına dönüştürülmüş; iki ayrı kutup oluşturulmuştur. Böylece, bu anayasa

³⁷⁷ Mûsa,, s, 137-138; Baş, Ayşenur, “*Papa III. Şenuda Döneminde Mısır’da Kilise-Devlet ve Kıptî-Müslüman İlişkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Enstitü Anabilim Dalı: Orta Doğu Çalışmaları), Sakarya: Eylül-2013, s, 91-93; Ayşenur Hazar, “*Mısır’da 25 Ocak 2011 Devrimi Öncesi Kilise-Devlet İlişkileri*”, Sakarya Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, Orta Doğu Yıllığı, Makaleler, ss, 464-484, 2014. <https://ormer.sakarya.edu.tr>

değişikliklerine “evet” diyenlerle “hayır” diyenler şeklinde iki karşıt blok oluşmuştur. Bu arada seçimden hemen sonra Kahire/Giza’da Saul Kilisesi yıkılmıştır. Ardından Mayıs ayında Giza’da Marmina Kilisesi olayları meydana gelmiştir. Aynı yılın Eylül ayında Aswan’da el-Mirinâb Kilisesi yıkılmıştır. Ekim ayında da, dokuz Kıptî gencin öldüğü “Maspiru Olayları” meydana gelmiştir. Bu geçiş döneminde “Hızbü’l Mısriyyîn el-Ahrâr/Özgür Mısırlılar Partisi”, “el-Mısri Ed-Dimokrati el-İctmâi/Mısır Sosyal Demokrat Partisi” gibi bazı Kıptî partiler kurulmuştur. Bu kutuplaşma siyaseti, 2011 yılı sonunda yapılan seçimlerde kendisini iyice hissettirmiştir. Kıptî Kilisesi, içerisinde liberal ve sol eğilimlilerin ağırlıklı olduğu “Mısır Bloğu” adı verilen bir yapı ile İslâmcı partilere karşı durmak için bir liste çıkarmıştır. Kıptîler bu seçimlerde 11 milletvekilliği elde etmişlerdir. Bu milletvekillerininin 5 tanesi seçim yoluyla, 6 tanesi ise Cumhurbaşkanı’nın atamasıyla Meclis’e girmiştir. Böylece bu kutuplaşma Meclis’e taşınmıştır. İlk Meclis oturumunda bir Kıptî milletvekilininin Âmiriyye şehri Nahda Köyü’nde bazı Kıptî ailelerin göç ettirilmesi konusunun acil olarak görüşülmesi için Meclis Başkanlığı’na araştırma önergesi vermesiyle tartışmalar artarak devam etmiştir. 2012 yılında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimini Muhammed Mursi kazanmıştır. Ancak tartışmalar bitmemiş; devletin “vatandaşlık” esasını üzerine mi yoksa “halifelik” esasını üzerine mi kurulacağı tartışmaları gündemden uzun süre düşmemiştir. Anayasa çalışmalarını yürütmek için kurulan “Kurucu Konsey” çalışmaları yürütülürken İslâm Şeriatı ile alâkalı 219. madde görüşmelerinden Mısır Kiliseleri temsilcileri çekilmiştir. Bu durum, 25 Ocak devrim gösterileri ile Kilise kontrolünden çıkan Kıptî halkı tekrar Kilise’nin kollarına atmıştır.³⁷⁸

Mısırlı akademisyen Selmâ Mûsa’nın ifadesiyle: “Patrik III. Şunnûde döneminde Kıptî Kilisesi, Hüsnü Mübarek’in Demokratik Vatan Partisi’ni Kilise liderliğinde dinî bağımsızlık karşılığında desteklerken, Patrik II. Tawadros jakoben/baskıcı laikliği dinî demokratiklik adı altında desteklemeyi tercih etmiştir.”³⁷⁹

Karşılaştırmalı Dinler Tarihi uzmanlarından Kıptî yazar Mâcide Biyrûtî: “Kıptîlerin problemleri devrim yoluyla da devrimsiz de değişmedi ve kesinlikle de

³⁷⁸ Ahmet Taha, *el-Kinise ve'l-Akbât beyne es-Siyâsi ve'r-Rûhi*, (Rapor:5 Şubat), el-Ma’had el-Mısri Lid-Dirâsâtis-Siyasîyye ve'l-İstirâtejiyye/Egyptian Institute For Political and Strategic Studies: İstanbul, s, 4-5, 2015.

³⁷⁹ Mûsa, s, 132.

değişmeyecek fakat kalbim Kilise için değil Mısır için atıyor. Ben her şeye rağmen evimde dua edebilirim”³⁸⁰ diyerek, Mısır’da yaşayan Kıptî Hıristiyanların azınlık değil Mısır toplumunun ayrılmaz bir parçası olduğunu ifade etmiştir.

Tahrir Meydanı’nda yapılan gösterilere ilk günden itibaren katılan 22 yaşındaki Kıptî (Ortodoks Hıristiyan) bir genç olan Mina Daniel, bir televizyon kanalına vermiş olduğu röportajda bu gösterilere katılma gerekçesini şu şekilde açıklamıştır:

Televizyon muhabirinin:

“Kıptî Kilisesi Patriği III. Şunnûde’nin bu gösterilere katılmayı yasaklayan çağrısına rağmen niçin buradasınız?” şeklindeki sorusuna Mina Daniel:

“Benim için kilise sadece rûhâni bir kurumdur. Ben kiliseye siyasî olarak bağlı değilim” cevabını vermiştir.

Muhabir: “O halde niçin bu meydandasınız?” dediğinde Daniel:

“Ben 22 yaşındayım. Arkeoloji alanında diplomam var. Ayrıca Ticaret Fakültesi mezunuyum. Buna rağmen işsizim. Benim herhangi bir siyasî bağlantım da yok. Ben bu meydana geldim. Çünkü ben işsizlik, eğitim ve yolsuzluk problemlerinin çözümünü istiyorum. Ülkede siyasî yolsuzluk var. İnsanlar arasında adalet yok. Halkın yaşadığı yerlere gidip bakınız. Orada insanlar arasında adalet olmadığını bizzat göreceksiniz”³⁸¹ diyerek tepkisini dile getirmiştir.

Kıptî düşünürlerden Kemâl Gabriel, yapılan bu gösterilerle alâkalı olarak şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Kıptîler Kilise’nin tüm ikazlarına rağmen bu gösterilere katıldılar. 25 Ocak devriminden önceki suskunlukları ve halkın taleplerini içeren gösterilere katılmamaları Kilise’ye boyun eğmelerinden kaynaklanmaktadır. Çünkü Kilise, rejimi desteklemektedir... Patrik Şunnûde’nin sözlerinin de bir kıymeti yoktur. Çünkü ben bu gösterilere katıldım. Bizzat kendi gözlerimle Kıptîlerin de katıldıklarını gözlemlerim. Başında asker şapkası veya sarık ya da papaz takkesi olan bir çete bizi

³⁸⁰ Mûsa, s, 141-142.

³⁸¹ Fuad Fifyân, “*el-Akbât ve Sevre Yenâyir*”, (ed. Heyet), Mitri er-Râhib, *er-Rebiu’l-Arabi ve Mesihîyyu eş-Şark el-Evsat*, Filistin-Beyti Lahm: Diyar, s, 83, 2012; Ali Leylâ, “*Devrü’l-Akbât fî Binâi’l-Mücteme’i’l-Mısri*”, *el-Akbât fî Mısır Ba’de’s-Sevr*, Dubai: el-Merkezü’l-Mesâdir li’d-Dirâsât ve’l-Buhûs, s, 11, 2012.

yönetmekteydi. Bugün Mısırlı gençler yeni bir durum ortaya koydular. Artık Mısır, 25 Ocak öncesindeki Mısır değildir.”³⁸²

Tanınmış Kıptî düşünürlerden Pavlus Remzi, Patrik Şunnûde'nin yapılan son gösterilere Kıptî gençlerin katılmalarını istememesinden dolayı pişmanlık hissi içinde olduğunu ifade etmiştir. Remzi, Patrik Şunnûde'nin, son otuz yıllık Mübarek döneminde elde edilen kazanımları kaybetmekten korktuğunu ve Kıptî gençleri gösterilere katılma şerefinden mahrum ettiği için gelecek dönemde bunun hesabını vereceğini ve bu yapılanlara sessiz kalınmayacağını, siyasî işlerin yolunun parti platformları ve sivil toplum örgütleri aracılığından geçtiğini bilmesi gerektiğini söylemiştir.³⁸³

Siyasetçi ve ekonomist Semîr Emin ise, gösterilere katılan gençlerin durumunu: “Bu gençlerin aynı kitleye mensup olmaları mümkün değil. Fakat aralarındaki ortak özellik hepsinin basit demokratik taleplerinin olması, sosyal adalet, ifade özgürlüğü, şaibesiz bir seçim, çok partili hayata geçiş... Bu gençlerin değişimin zaruri şartlarını dahi bilmedikleri görülmektedir. Bu gençler bir yandan yaşadıkları toplumda artan milyarderlerin sayısına, öte yandan da artan fakirliğe tepki duyuyorlar. Yapılan gösterilerin bir devrim olmaktan ziyade Mübarek rejimini yıkma dışında net bir hedefinin de bulunmadığı”³⁸⁴ şeklinde yorumlamıştır.

Mısırlı yazar Taha Ahmed de, Siyasal İslâm ile Kıptî Kilisesi arasındaki tartışma konularının çözümü için aşağıdaki önerilerde bulunmuştur:

1. Siyasal İslâmcı partilerin öncelikle İslâm devletinde “yasal/meşru” olanla “tarihi” olanı iyi ayırt etmeleri gerekmektedir. Ahmed'e göre geçmişin tüm uygulamalarını günümüze taşımak uygun değildir. Devlet yönetiminde “vatandaşlık” ve “modernlik” gibi ortaya çıkan yeni gelişmeleri uygun bir şekilde tatbik etmek gerekir.

2. Kıptî Kilisesi'nin üstten bakan seçkinci ve toplumun inanç değerlerine dil uzatan tutumunu bırakıp birlik için yol gösterici olması gerekmektedir. Ayrıca saklamaya çalıştığı “Kıptî Kimliği” anlayışını İslâm medeniyeti kimliğine karşı paralel bir anlayış

³⁸² Müdiriyye el-Ma'lûmât, s, 27.

³⁸³ Müdiriyye el-Ma'lûmât, s, 27-28.

³⁸⁴ Semir Emin, *Sevre Mısır*, 1. b., Kahire: Daru'l Ayn, 2011, s, 15-16.

olarak görmekten vazgeçmelidir. Çünkü bu anlayış aşırı düşünceyi temsil eden bazı İslâmcılara fayda sağlamaktadır.

3. Birbirini besleyen karşılıklı aşırılık yanlısı dili kullanmaktan uzak durulmalıdır. Çünkü aşırı düşünceler karşılıklı olarak birbirini beslemektedir.³⁸⁵

1. Kıptîlerin 25 Ocak Öncesi Protestoları

Kıptîler, Mısır'da yaklaşık olarak kırk yıldan beri farklı sebeplerle protesto gösterileri düzenleye gelmişlerdir. Bu gösterilerden bazıları şöyledir:

a. Siyasî çoğulculuğun olmadığı, davetçi siyasî İslâmcı cemaatlerin tırmanışa geçtiği yetmişli yıllarda Kilise'nin organize ettiği protestolardan birisi 12 Kasım 1972'de Kahire'ye bağlı Kalyubiye ilçesinin Hanke kazasındaki bir kilisenin yakılmasına karşı düzenlenmiştir. Pek çok Ortodoks Kıptî Kilisesi papazı uzun süre bunu protesto eden gösteriler yapmışlardır. Papazlar yakılan kilisenin önündeki caddede âyinler düzenlemiş, oruçlar tutulmuş ve Patrik Şunnûde burada sembolik olarak itikâfa girmiştir. Ayrıca bu dönemde İslâm şeriatına ait Ahvâli Şahsiyye ve Ridde (dinden çıkma) yasalarının Kıptîlere de uygulanması dillendirilmiştir.

b. Seksenli yılların başlarında önde gelen sivil ve insan hakları savunucusu (aktivist) Kıptîlerden bazılarının başını çektiği dinî ayrımcılığa son verme, insan hakları ve vatandaşlık gibi kültürel ve hukukî haklarla ilgili gösteriler yapılmıştır.

c. Bir Mısır gazetesinin Hıristiyan Kıptî bir papazın cinsellik içeren resimlerini 2001 yılında yayınlamasını protesto amacıyla Kahire Abbasiyye'de bulunan Katedral'in içinde başlayıp daha sonra sokaklara taşan Kıptî genç erkek ve kızların başını çektiği sivil protestolardır. Bu tarihten itibaren özellikle de 2004 yılından sonra gerek etnik gerginlikler sonrası gerekse din değiştirmeler veya Müslüman-Kıptî evlilikleri gibi sorunlar karşısında, önce Katedralin içinde başlayıp sonra sokaklara taşan pek çok protesto eylemi Kıptîler tarafından gerçekleştirilmiştir. Yine 25 Ocak gösterilerinden önce İskenderiye'de bir yılbaşı gecesinde Kıddîsîn (Azîzler) Kilisesi'nde meydana gelen olaylar sonrasında gösteriler düzenlenmiş, içişleri bakanının derhal istifası istenmiştir. Bu ve benzeri protesto ve gösterilerin Kıptîlerin 25 Ocak 2011 devrimine katılmalarında

³⁸⁵ Taha, s, 6-8.

öncü bir rol oynadığı kuşkusuzdur. Hüsnü Mübarek'in Kıptîler lehine yapmış olduğu Meclis'te Kıptî vekil temsil oranının artırılması, bazı üst düzey görevlere Kıptîlerin atanması gibi iyileştirmeler, Kıptî toplumu tarafından dinî gerginlik krizlerine köklü çözümler getirmekten uzak sadece göz boyama kabilinden uygulamalar olarak algılanmıştır.³⁸⁶

2. Mısır Protestan Kilisesi ve Arap Baharı

1952 yılında Albay Cemal Abdunnâsır liderliğinde gerçekleştirilen Devrim/Darbe öncesi Vefd Partisi'nin (Hizbü'l Vefd) üst düzey kadrosu içerisinde pek çok Kıptî Hıristiyan yer alıyordu. Meclis Başkanı Vaysa Vâsıf, Mekrem Ubeyd, İbrahim Ferec ve diğer Kıptîler bunlardan bazılarıdır. Ancak devrimden sonra partiler kapatılınca Kıptî Hıristiyanlar kendilerini ifade edecek bir merci bulmakta zorlanmışlardır. Kilise bu boşluğu kurum olarak doldurmaya başlamıştır. Devletin başına geçen liderler bir taraflarına Ezher Şeyhi'ni, diğer yanlarına da Kıptî Kilisesi Patriğini alarak halkın karşısına çıkmaya başlamışlardır. Bu durum Kıptî halkı, problemlerinin çözüm yeri olarak sivil siyasetçi Kıptî liderler yerine Kilise'ye/Patriğe yönlendirmiştir. Böylece Kilise siyasetin içinde doğrudan taraf hâline gelmiş/getirilmiştir. Meselâ Mübarek'in oğlu Cemal Mübarek, kilisede yapılan Noel kutlamalarına katılarak hiç kimsenin almadığı kadar alkış almıştır. Bu arada Hüsnü Mübarek'in, kilise yapımı ve koruması, Kıptîlerin aşırı İslâmcılara karşı himayesi vb. hususlar karşılığında oğlu Cemal Mübarek'i kendi yerine geçirmek istediği yönünde söylentiler ortaya çıkmıştır. Ancak -Müslüman olsun Hıristiyan olsun- yeni kuşak gençler bu pazarlıklardan hoşnut olmamışlardır. Modern çağın teknik imkânlarını da (bilgisayar, internet, face book vb.) kullanarak dinî liderlerin ve Kilise'nin uyarılarına rağmen meydanlardaki protesto gösterilerine katılmaya başlamışlardır. Böylece zulme, baskıya ve diktatörlüğe karşı seslerini yükseltmeye başlamışlar, Kilise kurumundan izin almadan mevcut yönetim şeklinin değişmesi için harekete geçmişlerdir. Bu esnada cereyan eden olaylar karşısında Ortodoks Kıptî Kilisesi ve diğer mahalli kiliselerin tutumları ile Hıristiyan gençlerin tutumlarını birbirinden ayrı tutmak gerekmektedir.³⁸⁷

³⁸⁶ Fifiyân, s. 84-86; Muhammed İmâre, *Fî Mes'eleti'l Kıptîyye: Hakâik ve Evhâm*, s. 59-60.

³⁸⁷ Lem'i İkrâm Hannâvi, "*el-Kinise el-İncilîyye fî Mısır ver-Rebiil-Arabi*", *el-Akbât ve Sevre Yenâyir*", (ed. Heyet), *Mitri er-Râhib, Er-Rebiu'l-Arabi ve Mesîhyu eş-Şark el-Evsat*, Filistin-Beyt Lahm: Diyar,

Kiliseler, Arap Baharı'nın başlangıcında olup biteni anlamada çok yavaş davranmışlardır. Çünkü devrimin başarıya ulaşacağına inanmıyorlardı. Hüsnü Mübarek'in iktidardan gidişi onlar için gerçekleşmesi mümkün olmayan büyük bir sürpriz olmuştur. 1 Şubat 2011'de diğer kiliseler durumun netleşmesini beklerken, Mısır Protestan Kilisesi ilk bildirisini şu şekilde yayınlamıştır:

Protestan Kilisesi, Mısır Cumhurbaşkanı'nın ulusa seslendiği son konuşmasında belirttiği meşru hukuk çerçevesinde yönetimin barışçıl bir şekilde naklini ve bu hususta atılan isabetli kararlarını desteklemektedir. Protestan Kilisesi, bütün Mısırlıların esenliğini istemektedir. Hikmet ve basiret ruhu ile hareket eden âkil vatanperverlerin vatanın güvenliğini şer güçlere karşı korumak için başa gelen bu krizin tarihin derinliklerinde kök salmış medeniyet anlayışına yaraşır bir şekilde aşılması için attıkları her adımı ve tek vücut olarak duruşlarını desteklemektedir. Protestan Kilisesi, bu zamanda bütün zorlukları hikmetle aşmak, Mısır'ı eskisinden daha güçlü yapmak, halkın ihtiyaçlarına medeni bir anlayışla cevap vermek, barışta ve güvenlikte öncü, bütün vatan evlâtlarıyla birlikte vatanın güven ve istikrarı için Allah'a dua etmekte; Mısır'ın esenliğini, liderinin hikmet ve doğru olan kararı almasını Allah'tan temenni etmektedir.”³⁸⁸

Protestan Kilisesi, 9 Şubat 2011'de de, yaşanan olaylarla ilgili olarak dinî liderlerin katıldığı özel bir toplantı yaptığını ve aşağıdaki kararları aldığını açıklamıştır:

a. 25 Ocak Genç Hareketinin cesaret ve safiyetini, kamuoyuna açıklanan anlamda ifade özgürlüğünü, değişim ve reform isteğinin meşruiyetini takdir etmektedir.

b. Silahlı Kuvvetlerin vatanın esenliği ve güvenliğini sağlamadaki rolü ve bugüne kadar vatandaşlara karşı gösterdiği yüksek medeni tavrı ile gurur duymaktadır.

c. Vatanın esenliği ve güvenliğini anayasal meşruiyet çerçevesinde desteklemektedir.

d. Sivil devlet ve demokrasinin gerekliliğini, toplumda vatandaşlarla iletişimde ortak tek paydanın “vatandaşlık” temelli olduğu gerçeğini teyit etmektedir.

s, 93-94. 2012; Lin Noueihed-Alex Warren, *The Battle for the Arap Spring: Revolution, Counter-Revolution and the Making of a New Era* (New Haven: Yale University Press, 2012), pp. 280-283.

³⁸⁸ Hannâvi, s, 94-95.

e. Yolsuzluğun her türünü kesin olarak reddederek, konumları ne olursa olsun yolsuzluk yapanların hesap vermesi gerektiğini düşünmektedir.

f. Protestan Kilisesi vatanın geleceği hususunda farklı alanlardaki uzman kişilerle dinî temelde değil, vatandaşlık temelinde var olan diyaloga katılmaya hazır ve isteklidir.

g. Kilisemiz, kendisine bağlı gençlerin bazı yerlerde vuku bulan tahribat ve yıkımın izlerini izâle etmek için farklı alanlarda yapmış oldukları iyi niyetli girişimlerini takdir etmektedir. Bu alanda katılımın artmasını istemektedir.

h. Burada bulunan katılımcıların tamamı Mısır'daki tüm Protestan Kiliselerini 17 Şubat Perşembe ve 20 Şubat Pazar günlerini vatanın esenlik ve güvenliği için “dua günü” olarak tahsis etmeye çağırmaktadır.³⁸⁹

Protestan Kilisesi'nin bu açıklamasından iki gün sonra, 11 Şubat 2011'de, Mübarek'in Cumhurbaşkanlığı görevinden ayrılmasıyla birlikte ortayı bulmaya yönelik açıklama ve beyanları, 25 Ocak devrimini yapan gençlere ve onları himâye eden Silahlı Kuvvetler mensuplarına övgü dolu beyan ve açıklamalara dönüşmüştür.

3. Muhammed Mursi Döneminde Kıptîler

Muhammed Mursi (2012-2013), seçim kampanyası döneminde Cumhurbaşkanlığı seçimini kazanması hâlinde eşit bir şekilde tüm Mısırlıların Cumhurbaşkanı olacağı vadinde bulunmuş, ayrıca Kıptîlerden de yanına bir yardımcı alacağı sözünü vermiştir. Kıptîler bu durum karşısında Mursi'ye seçimlerde destek olup olmama konusunda kendi aralarında görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Kıptîlerin bir kesimi Mursi'ye destek verilirse sivil yönetimin sona erip yerine İslâmcı-dinî bir yönetimin gelebileceği, diğer bir kesim ise Mursi'ye destek vermenin “Ocak Devrimi”nin zaferi anlamına geleceği için destek olunması gerektiğini düşünmüştür. Kıptîler arasında ortaya çıkan ortak görüş ise, yeni gelecek Cumhurbaşkanı hakkında korkular üzerinden değil de yapacağı icraatlar üzerinden değerlendirme yapılması gerektiği yönünde olmuştur. Ancak Mursi'nin yapmış olduğu konuşmalar Kıptîlerin korkularını tam olarak giderememiştir. Çünkü Kıptîler açısından ortada gözle görünür bir değişim gerçekleşmemiştir. Ayrıca Mursi, Kıptîlerden bir Cumhurbaşkanı yardımcısı atayacağı sözünü yerine getirememiş;

³⁸⁹ Hannâvi, s, 94-97.

onun yerine, Kıptîlerden Semir Markos'u Demokratik Değişim İşlerinden Sorumlu Cumhurbaşkanlığı yardımcılığına getirmekle yetinmiştir. Bu yüzden bazı Kıptîler Mursi döneminin Mübarek döneminden daha da kötü olduğu görüşünü dillendirmeye başlamıştır.³⁹⁰

Mursi döneminde, Hişâm Kandil'in başbakanlığında kurulan hükümette 33 bakandan sadece Bilimsel Araştırmalardan sorumlu bir bakanlık Kıptîlere ayrılmıştır. Bu durum Kıptîleri 25 Ocak Devrimi ve sonrasındaki protestolarına karşı çıkararak Mübarek yönetiminin yanında yer alan ve bu yüzden Kıptîler nezdinde büyük bir itibar kaybına uğramış olan Kilise'nin kurum olarak tekrar merkez haline gelmesine sebebiyet vermiştir. Bu arada eski Patrik Şunnûde ölmüş yerine 2012 yılının Kasım ayında II. Tawadros Kıptîlerin yeni patriği seçilmiş, o da selefi Şunnûde'nin izlediği siyasetin neredeyse aynısını izlemiştir.³⁹¹

Ortodoks Kıptî Kilisesi'nin yeni patriği II. Tawadros, henüz patrik olmadan Muhammed Mursi'yi eleştirmeye başlamış birisiydi. II. Tawadros Patrik olarak seçilince gelenek olduğu üzere devlet başkanları bu merasime iştirak ederlerdi. Ancak Mursi belki de bu eleştirilerden ötürü bu merasime iştirak etmediği gibi yeni seçilen patriği tebrik de etmemiştir. Bu arada etkili pek çok siyasetçi ve yüksek rütbeli askerlerin çoğu bu merasimde hazır bulunmuştur. Bazı yorumcular bu durumu Cumhurbaşkanı Mursi ile Kilise'nin başı II. Tawadros arasındaki ilişkiler açısından iyi olmayan bir başlangıç olarak yorumlamıştır.³⁹²

Mursi ile Kilise yönetimi arasındaki zaten var olan anlaşmazlık, Mısır kiliseleri temsilcisinin 2012 Anayasa Taslağı'nın yazımı sırasında, taslağın 219. maddesine (kimliği düzenleyen madde) itiraz ederek komisyondan çekilmesi ile birlikte son noktaya çıkmıştır. Fakat Anayasa Taslağı kilise temsilcisinin bulunmadığı bir sırada komisyondan geçmiştir. Bu durum devlet ile kilise arasındaki krizin derinliğine işaret ediyordu. Siyasî

³⁹⁰ Neclâ Mer'i, "el-Mes'ele el-Kıptiyye Ba'de Sevre 25 Yenâyir (Ocak) Fi Itâri'l-Cemaati'l-Vataniyye", yy, Mominoun Without Orders, s, 13, 2017, (www.mominoun.com); Ayrıca bkz. Bâdiye Fevâz Yasin el-Hac Hüseyin, *Sevre '25 Yenâyir' el-Mısriyye: es-Siyase el-Amerikiyye Tücâhe Suûd ve Sukût Hukmi'l İhvân el-Müslimîn*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Filistin: Birzeit University, 2015.

³⁹¹ Tâmir Cuma Zâyed, *Tatavvuru Mevâkıfi'l-Akalliyeye Tücâhe et-Tahavvülât es-Siyâsiyye fi Mısır 2011-2015*, Gazze: Câmîatü'l Ezher, Külliyyetü'l Edeb ve'l Ulûmi'l-İnsaniyye, Bernâmecü Majistir Dirâsât eş-Şark el-Evsat, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), 2017, s, 91-92.

³⁹² Zâyed, s, 94.

olarak bölünmüşlük, İhvân-ı Müslimîn ile siyasî muârizları arasında var olan kamplaşmayı daha da tırmandırmıştır. Kıptîler ve Kilise kendilerini bir kenara atılmış olarak hissetmeye başlamışlardır. Kilise olup biten olayların seçilecek olan Cumhurbaşkanını başarısız yapacak bir komplo olarak değerlendirmiştir. Ayrıca Kilise, “Black Bloc CAİRO”³⁹³ adındaki bir örgütün olayların arkasında olduğunu iddia etmiştir.³⁹⁴

Patrik II. Tawadros, 07.11.2012 tarihinde, anayasanın tüm Mısırlıların hukukunu koruması gerektiğini, eğer sadece Müslüman çoğunluğun haklarını koruyan herhangi bir madde olursa buna itiraz edeceklerini, Mısır’da dinî bir devletin kurulmasına asla izin vermeyeceklerini açıklamıştır. II. Tawadros, 26.04.2013 tarihinde, Mısır’da yaşayan Kıptîlerin oranının % 15 olduğunu ve kendilerinin İhvân-ı Müslimîn yönetiminde görmezden gelindiklerini, verilen sözlerin yerine getirilmediğini iddia etmiştir. Ayrıca Patrik, Mübarek döneminde hâkimlik yapanlardan bazılarının Mursi tarafından emekliğe sevk edilmesini doğru bulmamış, “Yargı Mısır toplumunun direğidir. Bu kuruma kimse el süremez” diyerek Mursi tarafından yapılan bu uygulamaya da muhalefet etmiştir. Tawadros yaptığı tüm açıklamalarda muhalefet partisi gibi hareket ederek hükümetin uygulamalarını eleştirmiş, temennilerle gerçeklerin farklı olduğunu söylemiştir. Başkent Kahire’de Abbasiyye bölgesinde bulunan Katedral’e yapılan bombalı saldırıda hükümetin gerekli önlemleri almadığını ve bu olaylara seyirci kaldığını da iddia etmiştir. Tawadros, her fırsatta Muhammed Mursi’nin ülkeyi din ile yönettiğini ve bunun Mısır için uygun olmadığını: “İhvân-ı Müslimîn kötü bir görüntü oluşturdu. Bu kötü görüntünün derhal silinip ortadan kaldırılması gerekir. Müslüman olsun Hıristiyan olsun halkımızın tamamı bunu reddediyor ve bu durumdan kurtulmak istiyor. Muhammed Mursi idaresi, Mısır’ın medeniyeti ve tarihi ile hiçbir şekilde bağdaşmamaktadır. O, buna rağmen din adına yönetmek istiyor. Mısır toplumu İhvân-ı Müslimîn döneminde patlama noktasına; yönetim de bu tarz bir anlayışı kabul edemez bir noktaya gelmiştir”³⁹⁵ şeklindeki sözleriyle ifade etmiştir.

³⁹³ Mısırlılar “Blac Bloc CAİRO” adlı bu örgütün adını ilk defa Mursi karşıtı gösteriler esnasında duydular. Yaptıkları eylemler ile kimden taraf oldukları hâlâ anlaşılabilmiş değildir. <https://www.google.com>. Aljezeera. Net.

³⁹⁴ Mer’i, s, 13; Mûsa, s, 139-140.

³⁹⁵ Zâyed, s, 95-96.

Kıptî piskopos Filopat Cemil Azîz, 30 Haziran 2013'te yapılan askerî darbeden sonra Amerikan Washington Post Gazetesi'ne verdiği bir röportajda: “30 Haziran'da milyonlarca Hıristiyan, ordu ve kilise ile koordineli olarak birlikte meydanlara indiler. Biz Mısır'da hem anayasa hem de ileride kurulacak hükümet konusunda ağırlığımızı ortaya koyacağız. Hıristiyanların Meclis'te özel temsili olacaktır. İncil, Mursi'yi ve İhvân'ı söküp atmıştır” demiş; bir Hıristiyan uydu televizyon kanalı olan CTV'ye bağlandığı bir canlı yayında da: “Mursi'nin yargılanma tarihi olan 4 Kasım'ı, Patrik Tawadros'a doğum günü hediyesi olması için biz belirledik. Şu anda Mısır'da Hıristiyanlar hayal bile edemediğimiz bir nüfûz elde etiler fakat henüz bunu kazanamadık. 30 Haziran Devrimi'nin değersizleştirilmesine asla müsaade etmeyeceğiz. Biz Hıristiyanların yapması gereken, Rabbimizin emrettiği gibi omuz omuza birlik hâlinde olmamızdır. General Abdülfettah Sisi Mısır'a başkan olmaya layıktır”³⁹⁶ şeklinde açıklamalarda bulunmuştur. Gerek Patrik Tawadros gerekse bazı piskopos ve papazlar görüş ve düşüncelerini bu şekilde dillendirmekten çekinmemişlerdir.

4. Abdülfettah Sisi Döneminde Kıptîler

Mursi ve muhalifleri arasında siyasî kutuplaşma gitgide artmış ve kriz hâlini almıştır. 30 Haziran 2013'te başlayan Mursi karşıtı gösteriler 3 Temmuz 2013 günü Savunma Bakanı Abdülfettah es-Sisi'nin bir yanına el-Ezher Şeyhi Ahmet Tayyib'i ve Ortodoks Kıptî Kilisesi Patriği II. Tawadros'u, diğer yanına asker ve sivil kişileri alarak birlikte kameraların karşısına çıkarak askerî bir darbe yapıldığını ilân etmesiyle birlikte bir yıllık Mursi dönemi sona ermiştir. 2013 yılının Ağustos ayında Nahda ve Rabia meydanlarında askerî darbe karşıtı yapılan gösterilere sert müdahalelerle son verilmesi, kiliselere ve Kıptîlere ait mallara karşı şiddet olaylarının çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu şiddet olaylarından 44 kilise etkilenmiştir. Bu olayları kimlerin yaptığı hususunda farklı görüşler ileri sürülse de en çok adı geçenler arasında “Baltacılar” adı verilen rejim yanlısı çetelerin olduğu görüşü öne çıkmıştır. 3 Temmuz süreci ve sonrasında Kıptî Kilisesi ve temsilcileri daha önce yapılan anayasayı düzeltme komisyonu olan

³⁹⁶ Muhammed Tefvik, *et-Tâîfiyye ve'l-İstktâb es-Siyasî fi Mısır*, yy: Münteda el-Alâkât el-Arabiyye ve'd-Devliyye (The Forum For Arab International Relations, ty, s, 1-30; bkz. el-Ğırbâvî Yasir, *Akbâtu Mısır Hilâle Uhûd.. İzdihârün Fi Zemeni'l-Melekiyye ve Tevettürün Bi'l-Cumhûriyye*, 14 Febrair, 2017. <https://www.alaraby.co.uk/investigations/e1218586-5c83-4c80-add2-4148287bf999> E.T: (17.11.2020)

“Lecnetü’l-Hamsîn/Elliler Komisyonu” toplantılarına yoğun bir şekilde iştirak etmişlerdir. Kıptî patriği, 13 Ocak 2014 tarihinde, devlete yakın el-Ehrâm gazetesinde, bu anayasa oylamasına destek vermek için “Kavlü Neam Yüzüydü En-Niam/Evet Demek Nimeti Artırır” başlığıyla bir makale kaleme almıştır. Kıptî patriği Tawadros, selefi Şunnûde’den bile daha ileri giderek, Mart 2014’te, “el-Vatan” adlı bir Kuveyt televizyonuna verdiği röportajda:

“Mursi’ye karşı askerî bir darbe yapan Abdülfettah es-Sisi’yi yapılacak olan Cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılması yönünde teşvik ederek bunun “vatanî bir görev” olduğunu, Mısırlıların Sisi’yi 30 Haziran gününün bir kahramanı olarak gördüklerini, Arap Baharlarının Arap Kışı’na döndüğünü ve bu olayların “Arap ülkelerini parçalamak” üzere tezgâhlandığını söylemiştir. Bir İspanyol yayın organı olan “El Mundo” isimli gazeteye verdiği röportajda da: “Mübarek yaşından dolayı serbest bırakılmalıdır. Kıptîler onun 30 yıllık döneminde güven içinde nimetlerden faydalanmışlardır. Mısır toplumu Mursi döneminde toplumsal kargaşaya maruz kalmıştır. Halk dinî sistemi reddetmiştir”³⁹⁷ şeklindeki sözleriyle Mübarek’e sahip çıkarken Mursi’yi eleştirmiştir.

Abdülfettah es-Sisi döneminde kilise-devlet ilişkileri -bazı değişikliklerle birlikte- Mübarek dönemindekine benzer bir şekilde devam etmiştir. Mısır’lı yazar Visâm Fuad, Kıptî Kilisesi’nin, kendi konumunu güçlendirmek ve kendi varlığı için gerçek bir tehdit olarak algıladığı İslâmî akımlara karşı Sisi döneminde elde ettiği hakları şu şekilde sıralamıştır:

- a. Kilise yapım ve onarımının güvenlik onayı şartı olmaksızın yapabilme hakkı,
- b. Son beş yılda tahrip olan, yıkılan ve yok olmaya yüz tutmuş kiliselerin Silahlı Kuvvetlere bağlı Mühendislik Kurumu aracılığıyla geniş kapsamlı bir onarımının yapılması pazarlığı hakkını elde etmesi,

³⁹⁷ Taha, s, 9-11; bkz. İsmail Numan Telci, “Mısır 2014”, Sakarya Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, Orta Doğu Yıllığı 2014, ss, 144-166.

c. Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri devletlerinin “Kalkınma Tesisleri” adı altında Kıptî Kilisesi’nin ekonomik kalkınması için yaptıkları dolaylı yardımların sürdürülmesi³⁹⁸ hakkı,

d. Kıptî Kilisesi’ne ve kilise içi önde gelenlere ait ekonomik organizasyonlara Silahlı Kuvvetler aracılığıyla işlerini kolaylaştırıcı yardımlar yapılması hakkı,

e. Kıptî Kilisesi’nin daha önce kendisine ait olmayan ve haksız yere el koyduğu mekânlar hakkında sözleşme yapabilme hakkı,

f. Kıptî Kilisesi’nin sahip olduğu kiliseler, manastırlar ve onlara bağlı ekonomik kuruluşlarla alakalı olarak ruhsat hakkına sahip olması.³⁹⁹

³⁹⁸ Fehmi Jorc, *el-Kinisetü'l-Mısrîyye ve's-Siyase fi Mısr*, Merkez Malkom Kir-Karniğî Liş-Şarkı'l-Evsat, <https://carnegie-mec.org/2014/12/22/ar-pub-57582> E.T: (14,11,2020)

³⁹⁹ Fuad, s, 16-17.

SONUÇ

Mısır Ortodoks Kıptî Kilisesi'ni merkeze alarak yaptığımız bu çalışmada, Araplar İslâm dinini kabul etmeden önce Hanîflik, Putperestlik, Yahudilik, Mecûsîlik ve Hıristiyanlığı benimsemişlerdir. Hıristiyanlığın Arap nüfusun yaşadığı bölgelerde yavaş yavaş yayıldığı ve belli bölgelerin dışına çıkmadığı, Roma/Bizans ve Sasânilerin nüfûz alanlarında ise kısmî olarak yayıldığı tespit edilmiştir. Bu iki devletin sürekli çatışma ve sürtüşme hâlinde olmalarından dolayı bölgede yaşayan Hıristiyan Araplar bu çatışma ve sürtüşmelerden etkilenmişlerdir. Bölgedeki göç hareketleri ve savaşlar dil, kültür ve inançlar üzerinde büyük izler bırakmış, dolayısıyla Mısır'da yaşayan Kıptîler de bu durumdan nasiplerini almışlardır.

Kıptîlerin büyük çoğunluğu son iki bin yıl içerisinde üç kere dinlerini ve dillerini değiştirmişlerdir. Firavunlar döneminde Putperestlik, Roma/Bizans döneminde Putperestlik-Hıristiyanlık, Araplar döneminde ise İslâmiyet'i din olarak benimsemişler; aynı dönemde dil olarak Kıptîceden Yunancaya, Yunancadan Arapçaya geçiş yapmışlardır. Mısır'da Müslüman Arapların hâkim olmasıyla birlikte zaman içerisinde Hıristiyan Kıptîler Arap kültür ve medeniyetini benimsemişler, bu arada kendi dinî kültür ve inançlarını da muhafaza etmişlerdir. Müslümanlarla Kıptîler zaman içerisinde birbirleriyle iç içe geçmiş ve kaynaşmışlardır. Ancak Kıptîler bu kaynaşmada dinî kimliklerini ve kadîm kültürlerini kaybetmemişlerdir. Bugün Mısır'da yaşayan bir Müslümanla bir Kıptî Hıristiyan'ı görüntü olarak birbirinden ayırdetmek neredeyse imkânsız gibidir. Mısır'da yaşayan sıradan bir Hıristiyan bile günlük konuşmaları arasında Kur'an'dan bazı ayetleri ve hadis-i şerifleri rahatlıkla okuyabilmektedir. Bu durum Mısır toprakları üzerinde hem İslâm'ın hem de Hıristiyanlığın birlikte var olabilmesinin bir sırrı olarak değerlendirilmiştir

Ayrıca Mısırlı Kıptîler, Firavunlar medeniyetinin pek çok özelliğini atalarından tevârüs etmişlerdir. Bu yönleriyle diğer milletlerden farklıdırlar. Kıptîler, günümüzden yaklaşık iki bin yıl önce Hıristiyanlığı benimsemişlerdir. Zaman içerisinde Kıptî kültürü ile Firavunlar medeniyeti arasında sıkı bir etkileşim meydana gelmiştir. Hıristiyanlık Mısır'da çok hızlı bir şekilde yayılmıştır. Çünkü Hıristiyanlık Firavunlar döneminde mevcut olan imâni ilkeler üzerine kurulmuştur. Bunlardan birisi de teslis inancıdır.

Mısırlıların Kıptîceden Arapçaya geçişleri bir kaç asırda gerçekleşmiştir. Çünkü Mısırlıların asırlar boyunca tek dilleri ve tek inançları olmuştur. Bu arada Mısırlıların çoğu fetih sonrasında, beş-altı asır içerisinde İslâm dinini kabul etmişlerdir. Azınlıkta kalan Mısırlılar ise Hıristiyan olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu iki din Mısır’da “Müslüman çoğunluk” ve “Hıristiyan azınlık” şeklinde devam etmiştir. Fakat Mısırlılar antropolojik açıdan tek halk olup aynı kafatası ölçülerine, aynı kültür, medeniyet, dil ve lehçeye sahiptirler. Böylece onlar dillerini Arapçaya, dinlerini de çoğunluk olarak İslâm’a çevirmiş bir halktır.

Bu çalışmada, Mısır’da yaşayan Kıptîlerin dünyanın diğer yerlerindeki Hıristiyanların tamamından farklı oldukları, dünya kiliseleri içerisinde en eski ve en köklü olanlarının başında geldikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kıptîlerin, Müslümanların Mısır’ı fethinden önceki tarihleri, Batı Avrupa Kilisesi ile çetin bir mücadele içinde geçmiştir.

Tarihçi Makrizi, Müslümanların Mısır’ı fethettiği sırada Mısır’ın her yerinde Hıristiyanların yaşamakta olduğunu; ırk ve mezhep olarak iki gruba ayrıldıklarını belirtmiştir. Birinci grup devlet yanlılarıdır. Bunların tamamı Rum ırkına mensup Konstantin’in askeriydi. Bunların mezhebi “Melkânîyye” olup sayıları üç yüz binden fazlaydı. İkinci grup Mısırlılardır. Bunlara Kıptî denilmekteydi. Bunların soyu Habeşli, Nûbeli, İsrail kökenli olan kişilerle birbirine karışmış olup bunları birbirinden ayırt etmek neredeyse imkânsızdı. Bunların tamamına birden “Yakûbîler” denilmekteydi. Bunlardan kimi devlette kâtip, kimi tüccar ve satıcı, kimi papaz ve piskopos, kimisi de çiftçi ve zanaatkârlardan oluşmaktaydı. Bu kişilerle devleti yönetenler arasında büyük bir düşmanlık vardı.

Kilise tarihçisi Saîd İbn Patrik de, Mısırlıların çoğunluğunun Ariusçular olduğunu belirterek, İslâm öncesi Mısır toplumunun dinî anlayışı hakkında bir tespitte bulunmuştur. Mısırlıların Ariusçu din anlayışları İslâm dinine girişlerini kolaylaştırmıştır. Buna o dönemde Mısır’ın güney taraflarında yaygın olarak bulunan Gnostikleri de eklemek gerekmektedir. Zira bu iki grup İsa (as)’ın çarmıha gerilişini reddediyor ve bu inançla alay ediyorlardı. Çarmıha gerilenin ise, İsa’ya benzeyen/benzetilen birisi olduğuna

inanıyorlardı. İsa hakkındaki bu anlayışları Mısır'ın güneyinde yoğun olarak yaşayan Gnostiklerin de İslâm dinini benimsemelerini kolaylaştırmıştır.

Bu çalışma ile Mısır'da yaşayan Kıptîlerin sanılan aksine “Yakûbîler” olmadıkları da ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bazı tarihçilerin Mısır Kıptî Hıristiyanlarını “Yakûbîler” olarak adlandırması Muhammed Ferid Vecdî'ye göre hatalıdır. Çünkü Yakûbîler, Fırat ve Dicle nehirleri arasında yaşayıp erken dönem Kilise Babalarının (Atanasius, Cyrill, Dioscorus) öğretilerine sadık kalan Süryânîlerdir. Kadıköy Konsil Kararları karşıtı olan Antakya Kilisesi Patriği Severus'un talebesi olan Ya'kub Süryânî, hocasının görüşlerini kendisinden sonra Antakya ve etrafında yaymaya başlamıştır. Kendisine tâbi olan Antakya Patrikliği müntesiplerine Yakûbî denilmiştir. Süryânîlerden Yakub Barâdaî'nin görüşlerini benimseyenler ile ilgili kitaplar Batı dillerine çevrilirken Mısır Kıptîleri ile aralarında fark olmadığı şeklinde kayda geçirildiği için, Batılılar uzun yıllar boyunca (19. yüzyıla kadar) Kıptîleri Yakûbîler olarak tanımlamışlardır.

Mısır'da yaşayan her Hıristiyan Ortodoks değildir. Mısır'da Kıptîler Ortodoks, Katolik ve Protestan şeklinde üç temel mezhebe ayrılmışlardır. Ancak Kıptîlerin çoğunluğu Ortodokslardan meydana gelmektedir.

Bir Kıptî'nin kimliği bağlı bulunduğu kilise ile doğrudan ilişkilidir. Kıptî bir Hıristiyan, bağlı olduğu kilise ona istediği imkânları sunmadığı takdirde, vaftiz olduğu ve evlenirken nikâh kıydırdığı kilise yerine, Katolik veya Protestan Kilisesi'ne yönelebilir ve bu kiliseye bağlı okullara çocuklarını gönderebilir. Dolayısıyla onların sosyal hizmetlerinden yararlanmakta da bir sakınca görmez. Bu kiliselerin haftalık pazar ayinlerine de rahatlıkla katılabilir.

Haçlı Seferleri sırasında Arap dünyasında yaşayan tüm Hıristiyan mezheplerini ve mensuplarını aynı çizgiye koymak doğru bir yaklaşım tarzı olmayacaktır. Ancak Doğu Hıristiyanlarının Haçlı Seferlerine karşı genel bir duygusal bağ beslediklerini de göz ardı etmemek gerekmektedir. Azîz Süryal Atıyye, Haçlı Seferlerinin sonuçlarını Hıristiyan azınlıklar açısından ortaya koyarken bu seferlerin Arap İmparatorluğunda yaşayan azınlık Hıristiyanlara pek çok sıkıntı getirdiğini belirtmiştir. Ona göre buralarda yaşayan Hıristiyanlar, Müslümanlarla aralarında bir sorun olduğunda bu sorunu nasıl

çözeceklerini gayet iyi biliyorlardı. Oysa Haçlılar, buralarda yaşayan Hıristiyanlara ateistlere olan düşmanlığı da geçen bir düşmanlıkla isyancı/hârici gözüyle bakmışlardır. Bu yüzden onları, İslâm devleti himâyesi altında rahatlıkla kullandıkları en basit haklarından dahi mahrum etmişlerdir.

İlyas el-Hûri bu durumu değerlendirerek Hıristiyan Arapların Batı ile olan ilişkilerinin Haçlı Seferlerinin dünyayı birleştirme ve herkesi bu merkeze boyun eğdirme amacından itibaren çatışmalı bir hâl aldığına ortaya koymuştur. Bu durum Haçlı Seferleri sırasında öyle bir hâl almıştır ki farklı kültür ve medeniyete mensup olan her Hıristiyan'ı tasfiye etmek üzere uygulamaya konulmuştur. Batıların bu uygulaması başarılı olamamıştır. Ancak bölgede yaşayan bazı Hıristiyanlarla ilk dinî ve fikrî bağlılık ilişkisini bu sayede kurmuşlardır. Günümüzde ise Batı, misyonerlik, askerî işbirliği ve eğitim faaliyetleri ile Doğu Hıristiyanlarını (Arapları) dağıtmış ve içeriden vurmıştır. Böylece Batı'ya bağlı Hıristiyan gruplar ortaya çıkmıştır. Batı bu grupları bizim memleketlerimizde kendi hegemonyasını hâkim kılmak için kullanmış ya da kullanmak istemiştir. Sonuçta Doğu Hıristiyanlığı içeriden darbe yemiş, doğulu özelliği tasfiye edilmeye ve dinî/teolojik anlayışına darbe vurulmaya çalışılmıştır.

Kıptî Kiliseleri arasındaki benzerlik ve farklılıklara da kısaca değinilen bu araştırmada, Mısır'da bulunan manastırların Hıristiyanlık tarihi üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğu, ruhbanlığın Hıristiyan âlemine Mısır Kıptîleri tarafından öğretildiği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Ayrıca Hıristiyan Arapların, İslâm dininin ve Osmanlı hâkimiyetinin Arap dünyasında etkisinin kırılması için, Batılı dindaşlarıyla birlikte Arap milliyetçiliği/Arapçılık yaptıkları ve bu akımın önderliğini üstlendikleri misallerle ortaya konulmuştur.

Arap dünyasındaki Osmanlı karşıtlığı elbette sadece Hıristiyan Araplara mahsus bir durum değildir. Bu karşıtlık pek çok Arap aydınında da kendini göstermektedir. Bunlardan birisi de Muhammed Hasaneyn Heykel'dir. Heykel, 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlıların uhdesinde olan hilâfet müessesesinin İslâm'ı himâye ederek Arap medeniyetini de canlandırması beklenirken bunun gerçekleşmediğini ve Hilâfet müessesesinin baskılar yüzünden yıkıldığını belirtmiştir. Araplar bu durum karşısında

kendilerini savunmasız hissetmişlerdir. Heykel'e göre bağlar güçlü değildi. Bu süreçte Arap milliyetçiliği ve Arap birliği adına her ne kadar pratik ve teorik pek çok kazanım oldu ise de bunun siyasî çerçevesi hâlâ bulunmamaktadır. İşte bu yüzden Arap dünyası bugün hâlâ bir mozaik şeklinde köklü bir geçmişe sahip olmasına rağmen yoluna üçüncü dünya ülkesi olarak devam etmektedir.

Çalışmada ayrıca, Mısır'da krallığın yıkılmasından (1952) sonra ve özellikle de Patrik III. Şunnûde (1971-2012) döneminde Kıptî Kilisesi'nin -geleneksel tutumunu bir kenara bırakarak- kurum olarak siyasî bir figür gibi öne çıktığı ve pek çok etnik-dinî çatışmanın bu dönemde meydana geldiğide örneklerle ortaya konulmuştur.

Mübarek döneminin sonlarında (1981-2011) ortaya çıkan ve “Arap Baharı” adı verilen sosyal-siyasal olayların Kıptî Kilisesi ile Hıristiyan Kıptîleri karşı karşıya getirdiği bir süreç yaşanmıştır. Kilise kurum olarak Mübarek rejiminin yanında yer alırken, Kıptî vatandaşların siyasî rejimin baskısı, işsizlik, yoksulluk ve yolsuzluklarına karşı meydanlara indikleri görülmüştür. Ayrıca bu süreçte Kıptî Kilisesi, askerî darbe yoluyla iktidarı ele geçiren Abdülfettah es-Sisi yönetimine kurumsal olarak büyük destek vermiştir. Kıptî Kilisesi'nin hem Mübarek hem de Sisi rejimine büyük destek vermesinin, halkın egemenliğine bağlı bir sisteme geçilmesi sonrasında, Müslüman çoğunluğun yüksek oranda bulunduğu bir ülkede elde ettikleri hakların ellerinden çıkma endişesinden kaynaklandığı görülmüştür. Zira seçime dayalı bir sistemde Hıristiyan nüfusun azlığı sebebiyle Kilisenin kurum olarak geri planda kalacağı, merkezi fonksiyonunu kaybedeceği, Kıptî halkın siyasileri muhatap alacağı korkusu hem Kıptî elitlerini hem de dindaş olmaları sebebiyle Batılıları kaygılandığı gerçeği gün yüzüne çıkmıştır.

Adına “Arap Baharı” denilen süreçte, Kıptî Kilisesi'nin tüm uyarılarına rağmen pek çok Kıptî Hıristiyan Tahrir Meydanı'nda yapılan Mübarek karşıtı gösterilere katılmıştır. Bu durum, Kıptî halkla Kilise arasında bir kırılma meydana getirmiştir. Böylece Müslüman halkla Kıptî halkın destekleriyle Mübarek rejimi yıkılmıştır. Ancak çok geçmeden 19 Mart 2011'de yapılan Anayasa Değişikliği Referandum'u seçimleri, anayasa değişikliği seçiminden öte bir “kimlik” oylamasına dönüştürülmüş ve anayasa değişikliğine “evet” diyenlerle “hayır” diyenler şeklinde iki karşıt blok oluşmuştur.

Bu süreçte yapılan gösteriler uzun süre Mısır'ın ve dünya kamuoyunun gündemini meşgul etmiştir. Kıptî düşünürlerden Kemâl Gabriel, yapılan bu gösterilerle alâkalı olarak Kıptîler'in, Kilise'nin tüm ikazlarına rağmen bu gösterilere katıldığını belirtmiştir. 25 Ocak devriminden önceki suskunlukları ve halkın taleplerini içeren gösterilere katılmamaları Kilise'ye boyun eğmelerinden kaynaklanmakta idi. Çünkü Kilise, rejimi desteklemiştir... Patrik Şunnûde'nin sözlerinin de bir kıymeti olmadığını çünkü bu gösterilere bizzat katılıp kendi gözleriyle Kıptîlerin de katıldıklarını gözlemlediğini ifade eden Gabriel, başında asker şapkası veya sarık ya da papaz takkesi olan bir çetenin kitleleri yönettiği üzerinde durmuştur. Ona göre bugün Mısırlı gençler yeni bir durum ortaya koymuşlardır. Artık Mısır, 25 Ocak öncesindeki Mısır değildir.

Mübarek rejiminin, söz konusu halk ayaklanmaları sonrasında yıkılması ile birlikte Mısır'da çok partili hayata gerçek manada adım atılmıştır. Daha sonra yapılacak olan Cumhurbaşkanlığı seçimini Müslüman Kardeşlerin adayı Muhammed Mursi (2012-2013) kazanmıştır.

Son tahlilde, Mursi ve muhalifleri arasında siyasî kutuplaşma gitgide artmış ve kriz hâlini almıştır. 30 Haziran 2013'te başlayan Mursi karşıtı gösteriler 3 Temmuz 2013 günü Savunma Bakanı Abdülfettah es-Sisi'nin bir yanına el-Ezher Şeyhi Ahmet Tayyib'i ve Ortodoks Kıptî Kilisesi Patriği II. Tawadros'u, diğer yanına asker ve sivil kişileri alarak birlikte kameraların karşısına çıkıp askerî bir darbe yapıldığını ilân etmesi ile bir yıllık Mursi dönemi sona ermiştir.

Adına "Arap Baharı" denilen söz konusu süreç, askerî bir darbe ile inkıtaya uğra(tıl)mıştır. Gelecek günlerin neler getireceğini kestirebilmek zor görünmektedir. Çünkü başta Mısır olmak üzere bölge içten içe kaynamaya devam etmektedir. Müslüman çoğunlukla Hıristiyan/Kıptî azınlık ise yaşananlardan doğrudan etkilenmektedir.

KAYNAKLAR

ESERLER

- ABDUH Semir, *el-Mesîhiyyûne 'l-Arab ilâ Eyne? Vichetü Nazar*, 1. Baskı, Al-Maârif Forum: Lübnan, 2012.
- ABDÜ'L BÂKÎ Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü 'l-Müfehres li-Elfâzi 'l-Kur'ani 'l-Kerim*, 2. Baskı, Kahire: Dâru'l-Hadis, 1988.
- ABDÜ'L MESÎH Hanîn, *İbâdetü 'l-Asnâm fi 'l-Kiniseti 'l-Urtudoksiyye*, 1. Baskı, yy, 2009.
- , *Bid'atü 'r-Rehbene: Neş'etühâ ve Mebâdiühâ*, 1. Baskı, yy, 2009.
- ABDÜSSEYYİD İbrahim, *es-Sultan el-Kenesi: Übüvve La İrhâb*, 1. Baskı, Kahire: el-Mahabbe, 1995.
- AĞIRAKÇA Ahmet, "Gassâniler", C. XIII, İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1996, ss, 397-398.
- AKBULUT Bayram, *Afrika 'da Protestan Misyonerliği: Etiyopya Örneği*, U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi): Bursa 2017.
- AKÇURA Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, 4. Baskı, Ankara: Lotus, 2012.
- ALICI Mehmet, "Mecûsilik" *Dünya Dinleri*, ed, Şinasi Gündüz, 1. Baskı, Milet Nihal Yayınları 1: İstanbul, 2019, ss, 284-302.
- , "Mecûsilik", *Dinler Tarihi: El Kitabı*, ed; Baki Adam, 4. Baskı, Ankara: Grafiker, 2017, ss, 246-267.
- ALİ Cevâd, *el-Mufassal fi Tarihi 'l-Arab Kable 'l-İslâm*, Cüz, IX, 2. Baskı, Bağdat: yy, 1993.
- ARMÛŞ Muhammed, *Acâib 'u Tarihi Mısr*, Kahire: yy, ty.
- ARSLANTAŞ Nuh, *Mısır'da Türkler, Araplar ve Yahudiler: (Yahudi Tarihçi Yosef Sambari'nin "Sefer Divrey Yosef" isimli İbranice Kroniği bağlamında bir inceleme)*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- , "İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler: Abbâsi ve Fâtımiler Dönemi", 1. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Şubat 2009.
- ARTOKÇA İzzettin, "Kıptiler", (*Stratejik Rapor No:51*), Ankara: 2013.

- ATÂ Sâmiye Ayyâd, *el-Müşâreketüs-Siyâsiyye li'l-Akbât*, Takd: Servet İshak, 1. Baskı, Kahire: el-Meclisi'l-Âla li's-Sekâfe, 2010.
- ATIYYE Azîz Süryal, *Tarihu'l-Mesîhiyye eş-Şarkıyye*, Arapça Terc, İshak Abîd, Kahire: el-Meclis Â'lâ li's-Sekâfe, 1. Baskı, 2005.
- , *el-Hurûbus-Salîbiyye: Te'siruhâ ale'l-İlâkât beyne eş-Şark ve'l-Ğarb*, Arapça Terc: Filiph Sâbir Seyf, 2. Baskı, Kahire: Daru's-Sekâfe, 1990.
- el-ATRAŞÎ İyâd Mustafa Abdülfettâh, *Muâlecetü'l-Mevâkı'i'l-İhbâriyyeti'l-Elektronıyyeti'l-Arabiyye li-vakâi'i'l-Akbât fî Mısr*, (Doktora Tezi), Gazze: Ezher Üniversitesi (Gazze Şubesi- Filistin), 2012.
- AVAD Muhammed Mûnis Ahmed, *Coğrafiyyûn ve'r-Rahhâletü'l-Müslimûn fî Bilâdi's-Şam: Fi Asrı'l-Hurûbis-Salîbiyye*, 1. Baskı, Kahire: Ein For Human And Social Studies, 1995.
- AYDIN Mahmut-DURAN Asim, *Kur'an ve Hıristiyanlar: Kur'an'ın Geliş Ortamında Hıristiyanların İnançları, İbadetleri ve Kutsal Metinleri*, 1. Baskı, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları (KURAMER Yayınları:36, Dinler Tarihi Serisi:3), Şubat 2019.
- AYKIT Dursun Ali, *Etiyopya Kilisesi*, 1. Baskı, Ayışığı Kitapları: İstanbul, 2013.
- AYVERDİ İlhan, *Asırlar Boyu Târihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, (Gözden Geçirilmiş 3. b.), İstanbul: Kubbealtı, 2008.
- BAHR Semira, *el-Akbât fî'l-Hayâtis-Siyâsiyyeti'l-Mısrıyye*, Takd; Ali Ahmet Abdülkadir, y.y, 1979.
- BAŞ Ayşenur, *Papa III. Şenuda Döneminde Mısır'da Kilise-Devlet ve Kıptî-Müslüman İlişkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- BAŞ Mustafa, "Hicaz Yahudiliği ve Genel Yahudilikten Farklı Uygulamaları", *Bütün Yönleriyle Yahudilik, Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII*, ed. Asife Ünsal-Hüsamettin Karataş-Yasin Meral-Dilek Özbey, Türkiye Dinler Tarihi Yayınları: Ankara, 2012, ss, 219-235.
- BAŞ Bilal, *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Aryüsçülük*, 1. Baskı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul, 2016.

- el-BEHÂT Seniyye, “*Sekâfetü’l-Fitne ve Kadâyâ’l-Akbât fi’l-Îlâm el-Mısırî*”, *el-Akbât fi Mısır Ba’de’s-Sevr*, Dubai: el-Merkezü’l-Mesâdir li’d-Dirâsât ve’l-Buhûs, ss, 341-371.
- BEYDÛN Muhammed Ali, *Varaka b. Nevfel Mübeşşirü er-Rasûl: Asruhu-Hayâtühü-Şi’ruhu*, thk. Gassan Azîz Hüseyin, 1. Baskı, Daru’l Kütüb: Beyrut, 2002.
- BİLGE Mustafa L., “Necrân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: 2006, C. XXXII, ss, 507-508.
- BİŞÂRE Azmi, *Hel min Mes’eletin Kıptıyyetin fi Mısır*, 1. Baskı, Beyrut: el-Merkezü’l Arabiyyü Lil-Ebhâs ve Dirâsetis-Siyâsât, 2012.
- el-BİŞRÎ Tarık, *el-Müslimûn ve’l Akbât fi İtâri’l-Cemâati’l-Vataniyye*, y.y: el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-‘Âmme li’l-Kitâb, 1980.
- BUTLER Alfred J, *Fethu’l Arab li-Mısır*, Arapçaya Terc; Muhammed Ferid Ebu Hadîd Bey, 2. Baskı, Kahire: Mektebe Medbüli, 1996.
- , *el-Kenâis el-Kıptıyye el-Kadîme fi Mısır*, Arapçaya Terc; İbrahim Selâme İbrahim, takd; Niyâfe el-Enbâ Grogorius, Kahire: el-Heye’tü’l-Mısriyye el-‘Âmme Li’l-Kitab, 1993.
- BOZKURT Nebi, “Nûbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: 2007, C. XXXIII, ss, 222-223.
- DAĞÎM Semih, *Mevsûatü’l-Edyânü’s-Semâviyye ve’l-Vad’ıyye: Edyânü ve Mu’tekdâtü’l-Arab Kable’l-İslâm*, 1. Baskı, Beyrut: Darü’l Mekk el-Lübnâni, 1995.
- ed-DÂKÛKÎ Hüseyin Ali, “Hire”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: 1998, C. XVIII, ss, 122-124.
- DOĞANER Suna, “Mısır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: 2004, C. XXIX, ss, 553-555.
- DURAK Nihat, *Süryânîler Açısından 451 Kadıköy Konsili*, Rağbet Yayınları: İstanbul, 2012.
- EBU’N-NASR Abdülhamid Mahmud, *Akbâtü Beyti’l-Makdis: Dâiratü’l-Maârif el-Filistiniyye Bankü Ma’lûmâtil-Kudüs (2)*, yy, 1. Baskı, 2014.
- EBU ZEYD Muhammed Hâtim, *Müslimûn ve Akbât*, yy, ty.
- EMİN Ahmet, *Fecru’l-İslâm*, Kahire: Hindâvi, 2012.
- EMİN Semir, *Sevre Mısır*, 1. Baskı, Kahire: Daru’l Ayn, 2011.

- ERDOĞAN Mehmet, “*Fıkıh ve Hukuk Terimleri*”, 2. Baskı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- ERGİN Hasan, *Mısırlıların Dini İnanç ve Adetleri (Milattan Önceki Devirler)*, (Master Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- FAYDA Mustafa, “Mübâhele”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: 2006, C. XXXI, s, 425.
- , *Dinler Tarihi: el kitabı, “Mecûsilik”*, ed; Baki Adam, 4.b., Ankara: Grafiker, 2017, ss, 246-267.
- FELSEFE ANSİKLOPEDİSİ, “*Fransiskan ve Dominiken Tarikatları*” (ed. Ahmet Cevizci), Ankara: Ebabel Yayıncılık, C. VI, 2009.
- FERCU Bistâm, *el-Mesîhiyye el-Arabiyye*, USA: Arabic Bible Outreach Ministry, 2018.
- FEVZİ YUSUF Vecih, *Tatavvur Tasmimi'l-Kenâis el-Kiptiyye el-Urtudoksiyye bi Mısır: Kenâis ve Ediyretü Vâdi en-Natrûn*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kahire: Külliyye Hendese, Kısm el-Mi'mâriyye, Camiatü Ayn Şems, Kasım, 1974.
- FİFYÂN Fuad, “*el-Akbât ve Sevre Yenâyir*”, (ed. Heyet), Mitri er-Râhib, *Er-Rebiu'l-Arabi ve Mesîhiyyu eş-Şark el-Evsat*, Filistin-Beyti Lahm: Diyar, 2012.
- FORTACI Talha, *Doğuşundan Günümüze Nestûrî Kilisesi*, 1. Baskı, Eski Yeni Yayınları: Ankara, Şubat 2018.
- FUAD Visâm, *el-Kinisetü'l Mısıryye ve's-Siyâse ba'de Yulyu 2013 (Siyasî Rapor)*, el-Ma'had el-Mısri li'd-Dirâsâtis-Siyâsiyye ve'l-İstiratejiyye/Egyptian Institute For Political and Strategic Studies: İstanbul, 2016.
- GÜÇ Ahmet, “Putperestlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: 2007, C, XXXIV, ss, 365-368.
- , *Dinlerde Mâbed ve İbadet*, 1. Baskı, İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları 32, Dini Araştırmalar Serisi 3: 2011.
- GÜNDÜZ Şinasi, “Mecûsilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: 2003, C. XXVIII, ss, 279-284.
- , “*Din ve İnanç Sözlüğü*”, 1. Baskı, Ankara: Vadi yayınları, 1998.
- GÜNDÜZ Şinasi, “Mecûsilik”, Komisyon, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 1. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007.

- GÜRBÜZ Hasan, *Mısır Özelinde Müslüman Kardeşler Hareketinin Sosyolojik Analizi (İngiliz İşgalinden Arap Baharına)*, Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), 2014.
- GÜRKAN Salime Leyla, “Ruhban”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: 2008, C. XXXV, ss, 204-205.
- GÖNENÇ Halil Abdülkerim, *el-Mevsûatü'l-Fıkhiyyetü'l-Müeyyessere*, C. 1., Seha Neşriyat: İstanbul, 1992.
- HABÎB Refik, *Cemaatü'l-Kıptiyye Beyne'l-İndimâc ve'l-İn'izâl*, 1. Baskı, Kahire: Mektebe eş-Şurûk ed-Devliyye, 2005.
- el-HAC HÜSEYİN Bâdiye Fevâz Yasin, *Sevre '25 Yenâyir' el-Mısırîyye: es-Siyâse el-Amerikiyye Tüccâhe Suûd ve Sukût Hukmi'l İhvân el-Müslimîn*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Filistin: Birzeit University, 2015.
- HAMÎDULLAH Muhammed, *İslâm Peygamberi*, Ankara: Yeni Şafak Gazetesi, 2003.
- HANNA Mîlâd, “*el-A'midetüs-Seb'a li'ş-Şahsiyyeti'l-Mısırîyye*”, Kahire: Nahda Mısır, 1999.
- HANNÂVÎ İkrâm Lem'i, *el-Kinise el-İnciliyye fî Mısır ve'r-Rebî'l-Arabi*, *el-Akbât ve Sevre Yenâyir*, (ed. Heyet), Mitri er-Râhib, er-Rebiu'l-Arabi ve Mesîhiyyu eş-Şark el-Evsat, Filistin-Beyt Lahm: Diyar, 2012, ss, 93-103.
- el-HARBUTLÎ Ali Hüsni, *el-Kâ'be a'la Merri'l-Usûr*, 2. Baskı, Daru'l-Maarif: Kahire, ty.
- HARMAN Ömer Faruk, “Yahudilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: 2013, C. XXXXIII, ss, 224-226.
- HASANEYN HEYKEL Muhammed, *Harîfu'l-Ğadab (Kısatü Bidâye ve Nihâye Asrı Enver Sedat)*, yy: Mısır, Ağustos, 2006.
- HAYYÂTA Nihâd, *el-Firak ve'l-Mezâhibi'l-Mesîhiyye münzü'l-Bidâyât hatta Zuhûri'l-İslâm*, yy: el-Evâil, ty.
- HIZLI Mefail, “Kudüs'te Osmanlı Vakıfları”, *İnsanlığın Kırmızı Çizgisi: Kudüs*, ed; Mefail Hızlı-Ahmet Güç-Süleyman Sayar, 1. Baskı, Bursa: Bursa Büyük Şehir Kitaplığı, Nisan 2019, s, 137-152.
- el-HUDARÎ Hanna Cerces, *Tarihu el-Fikri'l-Mesîhî: Yesûu'l Mesîh Abre'l-Ecyâl*, Kahire: Darü's-Sekâfe, C. I., (I-IV), 1981, <http://www.ebnmaryam.com>
- HÜVEYDÎ Fehmi, *Muvâtnûn La Zimiyyûn*, 3. Baskı, Kahire: Daruş-Şurûk, 1999.

- İBN HİŞAM Ebu Muhammed Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I., Mısır:1936.
- İBN KESÎR İmam Ebi'l-Fidâ İsmail, *es-Sîre*, C. I., Daru'l-Marife: Beyrut, 1976.
- İMÂRE Muhammed, *Fî Mes'eleti'l-Kıptiyye: Hakâik ve Evhâm*, Kahire: Mektebe eş-Şurûk, 2001.
- , *İstirâticîyyetü't-Tansîr fi'l-Âlemi'l-İslâmî: (Dirâse fi A'mâli Mü'temeri Kolorâdo li-Tansîri'l-Müslimîn Ev Burûtûkûlât Kasâvise et-Tansîr, 3)*, 1. Baskı, Malta: Merkezü Dirâsât el-İslâmî (I.W.S.C), 1992.
- İSKENDERÎ-A.C. SEFDÎJ ÖMER, *Târihu Mısır ile'l-Fethi'l-Osmânî*, 2. Baskı, Kahire: el-Mektebetü'l-Medbûlî, 1996.
- KARAMAN Hayrettin, v.dğr., *Kur'ân Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara: 2006, I, ss, 219-220.
- KÂŞİF Seyyide İsmail, *Mısır fi Fecri'l-İslâm mine'l-Fethi'l-Arabi ila Kıyâmi ed-Devle et-Tûlûniyye (Tarihu'l-Mısriyyîn 82)*, İskenderiye: el-Hey'e el-Mısriyye el-Âmme lil-Kitab, 1994.
- KAPAR Mehmet Ali, "Kus b. Sâide", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: 2002, C. XXVI, s, 460.
- el-KELBÎ Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib b. Bişr, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, Türkçeye Terc: Beyza Düşüngen, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları LXXXIV: Ankara Nisan 1968.
-, *Kitabu'l-Asnâm*, Thk: Zeki Paşa, 3. Baskı, Daru'l-Kütüb el-Mısriyye: Kahire, 1995.
- KUTSAL KİTAP (*Tevrat, Zebur, İncil*), İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2009.
- KUZGUN Şaban, "Hanîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: 1997, C. XVI, ss, 33-39.
- , *İslâm Kaynaklarına Göre: Hz. İbrahim ve Hanîflik*, 2. Baskı, Bilge Kültür Sanat: 703, İstanbul: Eylül, 2015.
- KOMİSYON, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- KÖSE İsmail, *İngiliz Arşiv Belgelerinde: Arap İsyanı*, 3. Baskı, Kronik Kitap: İstanbul: Eylül 2019.

- LEYLÂ Ali, “Devrû'l-Akbât fî Binâi'l-Mücteme‘i'l-Mısırî”, *el-Akbât fî Mısır Ba‘de’s-Sevr*, (ed. Heyet), Dubai: el-Merkezü'l-Mesâdir li'd-Dirâsât ve'l-Buhûs, 2012, ss. 9-62.
- LÎN Noueihed-ALEX Warren, *The Battle for the Arap Spring: Revolution, Counter-Revolution and the Making of a New Era* (New Haven: Yale University Press, 2012).
- LİVAOĞLU Hilal, *Mısır'da Antik Mirasa Dönüş: Firavunizm Tezi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- LECNETÜ ET-TARİHU'L KIPTİYYE, *Hulâsatü Tarihi'l-Mesîhiyyeti fî Mısır*, 3. Baskı, y.y: Matbaatü Medârisi'l Ehad, 1996.
- MAKKÂRÎ Yakup, *Tarihu Kiniseti'l-Kıptiyye el-Cüz'ü'l-Evvel min Karni'l-Evvel ila Karni el-Hâmis*, 1. Baskı, Kahire: Darü Mecelle Markos, 2016.
- el-MAKKÂRÎ Atnasius, *el-Kenâisü'ş-Şarkıyye ve Evtânühâ: Rû'ye Âmme-Kinisetü'l-Meşrik el-Âşuriyye*, 1. Baskı, Cüz, 1, Kahire: yy, 2006.
- el-MAKRÎZÎ Ebû Muhammed Takıyyüddîn, *Târîhu'l-Akbât*, thk. Abdülmecit Diyab, y.y: Dâru'l-Fâzile, 1995.
- , *el-Mesîhiyyün ve Severâtühüm Dıdda'l-Hukmi'l-Arabi*, tahk. Cemal Muhammed Ebu Zeyd-Antuone Yakup Mihâil, Kahire: Mektebe el-Hurriyye, 2009.
- “Kıptiler”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*: Ankara: 2002, C. XXV, ss, 424-426
- MANSUR Mehmed, *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı?*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.
- MATEUS el-Enba, *Mevsuatü Tuqûsu'l-Kiniseti'l-Kıptiyye*, Derleyen; Mikail Maks İskender, Kahire: Mektebe el- Mahabbe, C. IV, 1998.
- , Takd; Niyâfe el-Enbâ Pişuvî, *el-Karârât el-Mecmaıyye el-Hâssa bi't-Tukûs el-Kenise*, 1. Baskı, Vâdi'n-Natrûn: Mektebe Deyr es-Süryân el-Âmir, 2010.
- el-MISRÎ Cemil Abdullah, *Eserü Ehli'l-Kitab fî'l-Fiten ve'l-Hurûb el-Ehliyye fî'l-Karni'l Evveli'l-Hicrî*, Medine: Mektebe ed-Dâr, 1987.

- MİDHAT Mahmut, *Mısrü'l-Kıbtıyye*, Takdim; Yunan Lebib Rızık, 1.b., Kahire: 1998.
- el-MUHÂMÎ, Zeki Şunnûde, *eş-Şühedâ: Mevsüatü Tarihi'l-Akbât ve'l-Mesîhiyye*, C. 11, yy: Mektebetü'l-Mahabbe, ty.
- MUHSİN Hâlid, *Mısr Beyne'd-Devle el-İslâmiyye ve'd-Devle Almâniyye*, 1. Baskı, Kahire: Merkez el-İ'lâm el-Arabi, 1992.
- el-MUKAFFA, Saveraus ibn. Tahk: Abdü'l-Azîz Cemaleddin, *Tarihu Mısır, min Bidâyâti'l-Karni'l-Evvel el-Milâdi hatta Nihâyâti el-Karni'l-Işriyn: Min Hilâli Mahtûtati Tarihi'l-Batârka li-Saveraus İbn. el-Mukaffaa, min Markus hatta el-Patrik 38 Bünyamin el-Evvel 622/661*, 1. Baskı, Cüz, 1, Kahire: Mektebe el-Medbûli, 2006.
- MÜDİRİYYE EL-MA'LÛMÂT, “*Akbât*”, (Rapor), 1. Baskı, yy: el-Merkez el-İstişâri Li'd-Dirâsât ve't-Tevsiq (The Cosultative Center for Studies and Documentation), 2011, ss, 1-37.
- MÜNÂVÎ Abdül-Latîf el- *el-Akbât: el-Kinise Em el-Vatan*, 1. Baskı, Riyad: Mektebe es-Sâi, 2005.
- NUSAYRÂT Fedva Ahmed Mahmud, *el-Mesîhiyyune'l-Arab ve Fikretü'l Kavmiyyeti'l-Arabiyye: Fi Bilâdi's-Şam ve Mısr (1840-1918)*, 1. Baskı, Lübnan: Merkez Dirâsâti'l-Vıhdeti'l-Arabiyye, 2009.
- ÖMER Ahmet, Muhtar, *Tarihu'l-Luğati'l-Arabiyye fi Mısr*, Kahire: el-Hey'e el-Amme li't-Te'lif ve'n-Neşr, 1970.
- ÖZBEK Gülşen, *Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu: İttihat ve Terakki Döneminde Türk-Arap İlişkileri (1908-1916)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş: 2010.
- ÖZDEMİR Bülent, *Süryânîlerin Dünü Bugünü: I. Dünya Savaşında Süryânîler*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu: Ankara, 2014.
- ÖZTÜRK Şeyma, *Suriye'de Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve II. Abdülhamid'in Suriye Politikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2015.
- POLAT Salihe, *Hiristiyanlık'ta Manastır Hayatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi): Ankara, 2004.

- SABRÎ Muhammed, *Tarihu Mısır min Muhammed Ali ile 'l-Asri 'l-Hadîs (Safahâtun min Tarihi Mısır 13)*, 2. Baskı, Kahire: Mektebe Medbüli, 1996.
- es-SAÎD Sinâ, *Enba Şunnûde es-Sâlis: Dünya... ve Din*, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıryye el-Âmme Lil-Kitab, 2005.
- SÂLİH Belhâc Selva, *el-Mesîhiyyetü 'l-Arabiyye ve Tatavurâtühâ: Min Neş'etihâ İle 'l-Karni 'r-Râbi el-Hicrî/el-Âşiri 'l-Mîlâdi*, 2. Baskı, Beyrut: Mektebetü't-Tenvîr, 1998.
- es-SARRÂF Fatıma Abdü'l-Mün'im Saîd, *el-Hire fi 'l-Karneyn el-Evvel ve 's-Sâni el-Hicreyeyn: Dirâse Tarihiyye, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Kûfe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 2007.
- SERT Ekrem, *Mısır Kıptî Kilisesi ve Günümüzdeki Durumu, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa: 2017.
- SÜRYAL Riyad, *el-Müctemau 'l-Kıptî fi Mısır fi 'l-Karni 19. (Doktora Tezi)*, Mısır: Mektebetü'l-Muhabbe, 1970.
- eş-ŞARKÂVÎ Cemalüddin, *Kadâyâ Cedide fi 'l-Mesîhiyye ve 'l-İslâm*, Cüz, 1, yy: Merkez Et-Tenviri'l İslâmî, ty, s, 98-104. [http://kotpo.has.it/E.T:\(14.07.2019\)](http://kotpo.has.it/E.T:(14.07.2019))
- eş-ŞEHRİSTÂNÎ Muhammed b. Abdulkerim, *el-Milel ve 'n-Nihal*, tahk, Muhammed Fehmi Muhammed, 2. Baskı, Lübnan: Darü'l Kütüp el-İlmiyye, 1992.
- ŞİMŞEK Aslıhan Arslantürk, *Orta Doğu'da Kimlik Sorunu ve Kıptîler, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Marmara Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul: 2010.
- ŞUAYBÎ Abdullah Abdülazîz, *el-Kinise el-Kıptîyye: Fikruhâ ve Menhecuhâ et-Tansîri Hilâle el-Karni 'l-İşrîyn*, (Doktora Tezi), Medine: Vizare et-Ta'lim el-Âli Câmia el-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye el-Ma'had el-Âli Li'd-Da've el-İslâmiyye Kısmu el-İstişrak, h.,1407.
- ŞUNNÛDE Zeki, *Mevsûatü Tarihi 'l-Akbât*, y.y, C.18, 1998.
- RABBÂT İdmun, *el-Mesîhiyyune 'l-Arab: Dirâsâtün ve Münâkaşâtün*, 1. Baskı, Beyrut: Müessesetü'l-Ebhâs el-Arabiyye, 1981.
- RUFEYLE Yakup Nahle, *Tarihu 'l-Ümmeti 'l-Kıptiyye*, tkd, Cevdet Cibre, 2. Baskı, yy: Metropol, 2000.
- et-TABERÎ Ebu Cafer Muhammed İbn Cerîr, *Câmiu 'l-Beyân an Te'vili Âyil-Kur'ân*, Mısır: 1379 (H.), C. I.

- TÂCİR, Jack, *Akbât ve Müslimûn: Münzü'l-Fethi'l-Arabi ila Âmi 1922*, Kahire: Hindâvi, 2012.
- TAHA Ahmet, *el-Kinise ve'l-Akbât beyne es-Siyâsi ve'r-Rûhi, (Rapor: 5 Şubat)*, İstanbul: el-Ma'had el-Mısırî Li'd-Dirâsâti's-Siyasîyye ve'l-İstiratejiyye/Egyptian Institute For Political and Strategic Studies, 2015.
- TALLÂL Hasen. *Mesîhiyye fi'l-Âlemi'l-Arabi*, 1. b, Amman: Mektebe Amman, 1995, s, 117-123.
- TARAKÇI Muhammet, *Protestanlıkta Sakramentler*, 1. Baskı, Bursa: Emin Yayınları (122), 2012.
- TAŞPINAR İsmail, “Marûniler” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: 2003, C. XXVIII. ss, 71-72.
- el-ÛDÂT Hüseyin, *el-Arabun-Nasâra: Ardun Târihiyyun*, 1. Baskı, Şam: el-Ehâli Li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzi, 1992.
- USLUOĞLU Tefik, *Arap Hristiyanlar: Değişim ve Etkileşim Boyutuyla Hristiyan Kültürü*, 1. Baskı, Ankara: Ütopya, 2012.
- VECDÎ Muhammed Ferid, *Dâiratü Maârifi'l-Karni'l-İşrîyn*, Beyrut: Darü'l-Fikr, C. VII. ss, 612-623.
- WAYKIN Edward, *Akalliyye Ma'zûle: el-Kıssatü'l-Hadîse li-Akbâtı Mısr*, Arapçaya terc; Necip Vehbe, yy: Aralık, 1999.
- YAHYA Ahmed, *Müzekkirâtü Muhammed Necîb Küntü Reîsen li-Mısr*, 2. Baskı, el-Mekteb el-Mısırî el-Hadîs: Kahire, 1984.
- el-YESÛÎ Sâmi Hallâk, *Müctemau Yesû: Takâlidühu ve Âdâtühü*, 1. Baskı, Beyrut: Daru'l-Meşrik, 1999.
- YILDIZ Hakkı Dursun, “Arap”, C. III, İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1991, ss, 272-273.
- YUSUF Ebu Seyf, *el-Akbât ve'l-Kavmiyye el-Arabiyye*, 1.b., Beyrut: Merkez Dirâsât el-Vihde el-Mürebbiye, 1987.
- ZAYED Tâmir Cuma, *Tatavvuru Mevâkıfi'l-Akalliyye Tücâhe et-Tahavvülât es-Siyâsiyye fi Mısr 2011-2015*, Gazze: Câmîatü'l Ezher, Külliyyetü'l Edeb ve'l Ulûmi'l-İnsaniyye (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), 2017.
- ZEKÎ İzzet, *Kenâisü'l-Meşrik*, 1. Baskı, Kahire: Darü's-Sekâfe, 1991.

- ZEKÎ İmîl-NİKOLA Finyas, *el-Kinise el-İnciliyye el-Mesihyye fi Mısır (el-Bidâyât ve 't-Tefâul ve 't-Tatavvur)*, 1. Baskı, Kahire: Dâr es-Sekâfe, 2015.
- ez-ZEMAŞERÎ Carullah Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi 't-Tenzil*, C. IV., Mısır: (H.) 1354.
- ez-ZÎN Muhammed Farûk, *el-Mesihyye ve 'l-İslâm ve 'l-İstişrâk*, 3. Baskı, Şam: Daru'l Fikr, 2002.
- ZEYD Saîd Abdül-Hakîm, *Nasâra 'l-Arab ve Akbâtu Mısır: Kırâe Târihiyye ve Rü'ye Tahliliyye*, 1. Baskı, Bahreyn: Mektebe Vehbe, 2008.
- ZEYDÂN Corci, *Terâcimu Meşâhir eş-Şark fi 'l-Karni et-Tâsi Aşere*, Cüz, 2, yy, yt.

MAKALELER

- ALLÛŞ İbrahim, “Urûbetü'l-Ârâmiyyin”, *Talkatu Tenvir*, sayı, 8, Ocak 2015, ss, 8-12.
- BAŞ Bilal, “Monoteist bir Hıristiyanlık yorumu: Aryüsçülük Mezhebi”, *Divan*, 2000/2, ss, 167-200.
- ÇELİK, Mehmet, “Lübnan 'da Milliyetçiliğin Fikrî Temelleri ve Oluşumu”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number, 35, p. 439-450 Summer I, 2015.
- ERDEM Mustafa, “Monofizit Kiliselerinde Din Anlayışı (Kıptî Kilisesi Örneği)”, *Dinler Tarihi Dergisi*, Dinler Tarihi Derneği Yayınları-2, 2000.
- “Kıptî Kilisesi Üzerine Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 36, sy. 1, 1997, ss. 143-178.
- ERTAN Temuçin F.-ÖRS, Orhan “Milliyetçiliğin Müphemliği: Milliyetçilik Nedir?”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı: 62, 2018, ss, 39-84.
- ERTOSUN Erkan, TOPRAK Pakize, “11 Eylül Sonrası Orta Doğu'da Din, Terör ve Müslüman Kardeşler Örneği”, *The Journal of Academic Social Studies (JASSS)*, 2016, Winter3, sayı: 42, ss, 559-573.
- FORTACI Talha, “Nestûriliğin Ortaya Çıkış Süreci”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 18, sayı: 2, 2018, ss, 64-99.
- GÖK Murat, “Abbâsiler Dönemine Kadar Mısır'da Kıptîler ve Müslümanlarla İlişkileri”, *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi*, sayı: 6, Aralık 2019, ss, 442-470.

- GÖRGÜN Hilal, “Mısır'da XIX. Yüzyıl Sonunda Panislamist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kamil”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 4, yıl, 2000, ss, 105-131.
- GRAFTON David, D. “Alakatü ed-Devle bi'l-Akbât: Nazra li'l-Mâdı Kable en-Netekaddem li'l-Müstakbel”, *el-Mecelle el-Lâhutiyye el-Mısriyye*, sayı: 1, yıl, 2014, ss, 5-23, <http://journal.etsc.org>
- GÜÇ Ahmet, “Hz. Peygamber Döneminde Müslüman-Hıristiyan Münasebetleri”, 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği), *Dinler Tarihi Araştırmaları-III* (Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara), Dinler Tarihi Yayınları: Ankara, 2002, ss, 395-415.
- HAZAR Ayşegül, “Mısır'da 25 Ocak 2011 Devremi Öncesi Kilise-Devlet İlişkisi”, *Sakarya Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, Orta Doğu Yıllığı, Makaleler*, ss, 464-484, 2014.
- HÜDHÜD Mahmud, “el-Kavmiyye el-Arabiyye, Büzürü'n-Neş'e ve't-Ticâhâti'l-Müstakbel”, *İdaât*, 26-07-2015. [https://www.ida2at.com/author/mahmoud-hadhoud/E.T:\(07.05.2021\)](https://www.ida2at.com/author/mahmoud-hadhoud/E.T:(07.05.2021))
- MER'Î Neclâ, “el-Mes'ele el-Kıptiyye Ba'de Sevre 25 Yenâyir (Ocak) Fi Itâri'l-Cemaati'l-Vataniyye”, *Mominoun Without Orders*, yy, 2017, s, 13.
- MISRÎ CEDİT PROTETAN KİLİSESİ*, “Ahbâru Kinyseti”, sayı:113, Kasım 2015, ss, 1-16. www.hechurc.org
- MÛSA Selmâ, “el-Kinisetü'l-Kıptiyye fi Mısır ve Sevre 25 Janiver: Nuktatü Tahavvül” *Umrân*, sayı: 7/2, 2014, ss, 131-150. <https://search.emarefa.net>
- NUSAYRÂT Fedvi, “el-Arabü'l-Mesîhiyyûn Tarih ve Hadâra”, *Talkatu Tenvir*, sayı, 8, Ocak 2015, ss, 4-6.
-, “el-Mesîhiyyun el-Arab ve Fikre el-Kavmiyye el-Arabiyye Fi Bilâdi'ş-Şam ve Mısır (1840-1918)”, *USA: 12.04.2010 tarihli Konferans Notları*, Philadelphia Üniversitesi, 2010, ss, 1-26.
- NOHA Wood, “Târihu'l-Veşm inde Tavâif el-Mesîhiyyîn ala Merri el-Usûr fi Mısır”, İskenderiye: 2017, ss, 1-16.
- OKUYAN Abdurrahman, “Arap Yarımadası'nda İslâm Öncesi Dini Yapı”, *İlâhiyat*, sayı:1, 2008, ss, 108-134.

- PETER Philip, “es-Salîb Merkez el-Cezb el-Îlâhi”, *Medrese el-İskenderiyye*, yıl: IV, adet, 111, Eylül-Ekim, 2012, ss, 87-98.
- RAHÛME Mustafa, “el-Ahvâlü’ş-Şahsiyye li’l-Akbât fi’t-Tarîk li’n-Nûr (Zevâcû’l Akbât)”, 13 Nisan 2019; <https://www.elwatannews.com>
- SÂTÎ Mehdi, “el-Mü’temer ed-Düveli: el-İslâm fi İfrikıyye 26 November 2006, (14), el-Kitâb es-Sâlis: el-Evrâk”, *Vizâre el-İrşâd ve’l-Evkâf; Cem’iyye ed-Da’ve el-İslâmiyye el-Âlemiyye*, Libya ty, ss, 117-138.
- SÛBÂÎ Hânî, “Hel Kâne li’l-Akbât Devrûn Târihiyyun fi Mukâvemeti’l-Muhtel (Hamelât es-Sâlibiyye-Fransi-Biritani?)”, *Merkez el-Makrizi lid-Dirâsât et-Târihiyye*, (Almaqreze Centre For Historical Studies London www.almaqreze.com), London, ty, ss, 1-19.
- TELCÎ İsmail Numan, “Mısır 2014”, *Sakarya Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, Orta Doğu Yıllığı 2014*, ss, 144-166.
- TEVFİK Muhammed, “et-Tâifiyye ve’l-İstktâb es-Siyasî fi Mısır”, *Münteda el-Alâkât el-Arabiyye ve’d-Devliyye* (The Forum For Arab International Relations, yy, ss, 1-30.
- ÜNALAN Sıddık-ÖZTÜRK Hakan, “Hz. Muhammed’in Hıristiyanlarla Yapmış Olduğu Diplomatik Münasebetlerin Evrensel Boyutu”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/2, 2007, ss, 11-31.
- ZEHRAN Muhsin Muharrem, “2005 Yılına Kadar İskenderiye Kentinin Genel Planlamasında Mimârî Mirasın Korunması: 22-26-04.1985, (Bildiriler)”, *İslâm Mimârî Mirasını Koruma Konferansı*, İstanbul: İki Nokta Araştırma, Basın, Yayın, Organizasyon, Şubat, 1987, ss, 353-365.

GAZETE VE İNTERNET SİTELERİ

- BASİLİUS Français, *Kudüs*, sayı; 5266, Mayıs, 2016.
- HÜSEYİN eş-Şeyh Muhammed, “*Keyfe Natakât Mısır bi’l-Luğati’l-Arabiyye*”, Dergi, Rasîf, 7 Aralık, 2018. <https://raseef22.com/article/173611> (11-11-2020)
E.T: (11.11.2020)
- FEHMÎ Jorc. *el-Kinisetü’l-Mısriyye ve’s-Siyase fi Mısır*, Merkez Malkom Kir-Karniğî Liş-Şarkı’l- Evsat, <https://carnegie-mec.org/2014/12/22/ar-pub-57582>
E.T: (14.11.2020)

eL-ĞIRBÂVÎ Yasir, *Akbâtu Mısr Hılâle Uhûd. İzdihârun fî Zemeni 'l-Melekiyye ve Tevettürün bi 'l-Cumhûriyye*, 14 Febrair, 2017.

<https://www.alaraby.co.uk/investigations/e1218586-5c83-4c80-add2-4148287bf999>

E.T: (17.11.2020)

<https://www.aljazeera.net/news/arabic/2015/11/26/> E.T: (10.12.2019)

<http://www.moslim.se/maktaba/kotob/melal-qawmiyah-azzam.htm> E.T: (11.05.2019)

<https://www.almasryayoum.com> E.T: (17.06.2019)

<https://www.cia.gov>. E.T: (23.06.2019)

EKLER

EK-1, Yerel ve Evrensel Konsillere Katılan Bazı Arap Piskoposlar:

Antakya Konsili (M. 336): Piskopos Berhuyus.

Sûlûkiyye Konsili (M. 359) (Irak-Bâbil yakınları): Piskopos Berhuyus.

Efes Konsili (M. 431): Petrus (Arap Bölgesi Piskopos).

Kadıköy Konsili (M. 451): Petrus (Madarib Piskopos Petrus), Kudüs Piskoposu.
Arap kökenli İyâs, Basra, Der'a, Süveyda, Burâk ve Şeyhu Miskîn Hahamları.⁴⁰⁰

⁴⁰⁰ Fercû, s, 19.

EK-2, Kıptîlerin Silahlı Ayaklanmaları

Müslüman idarecilerin Kıptîlere hoş görü ile davranıp onları affetmelerine rağmen Kıptîler Müslüman idarecilere karşı Rum devleti ile irtibata geçerek pek çok kere silahlı ayaklanma, isyan ve komploya girişmişlerdir. Müslüman idarecilere karşı bu ayaklanmalar aşağıda belirtildiği şekilde devam etmiştir:

1. Emevî Halifesi Abdül-Azîz b. Mervân (65-86 h.) döneminde zamanın İskenderiye Patriği, Habeş ve Nûbe Hıristiyan kralları ile irtibata geçerek bir ayaklanma başlatmıştır.

2. Emevî Halifesi Mervân b. Muhammed’i hicrî 132 yılında öldürmek için komplo girişiminde bulunulmuştur. Mervân b. Muhammed o dönemde Abbasiler tarafından yakalanmaya çalışılmıştır.

3. Abdullah Abdülmelik b. Mervân (86-90 h.) döneminde Kıptîler, Vâdi Natrûn manastırının önderliğinde ve İskenderiye patriğinin desteğiyle ayaklanmışlardır. Bu ayaklanma bastırılmıştır.

4. Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz (99-101 h.) döneminde, halifenin Kıptîlere karşı hoşgörüsüne rağmen, ona karşı gizli komplo kurmuşlardır.

5. Emevî Halifesi Yezid b. Abdülmelik (101-105 h.) döneminde ayaklanma girişiminde bulunmuşlardır. Halife bu ayaklanmayı bastırmak için ordu göndermek zorunda kalmıştır. Hıristiyanlar halifeden hiç hoşlanmıyor ve kendisini şeytan olarak görüyorlardı.

6. Hişâm b. Abdülmelik (106-126 h.) döneminde, hicrî 126 yılında, Mısır’ın Saîd bölgesinde bulunan Hıristiyan Kıptîler I. ve II. Babilyon⁴⁰¹ anlaşmalarını tanımadıklarını

⁴⁰¹ Bugünkü Fustat/Eski Kahire. Mısır’ın fethi esnasında buraya Kıptîler Babilon-Ân-Haymi: Mısır Babilon’u diye adlandırıyorlardı. Etrafı surlarla ve Nil sularıyla çevrili bu yerde pek çok kilise, manastır ve Havra bulunmaktaydı; Ebu Serce Kilisesi, Muallaka Kilisesi, Kızlar Manastırı ve Babilon Manastırı v.b. Bu kilise ve manastırlarda bu dönemde Kadıköy/Melkânî mezhebine göre ibadet edilmekteydi. Avrupalı yazarlar Orta çağlardan itibaren buraya ‘Babilyon’ adını vermişlerdi. Bu adlandırma Kahire şehri kurulana kadar devam etmiştir. Bu dönemde Mısır şehrine ‘Babilyon’ yöneticisine de ‘‘Hâkim’i Babilyon’’ demişlerdir. Buranın Müslüman Araçlar tarafından kuşatması yapıldığında Mısır Mukavkıs’ı burada bulunmaktaydı. Mukavkıs’ın Müslümanlar ile yapılan antlaşmasını (Babilyon Antlaşması) İmparator Herakious onaylamamıştır. Daha sonra Mukavkıs Nil üzerinden İskenderiye’ye kaçmıştır; el-Mukaffa, s, 578/594-596.

ilân etmişlerdir. Hükümet adamlarını da öldürmüşlerdir. O dönemde Mısır valisi olan Hanzala b. Safvan (119-124) üzerlerine bir ordu göndermiş ve ayaklanmayı bastırmıştır.

7. Mısır'ın Reşit şehrinde yaşayan Kıptîler, son Emevî Halifesi Mervân b. Muhammed (129-132 h.) döneminde bir isyan başlatmışlardır. Üzerlerine bir ordu gönderilmiş ve isyanları bastırılmıştır. Yine bu dönemde Kıptîler, Abbasilerden kaçan Mervân b. Muhammed'e karşı Abbasilere yardım etmişlerdir. Halifenin hicrî 132 yılında ölümüne sebep olmuşlardır. Bu işten dolayı daha sonra Abbasiler tarafından ödüllendirilmişlerdir.

8. Abbasi Halifesi Ebu'l-Abbas es-Seffâh (132-137 h.) döneminde, Mısır'da Semenuş şehrinde, Ebu Mina adındaki bir kişinin başlattığı isyan sonucu üzerlerine Mısır Valisi Ebu Avn (133-136 h.) bir ordu göndermiş ve liderleri yakalanıp öldürülmüştür.

9. Yezi b. Hatim (144-152 h.) döneminde, Mısır'ın Sehâ şehrinde, hicrî 152 yılında büyük bir isyan başlatılmış, Peşrut Kıptîleri⁴⁰² ve Yukarı Mısır'ın bazı bölgelerinde yaşayan Kıptîler bu isyana destek vermişlerdir. İsyân büyümüştür. Bu arada Kıptîlere o bölgelere tüccar kılığında gelen Bizans casusları da büyük destek sağlamışlardır. Bu isyan da bastırılmıştır.

10. Halife Me'mûn (198-218 h.) döneminde, Yukarı Mısır'da yaşayan Kıptîler isyan başlatmışlar ve Peşrut/Peşmur Kıptîleri de onlara destek olmuşlardır. İsyân büyümüştür. Halife bu isyanı bastırmak için bizzat ordunun başında bulunmuştur. İsyânları bastırılmıştır. Bu bölge bataklık olduğu için buralarda yaşayan Kıptîler doğal şartları kullanarak sık sık isyan girişiminde bulunmuşlardır. Bu isyanları da bastırılmıştır. I. ve II. Babilon⁴⁰³ antlaşmalarına bağlı kalacaklarına dair taahhütler alınmış; devlete

⁴⁰² Peşrut/Peşmur; Bu topluluk, Kıptî-Yunan karışımı bir topluluktur. Sürekli isyan edip idareye ve uygulamalarına karşı çıkan bu topluluk yaşadıkları topraklarda etkisiz hale getirildikten sonra Mısır Kıptîleri bir daha umumi bir isyana cesaret edememişlerdir; Tâcir, s, 81-86.

⁴⁰³ Babilon Anlaşması; 10 Aralık 641'de Amr b. Âs ile İskenderiye Patriği Mukavkis arasında gizli olarak yapılan bir anlaşmadır. Bu anlaşmaya göre; Müslümanlara cizye ödenecek, On bir aylık bir geçiş dönemi olacak, Roma askerleri İskenderiye'yi boşaltacak, Müslümanlar Hıristiyanlara ve kiliselerine dokunmayacaklar, Yahudilerin İskenderiye'de yaşamalarına izin verilecek, Rumlar, ellisi eli silah tutmayan yüz elli askerî rehin ve güvence olarak anlaşma gereği Müslümanlara teslim edecekler; Ömer İskenderî-A.C. Sefdiç, Tarihu Mısır ile'l-Fethi'l-Osmânî, 2. b., el-Mektebetü'l-Medbûlî: Kahire, 1996, s, 178-179.

sadakat göstereceklerine dair sözler verilmiştir. Halife Me'mûn, Kıptîlerin başındaki patriği bu ayaklanma sonrasında değiştirmiştir.⁴⁰⁴

⁴⁰⁴ Sübâi Hânî, ss, 1-19, <https://www.cia.gov>. E.T: (23.06.2019); Atıyye, s, 104-108; bkz.; Makrîzî, *el-Mesihyyun ve Severâtühüm Didda'l Hukmi'l Arabi*, Tahk, Cemal Muhammed Ebu Zeyd-Antuone Yakup Mihâil, Mektebe el-Hurriyye: Kahire, 2009.

EK-3, 2005 Yılı Mısır Arap Cumhuriyeti 291 Sayılı Kilise İnşâsı Kararnamesi:

-Anayasa incelendikten sonra,

-1976 yılı 106 sayılı Bina Yapım Yönetmeliđi Kanunu,

-1979 yılı 43 sayılı Yerel İdareler Kanunu,

-1983 yılı 117 sayılı Tarihi Eserleri Koruma Kanunu,

-1998 yılı 13 sayılı Cumhurbaşkanlığı Bazı konularda Valilere Yetki Verilmesi Kararnamesi,

-1999 yılı 453 sayılı İbadet Yerlerini Destekleme ve Restorasyon Kararnamesi gereği:

1. Madde; Vâililere Yetki...(Herkes kendi uzmanlık alanında) Hıristiyan dini gruplara kilise yıkım ve aynı yere yapımı, mevcut kilisenin tadilat ve genişletilmesine yetkili kurumlardan ruhsat alındıktan, ruhsat talebi için gerekli evrakların takdim edilmesinden sonra durumunda reddi gerektirecek geçerli bir gerekçe bulunmadıkça kesinlikle izin verilmesine,

2. Madde; mevcut kiliselerin destek ve restorasyonu talep edildiğinde kilise yetkilileri tarafından valiliklerdeki ilgili birime bunu yazılı olarak bildirilmesi gerekir.

3. Madde; yukarıda bahsi geçen 1999 yılı 453 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin kaldırılmasına,

4. Madde; bu karar resmi gazetede yayınlandıktan sonra yürürlüğe girer.⁴⁰⁵

⁴⁰⁵ Müdiriyye el-Ma'lûmât, s, 32-33.

EK-4, Kilise İnşası ve Onarımı için On Şart

1. Kilise inşa edilecek yer boş arazi mi tarım arazisi mi? Yaptıranın mülkiyetinde mi değil mi? (İstenen evrakların içine belge olarak konulmalıdır.)

2. İnşa edilecek kilise, camii ve türbe yerinin boyutları bu iş için uygun mudur?

3. İstenilen yer boş bir yer ise, Müslümanların yaşadığı yerde mi yoksa Hıristiyanların yaşadığı yerde mi bulunmaktadır?

4. Bu yer Müslümanların yaşadığı bir yerde ise yapıma engel olacak bir durum var mıdır yoksa yok mu dur?

5. İnşası istenilen kilisenin o yerleşim yerinde beyânın aksine o gruba ait başka bir kilise var mıdır?

6. İstenilen yerde kilise yok ise orası ile en yakın yerleşim yeri ile arasındaki mesafe ne kadardır?

7. İbadet yeri yapmak isteyen grubun o yerleşim yerindeki sayısı ne kadardır?

8. Kilise inşa edilecek yer Nil üzerindeki bir köprüye, su kanalına ve sulama ile ilgili kamuya ait bir yere yakın ise Sular İdaresinin görüşüne müracaat edilir.

9. Aynı şekilde ibadet yeri yapılacak yer demir yollarına ve istasyonlarına yakın bir yer ise ilgili kurumun görüşüne müracaat edilir.

10. İbadet yeri yapmak isteyen kişi o yerin 1/1000 ölçekli haritasını, o yere ibadet yeri açmak isteyen grubun başkanının imzası, o yere kilise inşa edecek tecrübeli mühendisin planı ve ilgili birimlerin hazırlayacağı bir raporu hazırlar. Yukarıda bahsi geçen ve istenilen belgeleri temin ederek resmi bir yazı ile ilgili bakanlığa gönderir.

Bişare'ye göre aslında bu "On Şart" sadece kiliseler için olmayıp cami ve mescit inşasını da içermektedir. (Bu konuda bir algı operasyonu yapılmıştır) Hatta cami inşası

için getirilen temin maksatlı 50.000 (Elli bin) Cüneyh'lik teminat bedeli kiliselerde aranmamıştır.⁴⁰⁶

EK-5, Kıptî Takvimi⁴⁰⁷

1. Tût (Thoût) Eylül (11 Eylül-10 Ekim)
2. Babâh Ekim (11 Ekim-9 Kasım)
3. Hatûr (Hatour) Kasım (10 Kasım-9 Aralık)
4. Kyhak (Kia'k) Aralık (10 Aralık-8 Ocak)
5. Tûbah (Toubeh) Ocak (9 Ocak-7 Şubat)
6. Amchîr Şubat (8 Şubat-13 Mart)
7. Baromhat Mart (14-15 Mart-8-9 Nisan)
8. Baramûdah Nisan (9-10 Nisan-8-9 Mayıs)
9. Bashens Mayıs (9-10 Mayıs-7-8 Haziran)
10. Baû'ûnah Haziran (8-9 Haziran-7-8 Temmuz)
11. Abîb Temmuz (8-9 Temmuz-6-7 Ağustos)
12. Misrâ Ağustos (7-8 Ağustos-5-6 Eylül) Artık gün Nesy (6-7 Eylül-10 Eylül)

⁴⁰⁶ Azmi Bişâre, *Hel min Mes'eletin Kıptîyyetin fi Mısr*, 1. b., Beyrut: el-Merkezü'l Arabiyyü Lil-Ebhâs ve Dirâsetis-Siyâsât, 2012. s. 36-37; Atâ, s. 241-242.

⁴⁰⁷ Mustafa, Erdem "Kıptî Kilisesi Üzerine Bir Araştırma", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 36, sy. 1, 1997, s. 168; İzzettin Artokça, "Kıptîler", (*Stratejik Rapor No:51*), Ankara: 2013, s. 8; Süryal, s. 232.

EK-6, Patrik III. Şunnûde ile yapılan roportajda kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplardan bazıları şöyledir:

-Kendinize örnek olarak aldığınız birisi var mı?

-Hayır. Yok.

-Size göre haram nedir?

-Günümüzde haram göreceli hâle gelmiştir. Dün haram olan şeyler bugün artık haram değildir... Tabii ki sâbit olan helâl ve haramlar vardır. Hak ve iyi olanla çelişen her ne var ise o haramdır...

-Geçmişe öfke ile bakıyor musunuz?

- Ben devamlı ileriye bakarım. Geriye bakmam.

-Din adamı siyaset yapabilir mi? Ya da biz din ile siyaseti niçin birbirinden ayırıyoruz?

-Sorun din ve siyaset kavramlarında değildir. Sorun din adamı ve siyaset adamı kavramlarındadır. Siyasetin dindar olmasından hiç kimse şikâyetçi olmaz. Ancak din adamlarının siyaset adamı olması konusu farklıdır... Din adamının hüküm vereceği dinî kuralların mâhiyeti hakkında fikir yürütmesi caizdir. Ancak anayasal hükümler ve kanunlar hakkında fikir yürütmesi caiz olmaz...

-Enver Sedat döneminde yönetime karşı düşmanlık yaptınız mı?

-Ben bir Hıristiyan olarak devlet yönetimine saygı gösteririm. Mukavemet göstermem. Hiç bir gün yönetim konusu ya da mukavemet (direniş) gündeme gelmemiştir.

-Fakat siz Başkan Enver Sedat yönetimine karşı durmadınız mı?

-Ben devlet yönetimine karşı durmadım. Fakat devlet yönetimi benim karşımda durdu. Bir gün kendisine bir mektup gönderdim. Dedim ki ey Başkan! Biz seni devamlı hakem olarak görüyoruz. Hasım olarak görmüyoruz. Fakat o hakem değil hasım olmayı tercih etti. Biz düşmanlık yapılan taraf olduk. Biz ona bir yönetici ve hakem olarak sığındık. O ise bu şikâyetimizi olayları tırmandırma ve haddi aşma olarak gördü. Daha sonra görüldü ki yaşanan olaylar bizi haklı çıkardı. Biz sadece Başkan'ı uyarmak istemiştik. 'Dikkat et. Orada tehlike var' diye. O bu uyarıları dikkate almadı. Bu nasihatleri düşmanlık olarak değerlendirdi. Olaylar bizi haklı çıkardı. O da şikâyet ettiğimiz şeylerin kurbanı oldu. Tehlike o derece arttı ki sonunda elem verici Tirübün Olayı (Sedat, 6 Ekim 1981 günü suikast) gerçekleşti.

-Enver Sedat kendisine Müslüman Kardeşleri ve Koministleri yakınlaştırması konusunda ne dersiniz?

-Öncelikle, Kominizm Mısır'ı tehdit etmiyor muydu? Mısır halkının tamamı dindardır. Koministler ise ateisttir. İkinci olarak, Sedat'ın o dönem ne bir partisi ne de dayanabileceği bir halk desteği vardı. O dönemde Mısır'da sadece Ali Sabrî (1920-1991)'nin başında olduğu "Arap Sosyalist Birlik Partisi" adında bir parti mevcuttu. Sedat'ın arkasına alabileceği bir halk desteğine ihtiyacı olduğu için hapishanelerde olanları serbest bıraktırdı. O biliyordu ki bu kişiler örgütlü ve güçlü idiler. Hapishane çıkışı kendisine destek olsunlar diye bunu yaptı.

-Hanke olaylarında ne oldu?

-Kıptîlerin Hanke'de bir kiliseleri yoktu. Kıptîler bir derneğin salonunu kiliseye çevirdiler. Orada ibadet ettiler. Aşırı İslâmcılar! Bu kanuna aykırıdır deyip kiliseyi yaktılar. 1972 Ekim ayının sonlarıydı ve 14 Kasım'da Patrik olarak makama oturdum. O gün katadrel insanlarla doluydu. Hanke konusundan ve Müslümanlarla olan ilişkimden samimi olarak o gün orada bahsettim. Dedim ki; kiliseleri yakanlar gerçek Müslüman olamazlar. Gerçek Müslüman elinden ve dilinden insanların güvende olduğu kimsedir. Onlar Ehli Kitap ile güzelce mücadele ederler. Ben bu konuyu Müslüman kardeşlerime bırakıyorum, diledikleri gibi yapsınlar. Ardından Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki bu sorun halledilene kadar Güneş beni yemek yerken görmesin. Kendime her gün güneş batana kadar oruç tutmayı adadım ve bu oruç aylarca sürdü.

-Başkan Sedat'ın buna tepkisi ne oldu?

-İkinci günde Sedat bir ortak komisyon kurdurdu. İçinde hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar vardı. Daha sonra bu gelişmelerden bir kaç ay sonra Aralık ayının sonlarına doğru beni patrikhanede ziyaret etti. O gün kiliseler konusunda anlaştık. Bana dedi ki,

-Niçin Kıptîler Müslümanları rahatsız edecek şekilde orada burada yasal olmayan bir şekilde kilise yapıyorlar? Dedi.

-Dedim ki yasal bir yol bulamıyorlar da ondan.

-Bana dedi ki seninle yıllık kilise yapımı konusunda bir plan yapalım. Yıllık ne kadar kiliseye ihtiyaç duyuyorsan hemen kabul, hatta on tane de benden dedi. Dedimki: Müslümanlar ile problem yaşamak istemiyorum.

-Dediki: birşeyden korkma. Biz ülkeyi içeride güzel yönetiyoruz.

-O halde yıllık farklı şehirlerde kırk kiliseye ihtiyacım var dedim.

-Bana on tane de benden elli olsun dedi. Görüşmemiz bir buçuk saat kadar sürdü.

Sedat'ın bu elli kilise sözüne rağmen bu söz uygulanmadı.

-Başkan Sedat oruç tutma kararınıza kızdı mı?

-Evet. Karşılıklı birbirimizi suçladık.

-Dedim ki, Ey Başkan! Orucumuz bir ibadettir. Siyaset değildir. Bu oruç insanlardan birisi için değil Allah içindir. Sustu. Ben bu orucu Kıptilere karşı yapılan saldırılara, kilise yakmalara ve kanun tasarılarına karşı bir tepki ortaya koyma olduğunu açıklamıştım.

-Enver Sedat'ı ilk ziyaretin hakkında ne dersin?

-İlk defa Ciza/Kahire'de evinde kur'a sonucu 31 Ekim 1971'de Patrik olduktan hemen sonra Kasım ayının başlarında ziyaret etmiştim. O gün beni bir kaç kere öpmüştü. Belki de bu öpücükler siyasiydi.

O gün bana:

“Kilise tarihini iyi okudum. Kilisenin eski şanlı günlerine dönmesini istiyorum”. Fakat ben bunu yapmaya kalkışınca yer yerinden oynadı.

-Bu gizli bildiri konusu ne idi?

-Ben görevimi samimi olarak yapmak istiyordum. Faaliyetlere başladım. Büyük bir kabül gördüm. Bu arada el-Ezher şeyhlerinden Şeyh Muhammed el-Fihâm (1969-1973) İskenderiye'de oturuyordu ve her hafta Gayt el-Ineb'de verdiği vaazlarla bizim faaliyetlerimize karşı faaliyet yapmaya başladı. Bundan sonra hakkımda uydurma bir bildiri yayımlandı. Sözde ben önceki gibi Mısır'ı Hıristiyanlığa geri döndürmek istiyordum. Sedat bu bildiriden binlerce kişinin önünde bahsetti. Sonunda dediler ki, bu bildiri uydurmadır. Sözde ben bu bildiri de Mısır idaresinin yarısının Hıristiyan olmasını istiyordum. Bu hiç bir vakit olmamıştır. Ancak bu bildiri aşırılık taraftarlarını aleyhime harekete geçirdi ve bu arada pek çok kilise kundaklandı.

-Enver Sedat ile birlikte namaz kıldınız. Bu ne zamandı?

-Evet. Bu ilk defa 10 Ekim 1971'de gerçekleşti. Patrikiye Bölgesi'nde Mar Markos hastanesinin temel atma töreni günü oldu. O bir konuşma yaptı. Ben de bir konuşma yaptım. Dedim ki “Mısır bizim içinde yaşadığımız yer değildir. Gerçek Mısır bizim içimizde yaşamaktadır”. Daha sonra Ariş'te Mısır bayrağı göndere çekildiği gün

(1967 Arap-İsrail savaşı ile İsrail tarafından işgal edilen Sina yarımadası 6 Ekim 1973 savaşı ile İsrail işgalinden kurtulmuştu.) birlikte namaz kılmıştık.

-İslâm Şeriatî'nin uygulanması konusunda görüşünüz nedir?

-Ben soruyorum tam olarak İslâm Şeriatî nedir?

-1) 'Emîr' kelimesi hakkında İslâm'ın görüşü nedir? Her şehrin her mahallenin her üniversitenin veya her fakültenin kendisine mutlak olarak tâbi olunan bir 'Emîr'i mi vardır? Safvet Abdül Ğani, Ferec Foda'nın öldürülmesi talimatını vermişti.

-2) 'Küfür' hakkında İslâm'ın görüşü nedir? Kâfir kişi Allah'ın varlığını kabul etmeyen kişi midir? Yoksa dinde sabit olan şeylere inanmayan kişi midir? Veyahutta kâfir her meseleye çekilebilen, diğerinin görüşüne aykırı olan her şey midir? Nitekim kimi insanlar toplumun tamamını zaman zaman tekfir ettiler.

-3) Şeriat aleyhine görüş ifade eden herkes kâfir mi oluyor? Ya da kâfir olanın öldürülmesi helal olup idamına mı hükmediliyor?

-4) Şeriatin kadın hakkındaki görüşü nedir? Kadın sadece evde çocuk bakan, toplum ya da kamu işlerinde çalışmayan birisi midir?

-5) Şeriatin bankalar ve faizler hakkındaki görüşü nedir?

-6) İçki içmek ve sinema hakkındaki görüşü nedir? Tövbe eden artist bayan sanatçılar sinemadan uzak mı duracaklar? Sinema haram mıdır?

-Allah katında geçerli din sadece İslâm'mıdır?

-Bunun manası İslâm olmayan din değildir... Nasıl?

-İslâm Şeriatî ve Velâyet hakkındaki görüşünüz nedir?

-Şeriat diyor ki, Müslüman olmayanın Müslüman birisi hakkında velâyeti yoktur. Bunun manası bir Hıristiyan kesinlikle devlet başkanı olamaz. Hatta kapıcı bile olamaz. Çünkü kapıcı kapının bekçisidir velâyeti ondadır.⁴⁰⁸

-Hüsnü Mübarek döneminde alınan bir kararla Ocak 1985 yılına kadar Vâdi Natrûn manastırında zorunlu ikametiniz sona erdi. Bu manastırda uzun süre kalmanızın sebebi nedir?

-Ben problemlerin çözümü için Allah'a bir süre tayin edemem. Ben problemlerin uygun zamanda ve uygun bir şekilde çözümünü Allah'a havale ediyorum. Belki de şartlar

⁴⁰⁸ es-Saîd, s, 24-35.

oluşmamıştır. Özellikle Mısır o dönemde güvenlik açısından zor bir dönemden geçmekteydi. Bunu da dikkate almak gerekir. Olaylara kendi açımızdan bakmak doğru olmaz. Devletin genel siyasetini de dikkate almak gerekir. Hakkımızda alınan karar bizim bilemediğimiz bazı sırları içinde barındırabilir.

-Başkan Hüsnü Mübarek'in Kahire'de bulunan patriklik makamınıza geri dönmenize imkân veren kararı karşısında ne hissettiniz?

-Demek ki, Allah'ın benim dönüşüm için seçtiği vakit artık geldi diye hissettim. Ülkedeki mevcut siyasî kadrolarında zaman olarak artık ikna olduklarını ve dönmem için vaktin geldiğini hissettim. Başkan Mübarek'e karşı bir minnet hissettim. Hatırlıyorum da, Katedral'e Kıptî halkın sevinç gösterisi arasında girdiğim gün pek çok kişi beni tebrik etmeye geldiğinde orada bulunanlara şunu söylemişim; ben kendim için sizin sevgi ile dolu kalplerinizden başka bir makam bilmiyorum. Ben sizin kalbinizdeki yerimden göz açıp kapayana kadar dahi olsa bir lahza bile uzaklaşmadım.

-1995 yılında Mübarek Adisababa (Etiyopya'nın başkenti) ziyareti dönüşünde başarısız bir suikaste maruz kalmıştı. Siz bu olay sonrası ziyaretine gidince kendisine ne dediniz?

-O gün içimden gelerek kendisine: "Biz, ey Başkan olayların Allah'ın elinde olduğuna inanıyoruz. Ölüm size çok yakındı. Fakat Allah'ın eli size daha yakın olduğu için bunu önledi. İnsanların elinde ölüm silahları vardı. Sizin hayatınız Allah'ın elindeydi. Allah'ın eli daha kuvvetlidir. Allah sizi ileride yapacağınız görevler için korudu." Dedim.

-Masum olmak Kitab-ı Mukaddes'e mi aittir yoksa kiliseyi temsil eden papaya mı?

-Elbette Masumluk Kitab-ı Mukaddes'e aittir. Ancak kilisede Kitab-ı Mukaddes öğretilerine tâbi olursa kilise de o vakit masum olur.

-Sizin din anlayışınıza göre din günlük işlere müdâhil olmalı mıdır?

-Din günlük işler müdâhil olur. Siz Müslümanlar 'Din muâmeledir' diyorsunuz. Din hayatın içine yüzde bin (%1000) müdâhil olur. Dinin bu fonksiyonu olmaz ise o halde faydası nedir?

-Size göre Hıristiyanlık ve Yahudilik arasında gerçek bir yakınlaşma olması mümkün müdür?

-Dinî inanç yönünden bir yakınlaşma olması mümkün değildir. Yahudiler'e göre Efendi Mesîh aslında peygamber olarak gönderilmemiştir. Onlar Hıristiyanlıktan tamamen uzaktırlar. İsa Mesîh'in peygamberliğine inanmayan Yahudiler ile onun peygamberliğine inanan Hıristiyanlar arasında kesinlikle herhangi bir yakınlaşma olması söz konusu değildir... Dinler arası yakınlaşma ile ilgili söylenenlerin tamamından maksat dinlerin değil din sahiplerinin birbirleri ile bir tür dayanışma yakınlaşması kastedilir. Bu dayanışma da din temelli olmaz. Bu yakınlaşma sosyal, ekonomik ve siyasî temelli olur. Bu da ortak çıkar anlamına gelir. Bu da dinlerin birbiri ile yakınlaşması değil din sahiplerinin birbiri ile yakınlaşması anlamına gelir. Bu yakınlaşmalar herkesi temsil etmez. Doğu Hıristiyanlarının Yahudiler ile yakınlaşmakla herhangi bir alâkaları yoktur. Tam tersine Doğulu Hıristiyanlar onları topraklarını işgal eden ve güçle oldubitti yapan kimseler olarak görüyorlar. Buradan bir yakınlaşma çıkması mümkün müdür? Belki de bu yakınlaşma ve dayanışma doğudan çok batı ile alâkalıdır. Doğu Hıristiyanları, Yahudilere karşı tutumlarında birbirleri ile uzlaşma bakımından sabit ve tutum olarak belirli bir konumdadır. Son gelişmelerin tamamı Batı'nın İsrail ile el sıkıştığını gösteriyor. Vatikan'ın son planı Hıristiyanlık ile Yahudilik arasında bir çatlak olmadığını, Yahudilerle olan gerçek anlaşmazlığın ise Kıptî Kilisesi'ne mahsus olduğunu ortaya koymuştur. Tabiki İsrail'i bütün devletler desteklemiyor. İsrail'e tam ve kapsamlı bir destek Orta Doğu'da barışı görmezden gelmek anlamına gelir. Barış, hak ve adalet üzerine kurulur. Güç ve zorlama üzerine değil. Doğu, işgal altındaki topraklardan meşru olan haklarını geri almadıkça Orta Doğu gerçek bir barıştan uzak kalacaktır. Bunun anlamı da gerginlik sürecektir demektir. Barış başkasına ait işgal edilmiş topraklar üzerine ya da başkalarının haklarının gaspedilmesi üzerine tesis edilemez.⁴⁰⁹

-1999 yılı Eylül ayı başlarında ölen Papaz İbrahim Abdusseyyid için niçin cenaze namazı kılınmasını yasakladınız?

⁴⁰⁹ es-Saîd, s, 36-60.

-Öldükten sonra cenaze namazı kılınması yasaklanan ilk kişi o değildir. O kişiden daha öncede bazı yolsuzlukları olan bir papaz için de cenaze namazı kılınmasını yasaklamıştık. Biz bu gibi işleri fiili zina gibi kabul ediyoruz. Daha önce de hakkında sahtekârlıktan dolayı hapis kararı verilmişti. Biz onu ölümünden kısa bir süre önce tevbe edip pişmanlık duyması için davet ettik. O bu daveti reddetti. Biz de onun için cenaze namazı kılınmasını engelledik. Muhalif olan bu kişi ve beraberindekilerin bundan ders almaları gerekirdi. Ancak onlar bizim bu kararımızı protesto ettiler. Gün geldi tevbe etmeden ansızın ölüverdi. Biz de onun için cenaze namazı kılınmasını engelledik.

-Sizin için cenaze namazı ne ifade ediyor? Bunu hafife alanlar var.

-Anlamı kiliseden havale edilmek demektir. Biz cenaze namazımızda; “Ya Rabbi! Onun için rahmet kapılarını aç. Ona Firdevs kapılarını aç ki oraya girsin ve onu Nur Melekleri hayata taşınsın.” Kilise’nin uzun yıllar önce papazlık görevine son verdiği bir kimse için böyle bir duayı nasıl yapabilirsiniz? Tevbe etmemiş, her şeyde Kilise’ye saldırmaya devam etmiş olan bu kişi sanki Ortodoks akidesinin dışına çıkmış birisi gibidir.

-Size hangi konularda itiraz ederdi?

-Her konuda.

-Size göre tevbe nedir?

-Hatasını itiraf edip af dilemektir.

-Nasıl yani?

-Açık itiraf. Ya da yazdığı bir yazı ile “Ben yazdıklarımın dolaylı hata ettim. Af diliyorum. O vakit Kilise de onu affeder.

-Görüş ayrılığı aslında sorun olmamalı değildir?

-Görüş ayrılığı bir yere kadar fikir özgürlüğüdür. Ancak buradaki ayrılık itikad ayrılığı olduğu için onu mezhep dışına çıkarır. Çünkü o insanların huzurunda son nefesine kadar Kilise’nin iman, öğretisi ve uygulamalarına bağlı kalacağım diye söz vermişti. O kişi

Kilise dışına çıkmakta özgür olduğu gibi Kilise de onu kendi içinden çıkarıp atmakta özgürdür. Biz de kiliseden üzerine cenaze namazı kılınmamasını istedik.

-Kasr-ı Dubara’da papaz Münir Abdunnûr cenaze namazını kıldırılmayı kabul etti. Buna ne diyorsunuz?

-Bunu gazetelerden okuyunca çok şaşırdım. Bu ciddi mi şaka mı? dedim. Protestan Kiliseleri kesinlikle ölümler için namaz kılmaya inanmazlar. Bir Protestan Kilisesi inanmadığı bir şeyi yapmayı nasıl kabu eder?...Onlar cenaze için sadece “Allah ona rahmet etsin” derler. Bir cenaze kiliseye girince İncil’den bazı bölümleri orada cenaze için bulunanlara okurlar. Ölüye rahmet olsun diye değil.

-Papaz Sercious’da Kilise’nin aforozuna maruz kalmıştı. Ancak patrik/papa onun cenaze namazının kılınmasına müsaade etti.

-Ama o hayatının son anlarında tevbe etmişti.

-Talat Yunan’da sizin aleyhinizde çok sert bir yazı yazmıştı. Enba Grogorius eşinin talebi sonrası cenaze namazına müsaade etmişti.

-Bunu bütün Kıptîler eleştirmişti. Talat Yunan, Enver Sedat döneminde aleyhime bir yazı yazmıştı. Ben o sıralar manastırda kalıyordum. Yazdığı yazının yayınlandığı günün ertesi günü öldü. Bazıları bunu papanın öfkesini celbedersen işte öyle olur dediler. Ben onun aforoz edilmesi hakkında bir karar çıkarmadım.

-İbrahim Abdusseyyid için cenaze namazı kılan kişiler hakkında Kilise’nin tutumu nedir?

-Önce cenaze namazını kılanlar hakkında soruşturma açmak daha sonra da cezalandırmak.⁴¹⁰

-İslâm dini ile Hıristiyanlık arasında bir diyalog kurma imkânı var mıdır?

-Bu iki din arasında vatana hizmet açısından diyalog zorunludur. Ancak itikâdi anlaşmazlık noktaları hassas konular olup buraları tartışmamak gerekir. Ortak işlere

⁴¹⁰ es-Saîd, s, 65-73.

gelince bunlar; imâni, sosyal, edebi, milli ve vatani yönü olanlar olmalıdır. Örneğin, Allah'ın varlığının isbatı konusunda ateizme karşı birlikte olmak, yine bazı felsefecilerin din karşıtı söylemlerine birlikte karşı durmak; Darwin teorisi, insanın aslı veya insanın Âdem'den önce varlığı gibi konular... Batı'da olan ahlâki ve fikrî yozlaşmaya birlikte karşı durmak... Özgürlük kavramı ve sınırı ile aile ilişkileri gibi konularda ortak hareket edebiliriz.⁴¹¹

-Yakın zamanda İsrail'de 'Yahudi-Hıristiyan Konferansı' yapıldı. Bu konferansa bin tane gözlemci katıldı. Bu konferans çalışmalarını; Aşırı İslâmcılığa karşı dayanışma içinde olmaya odaklanma çağırısı yaparak tamamladı. Bu konuda ne dersiniz?

-Hıristiyan Araplar bu tür bir akıma katılmazlar. Bu düşüncenin sahipleri batılılardır ya da Batı'da Siyonizm'i destekleyenlerdir. Yahudiler Mesîh'in gelişine inanmıyorlar ki Mesîh beklesinler. İslâm Mesîh'in geldiğine inanıyor. Hıristiyanlar ile birlikte Mesîh'in doğumunu kutlayabilirler. Bu Yahudiler ile olmaz. İslâm İncil'e inanıyor. Mü'minlere; Tevrat ve İncil'le hükmetmedikçe hak üzere olunamayacağını söylüyor. Yahudiler, İncil'e de inanmıyor. Müslümanlar, Mesîh'in Bâkire Meryem'den doğduğuna inanıyorlar... Yahudilere gelince onlar 'Bâkire' kelimesini 'Kız' diye tercüme etme çabası içerisindedir. Bu olaya bâkirelik yönünden değil yaş yönünden bakıyorlar...⁴¹²

-Bu görüşmeler (Arap-İsrail Barış Görüşmeleri) sırasında son merhalede Kudüs'ün geleceğini nasıl görüyorsunuz?

-Kudüs tamamen Arapların elindeydi. Sonra, Doğu ve Batı diye ikiye ayrıldı. Akabinde Araplar Kudüs'ün tamamını kaybettiler. İsrail Kudüs'te Yahudi nüfusu ve Yahudi yerleşim yerlerini çoğaltmaya başladı. Benim korktuğum şey; Kudüs'ün bu görüşmelerde en sona bırakılarak İsrail tarafından en sonunda orada yaşayan Arapların varlığına tamamen son verilmesidir. Yine bu aşamada İsrail'in hile ile Yahudilerin çoğunluk, Arapların azınlık olduğu bir ortamda Kudüs hakkında bir oylamaya giderek sonucun kendi lehine çıkmasıdır. Geçen her gün Arapların lehine değil. Görüşmelerde

⁴¹¹ es-Saîd, s, 109-115.

⁴¹² es-Saîd, s, 197.

her zaman Kudüs'ün sona bırakılması İsrail'e yeterli zaman kazandırılması demektir. Sonunda bu sorun kendi aleyhine çözümlensin diye. Bugün İsrail'in yaptığı Arapları ileride yaşanacak felâketlere alıştırmaktır. Bu çerçevede İsrail'in isteği, Arapların ümitsizliğe düşüp bu sorunun çözümü için bir çıkış yolu bulmalarının önünü kesmektir. Ayrıca İsrail, Arapları yaşadıkları topraklardan kovmak için onları tehdit etmeyi ve korkutmayı da ihmal etmemektedir. Böyle bir ortamda Kudüs'ün tamamen elden çıkmasından korkuyorum.⁴¹³

-Kudüs'e ne zaman gideceksiniz?

-Ne zaman Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Filistinliler giderse o zaman gideceğiz. Yani hep birlikte gideceğiz. Ben oraya tek başıma asla gitmeyeceğim.⁴¹⁴

⁴¹³ es-Saîd, s, 199.

⁴¹⁴ es-Saîd, s, 202.

EK-7,

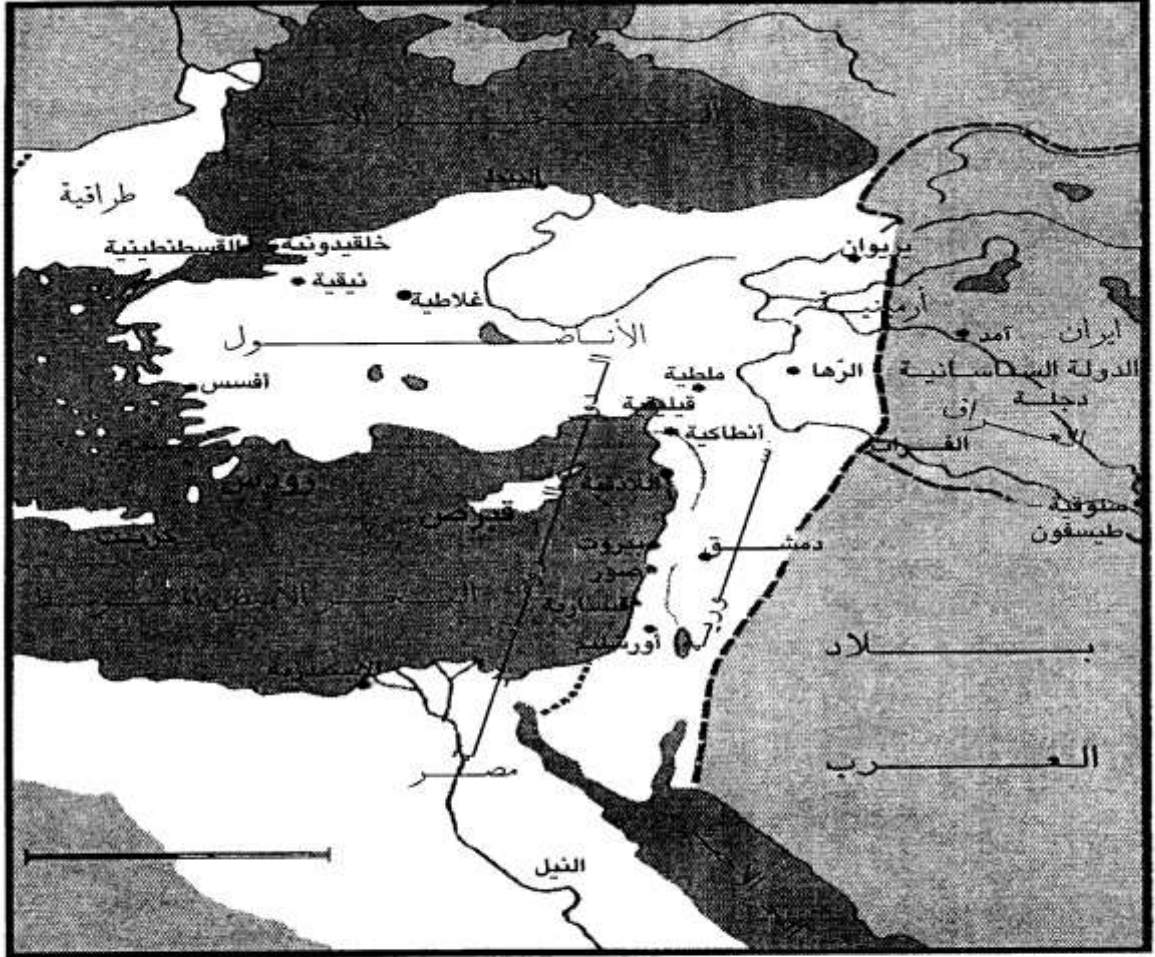
Arap Yarımadası Eski
Güney Dili

Ârâmicce Bâbil Âşûrî Fasîh Arapça

لغة جنوب الجزيرة العربية القديمة

عربي فصيح	أشوري بابلي	آرامي	لغة جنوب الجزيرة العربية القديمة
عشر	عشرو	عسر	عشرو
عظم	عصمتو	عطما	عضم
عقرب	عقربو	عقربا	عقرب
عمود	إمدو	عمودا	عمد
عنب	انبو	عنبتا	عنب
عين	أنو	عينا	عين
فتح	أبت	فتح	فتح
فم	بو	بوما	أف
قرن	قربو	قرنا	قرن
قمح	قمو	قمحا	قمح
كبد	كبتو	كبدا	كبد
كرش	كرشو	كرسا	كرش
كلب	كلبو	كلبا	كلب
كوكب	كاكبو	كوكبا	كوكب
لب (بمعنى قلب)	لبو	لبا	لب
لسان	لشانو	لشانا	لسان
لهب	لابو	شلهب	لهب
ليل	ليلتو	لليا	ليه
ماء	مو	مايا	ماي
مائة	مأتو	ما	مأت
مثل	مشل	متلا	مسל
مر	مرو	مرنمر	مرا
ملك	ملكو	ملكا	ملكي
موت	موتو	موتا	موت
نمر	يمرو	نمرا	نمر
ود	وذ	يد	وذ
ورق	ورقو	يرقا	ورق
وفر	وفرو	أبقر	وفر
ولد	ؤلد	أيلد	ولد
يد	إدو	أيدا	أد

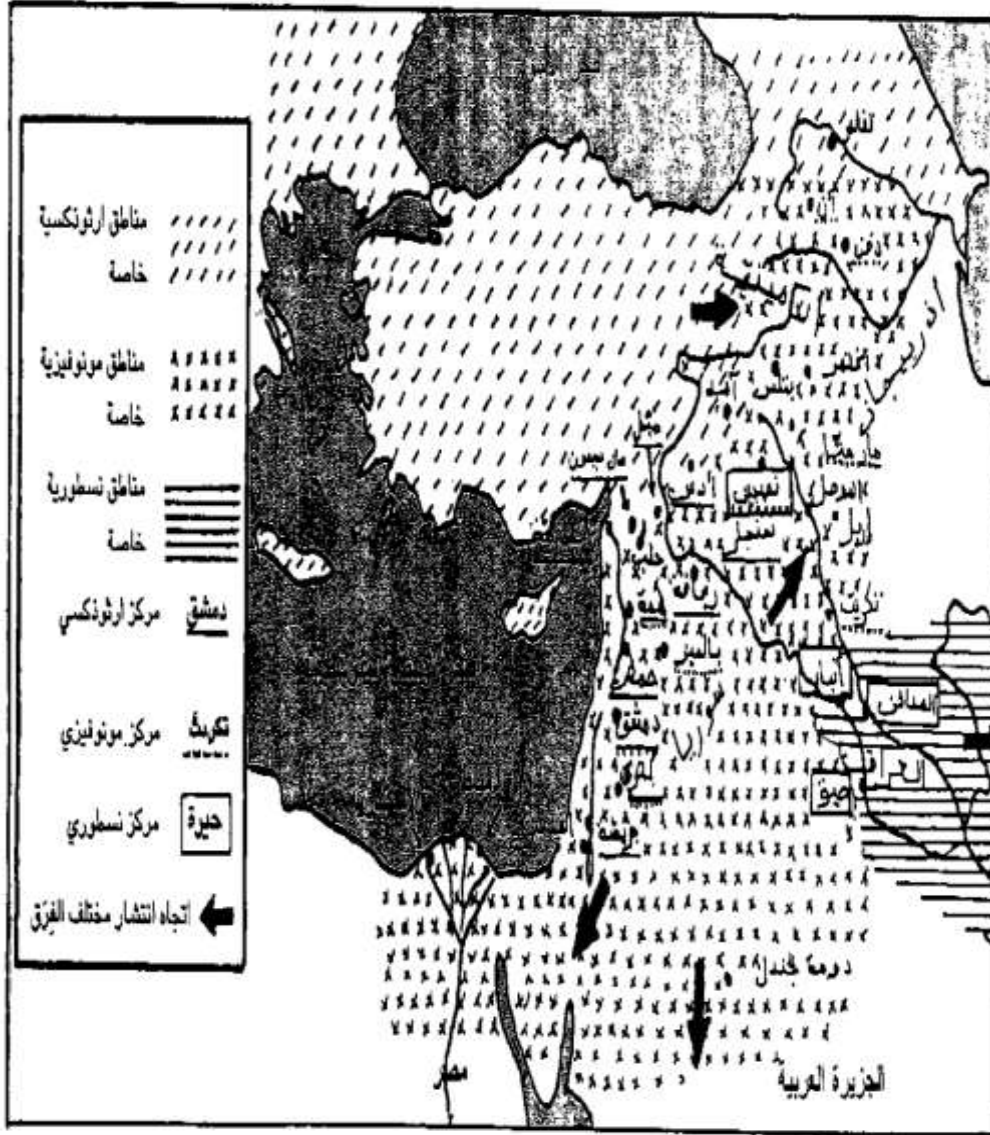
EK-8, Hıristiyanlığın İlk Dönemlerinde Doğu Ülkeleri

خريطة ١
بلاد المشرق
في العصور المسيحية الأولى

EK-9, Doğu Hıristiyanlığı: Ortodoks, Monofizit, Nestûrîlere ait bölgeler ve Ortodoksluk merkezi Şam, Monofizitlik merkezi Tikrit ve Nestûrîlik merkezi Hire bölgelerinde yaşayan Hıristiyanlar farklı sembollerle haritada belirtilmiştir.⁴¹⁵

المسيحيات الشرقية

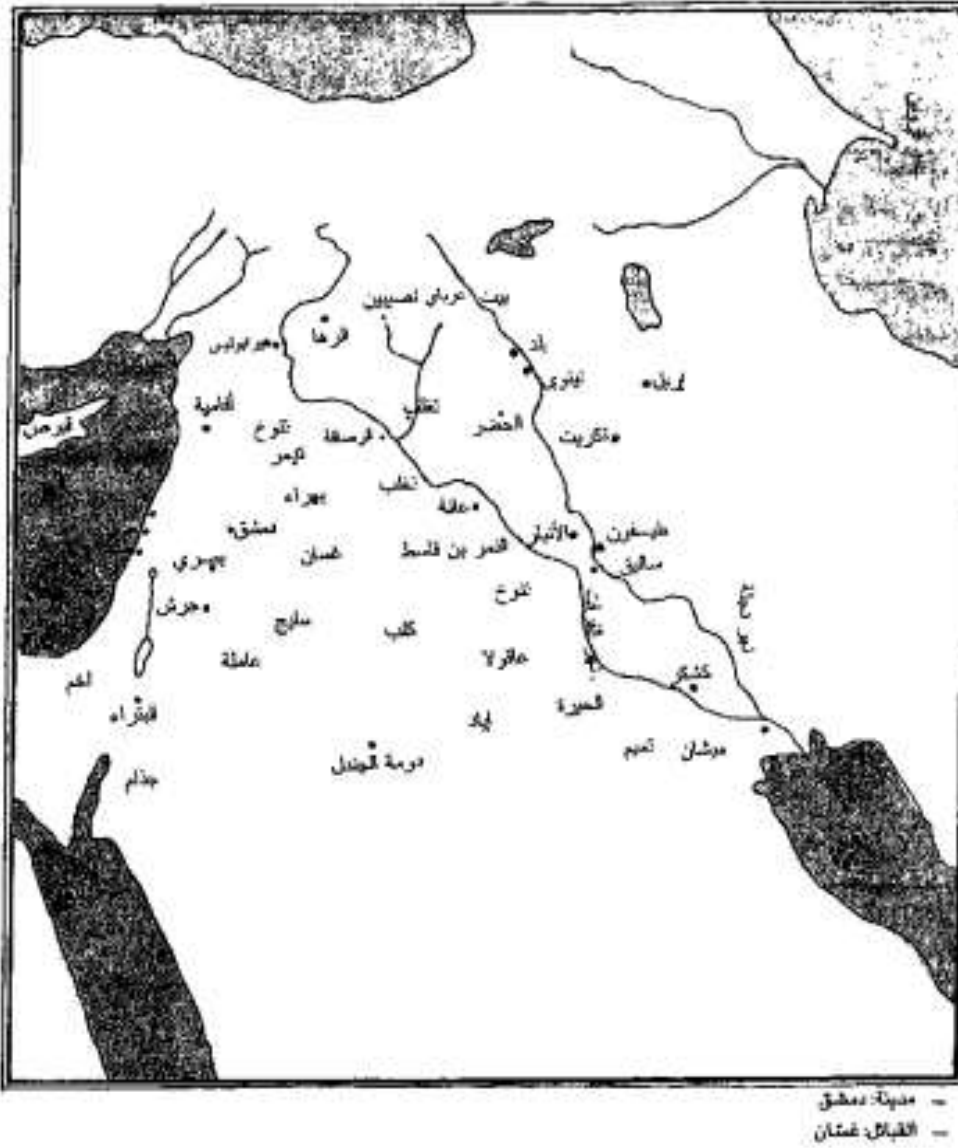

المراجع: Ducellier, *Le Miroir de L'Islam*, p. 16

⁴¹⁵ Sâlih Belhâc Selva, *el-Mesîhiyyetü'l-Arabiyye ve Tatavurâtühâ: Min Neş'etihâ İle'l-Karnî'r-Rabî el-Hicrî/el-Âşîrî'l-Milâdî*, 2. b., Mektebetü't-Tenvîr: Beyrut, 1998, s. 30.

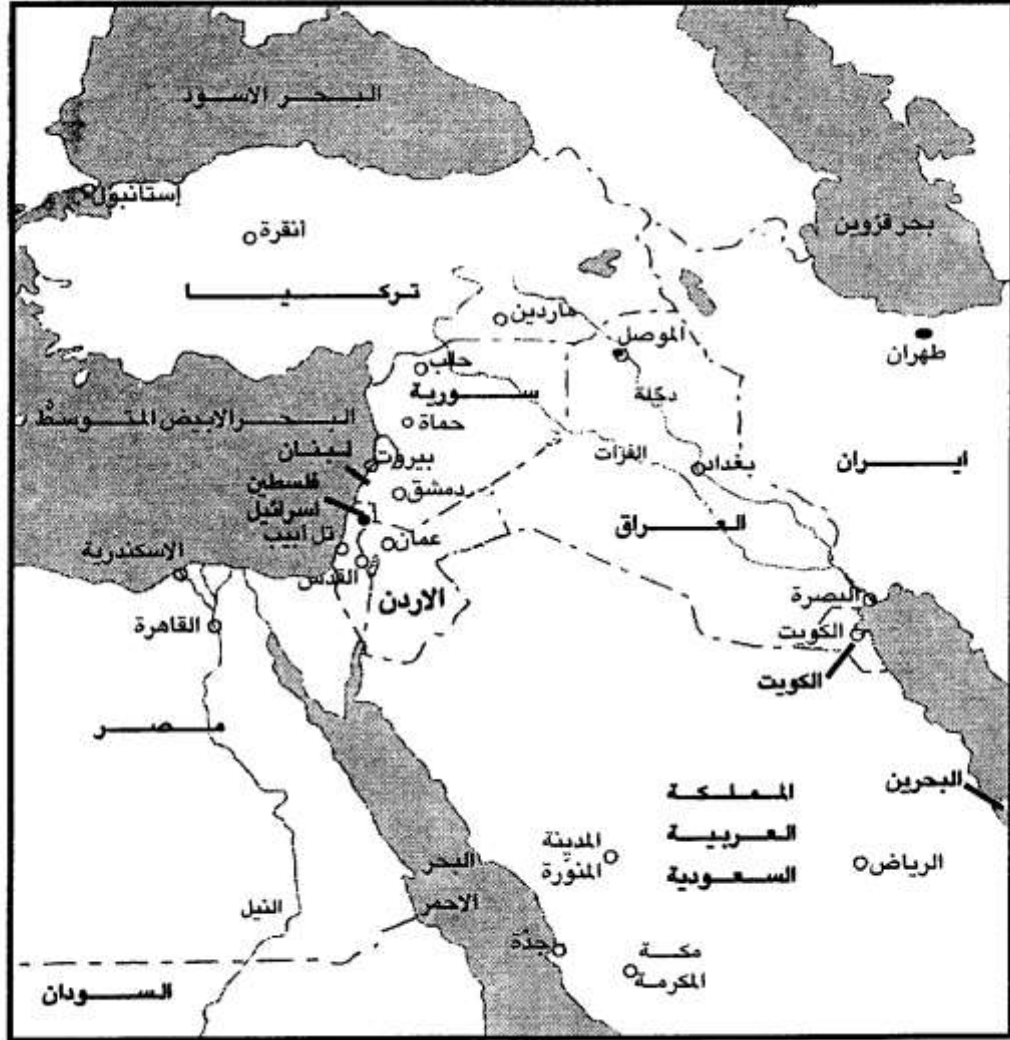
EK-10, İslâmiyet öncesi Şam, Irak ve Arap Yarımadasında yaşayan Arap kabileleri arasında Hıristiyanlığın yayıldığı yerleri gösteren bir harita.⁴¹⁶

القبائل العربية التي انتشرت بها المسيحية
في الشام والعراق والجزيرة العربية قبل الإسلام

⁴¹⁶ Selva, s, 66.

EK11, Günümüzde Arap Dünyasının Doğusu

خريطة ٢

بلاد المشرق العربي
في العصر الحاضر

EK-12 Günümüzde Mısır Arap Cumhuriyeti'ni gösteren bir harita.

Mısır

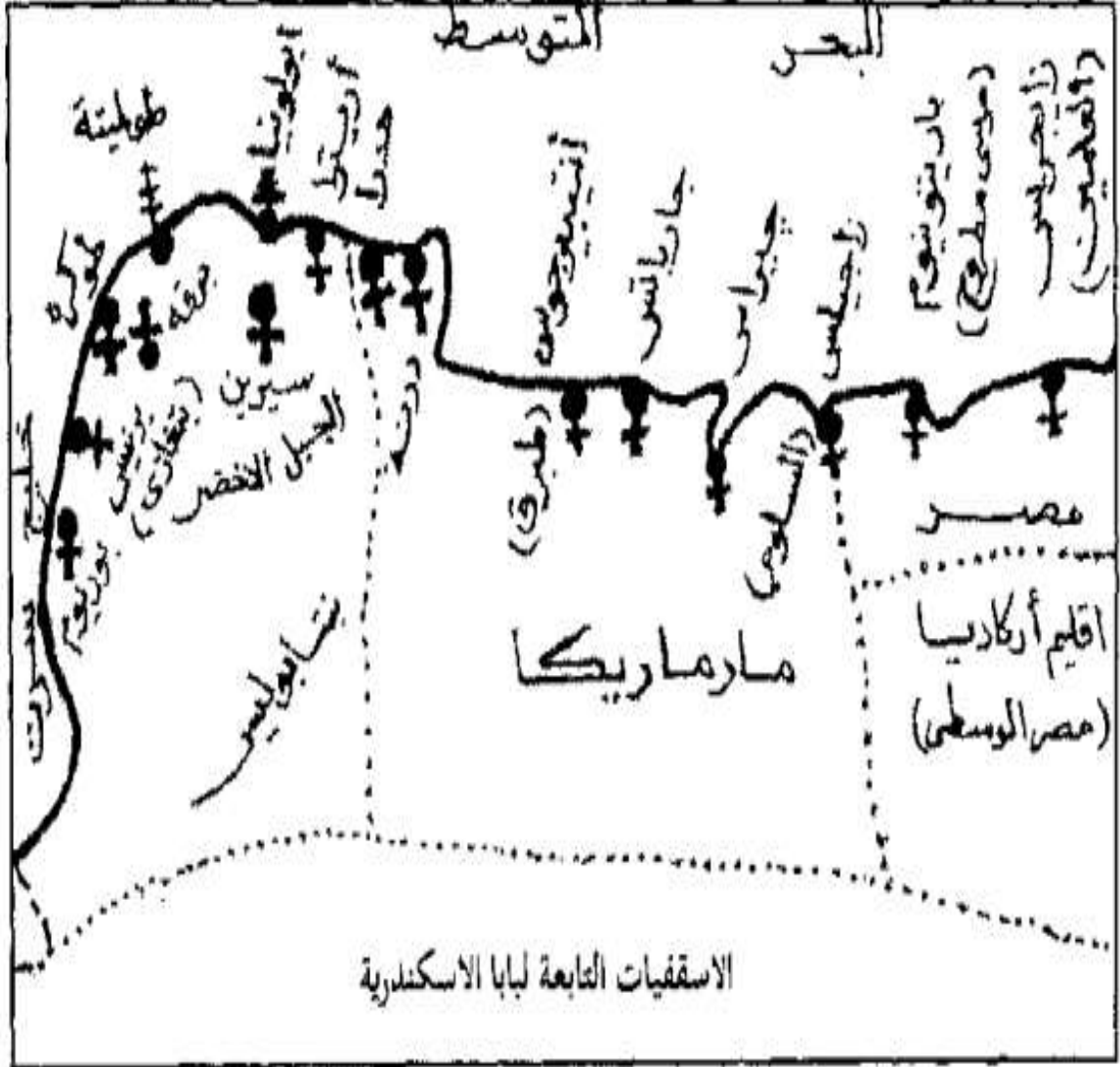
EK-13, Mîlâdi 4. yy'a ait kireç taşıdan yapılmış bir Kıptî mezarı. Mezarın üzerinde Eski Mısır etkisini gösteren Hiyeroglafik desenler görülmektedir.⁴¹⁷

شاهد قبر قبطى من الحجر الجيري يحمل التأثير المصرى
القديم ممثلاً فى علامة عنخ من القرن الرابع

⁴¹⁷ el-Mukaffa, s, 827.

EK-14, İslâmiyet öncesi Mısır ve Kuzey Afrika'da İskenderiye Patriğine bağlı piskoposlukları gösteren bir harita. Haritada piskoposluk merkezleri haç işareti ile belirtilmiştir.⁴¹⁸

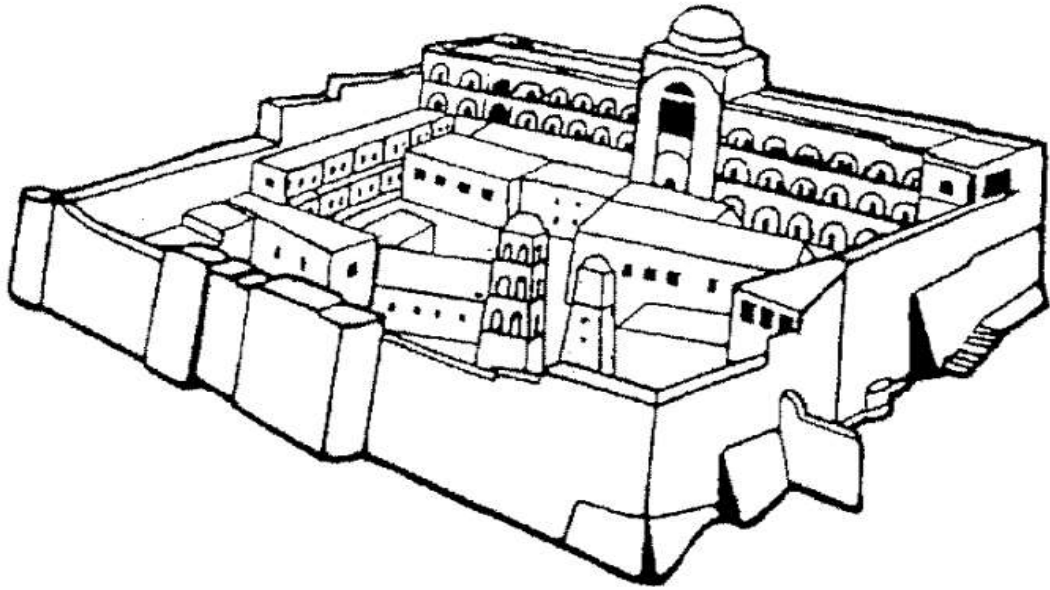
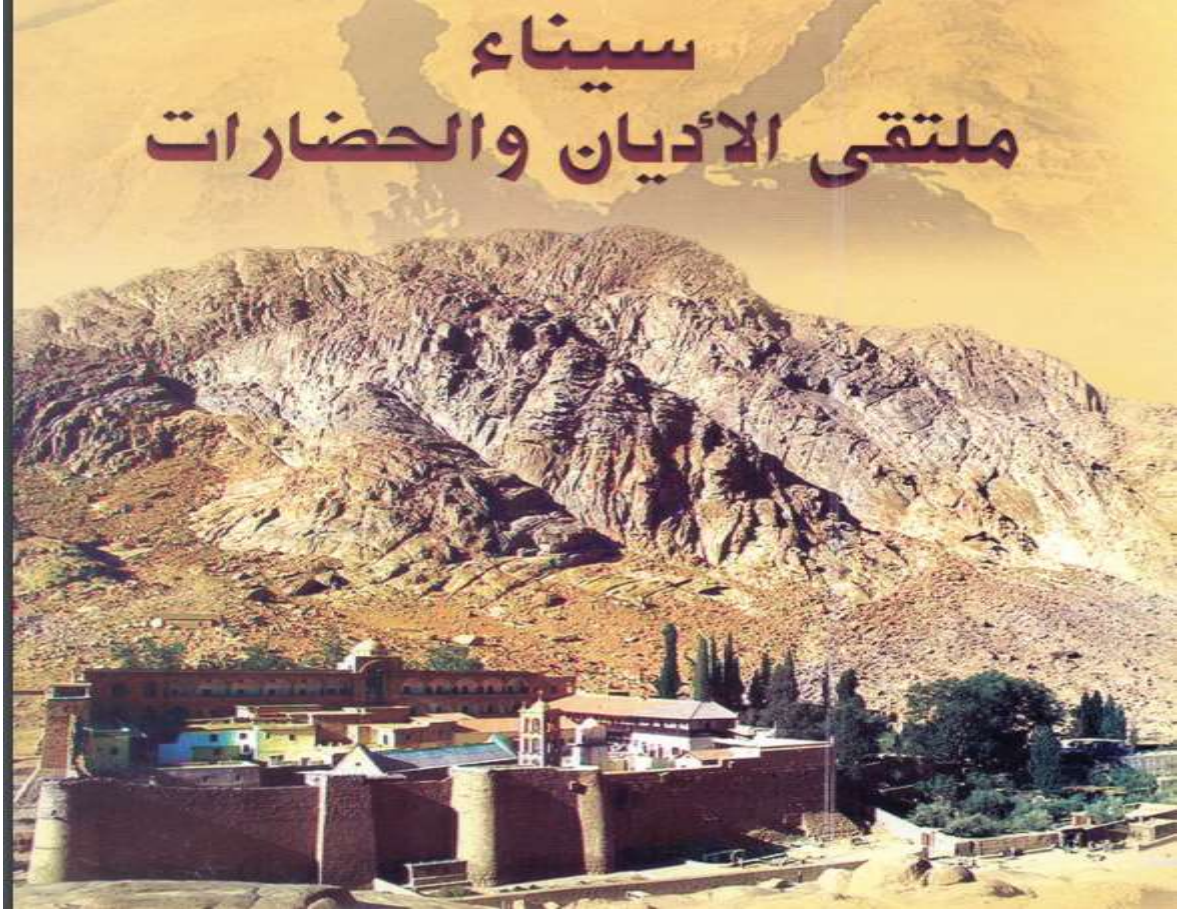
⁴¹⁸ el-Mukaffa, s, 800.

EK-15, Kıptî takvimine göre 1493 yılı mîlâdi takvime göre ise 1773 yılını gösteren bu resimde Azîz Paul ve Azîz Antonious'a bir karga bir parça ekmek getiriyor.⁴¹⁹

أيقونة تمثل الأتبا بولا والأتبا
أنطونيوس مؤرخة سنة
١٤٩٣ قبطى أى ١٧٧٣ م.
ويلاحظ الغرباب يحمل
اليهما رغيفاً من الخبز

⁴¹⁹ el-Mukaffa, s, 870.

EK-17, Mısır Valisi Kavalalı Mehmet/Muhammed Ali Paşa (1805-1849)

EK-18, Annesi Kıptî bir Hıristiyan olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Oğlu İbrahim Paşa (?-1848)

ابراهيم پاشا

EK-19, Tabloda yirminci yüzyılın başlarında (1910) Mısır'da arazi mal varlığı iki bin (2.000) dönüm ile 30 bin (30.000) dönüm arasında olan kişi ve âileler yaşadıkları şehir ile birlikte gösterilmektedir. Tabloya göre bu âilelerin çoğu Kıptî Hıristiyan âilelerdir.⁴²⁰

مواطنهم	اسماء الافراد والامر	مواطنهم	اسماء الافراد والامر
الجديدة شرقية اكياد شرقية المنصورة جرجا واسيوط	عائلة سور يال عبد المسيح بك موسى الخواجه واصف جرجس آل الملاخ	اسيوط البلينا قنا القاهرة	آل و بصا بقطر البطارسة آل عبيد خليل بك ابراهيم بشرى بك وسينوت بك)
اسنا	آل علم	اسيوط	وراض بك حنا
نزلة الفلاحين (المنيا)	عائلة عبد الشهيد	الاقصر	الخواجه اندراوس بشاره اخوان اقلاديبوس ومشرقى عبد النور
اسيوط اشروبه المنيا اسيوط صنجو مغاغة اسيوط	آل الحياط ناشد بك حنا اخوان الياس بشاى الخواجه ميخائيل فلتنس حبيب سور يال اخوان زقلمة	جرجا أرمنت القاهرة المنيا الفيوم اسيوط	بولس بك حنا عائلة المرحوم بطرس باشا سعيد بك عبد المسيح الخواجه حنا صالح نسيم اخوان شنوده المنقبادى

⁴²⁰ Süryal, s, 54.

EK-20,19. yy'ın sonlarından (1893-1930) 20. yy'ın ilk çeyreği arasında Mısır'da kurulan hükümetlerde Başbakan ve vezir olarak görev yapan Butros Gali Paşa; Dışişleri, Maliye Bakanlığı ve Başbakanlık yapmıştır. Yusuf Vehbi Paşa Maliye Bakanı ve Başbakanlık, Yusuf Süleyman Paşa Tarım Bakanı ve Necip Butros Gali Tarım Bakanı olarak görev yapmışlardır.⁴²¹

الموزارة	تاريخ تأليفها	الوزير القبطى	الوالى الحاكم
وزارة حسين قهري باشا	١٥ يناير سنة ١٨٩٣	بطرس غالى باشا للمالية	الخديوي عباس حلمى الثانى
وزارة مصطفى رياض باشا	١٩ يناير سنة ١٨٩٣	« « « «	« « « «
وزارة نور بار باشا	١٦ ابريل سنة ١٨٩٤	« « للخارجية	« « « «
وزارة مصطفى فهمى باشا (الوزارة العلوية)	من نوفمبر سنة ١٨٩٥ الى نوفمبر سنة ١٩٠٨	« « « «	« « « «
وزارة بطرس غالى باشا	١٢ نوفمبر ١٩٠٨	« « « «	« « « «
وزارة محمد سعيد باشا الاولى (١)	٢٣ فبراير ١٩١٠	« « « «	« « « «
وزارة حسين رشدى باشا الاولى	١٥ ابريل ١٩١٤	يوسف وهبه باشا للمالية	« « « «
« « « « الثانية	١٩ ديسمبر ١٩١٤	« « « «	السلطان حسين كامل
« « « « الثالثة	٥ اكتوبر ١٩١٧	« « « «	السلطان احمد فؤاد الاول
« « « « الرابعة	٩ ابريل ١٩١٩	« « « «	« « « «
وزارة محمد سعيد باشا الثانية	٢١ ابريل ١٩١٩	« « « «	« « « «
وزارة يوسف وهبه باشا	٣١ نوفمبر ١٩١٩	« « « «	« « « «
وزارة توفيق نسيم باشا	٢٣ مايو ١٩٢٠	يوسف سليمان باشا للزراعة	« « « «
وزارة عدلى يكن باشا	١٧ مارس ١٩٣٠	نجيب بطرس غالى للزراعة	« « « «

⁴²¹ Süryal, s, 59.

EK-21, Görselde (solda) Mısır Cumhurbaşkanı Abdunnâsır, (sağda) Enver Sedat (Cumhurbaşkanı Vekili). Kasım, 1969.

السادات بعد ان حلف
امام عبد الناصر
اليمن ليكون نائبا
لرئيس الجمهورية في
غياب عبد الناصر .

EK-22, 1972 yılında Mısır içinde din ayrılığı üzerinden çatışmalar olmaması için Mısır Cumhurbaşkanı Enver Sedat önce el-Ezher ulemasını ziyaret etmiş ardından Kıptî Kilisesi'ni ziyaret etmişti. Bu ziyaret esnasında öğle namazı vakti girdi deyip cemaatle kilise içinde Öğle namazını kıldırmıştır. Ardında saf tutan dönemin patriği III. Şunnûde ve bazı papazlar da huşu içinde onlara eşlik ettiklerini gösteren bir görsel karesi görülmektedir. Ertesi gün gazetelerin manşetlerinde bu fotoğraf karesi yer almıştır.

انتقل السادات من الازهر حيث التقى بهيئة كبار العلماء . إلى المقر البابوي . وهناك حرص على أداء صلاة الظهر والتقاط الصور له اثناء ذلك لتتنشر في اليوم التالي على عرض الصفحات الاولى للصحف .

EK-23, Görselde (sağda) Butros Gali, (ortada) Moşe Dayan, (solda) Hasen et-Tihâmi; Enver Sedat, Kudüs ziyareti sırasında Dış İşleri Bakanı (İsmail Fehmi) istifa ettiği için beraberinde Kıptî Hristiyan Butros Gali'yi alarak gitmişti. Kudüs, Kasım 1977.

حسن التهامى وديان وبتروس غالى . وقد اختار السادات الأخير ليذهب معه للقدس
بعد استقالة وزيرين للخارجية . وكان بتروس مستعداً للمهمة لأكثر من سبب .

EK-24, Ba's Partisi (Arap Milliyetçisi) Kurucusu Rum Ortodoks Hıristiyan Mişel Eflak (1910-1989) ve Irak Cumhurbaşkanı Saddam Hüseyin (1937-2006) ile birlikte 1979.⁴²²

«میثیل عفلق» مؤسس حزب البعث، والرئيس العراقي «صدام حسين» عام 1979م

⁴²² Mahmud Hüdhüd, *“el-Kavmiyye el-Arabiyye, Büzûri'n-Neş'e ve 't-Ticâhâti'l-Müstakbel”*, İdaât, 26-07-2015. <https://www.ida2at.com/author/mahmoud-hadhoud/> E.T: (07.05.2020)

EK-25, Eylül ayı 1981 yılında peşpeşe yapılan tutuklamalar sonrası kilise sorunlarını görüşmek üzere Enver Sedat ve Yardımcısı Hüsnü Mübarek ile birlikte Kıptî piskopos Matta Miskin'i kabul ediyor.

EK-26, Mısırlıların yedi kimliği olduğunu savunan Milâd Hanna'nın buna örneği; Firavunlar, Yunanlılar, Romalılar/Bizans, Kıptî Hıristiyan, Müslüman, Akdenizli ve Afrikalı kimlikler iç içe geçmiştir.⁴²³

EK-27, Kıptî siyasetçi yazar Milâd Hanna 19-10-1998 yılında Paris'te, Uluslararası Simon Bolivar ödülünü Unesco binasında aldığı tören. Yanında Mısırlı Kıptî Hıristiyan B.M. Eski Genel Sekreteri Butros Gali ve arkada Mısır'ın Paris büyükelçisi Ali Mâhir.

الدكتور بطرس غالى يهنئ الدكتور ميلاد حنا ويظهر فى الصورة الدكتور على ماهر سفير مصر مصر فى فرنسا .
فى , إحتفال اليونسكو بتسليم جائزة سيمون بوليفار الدولية فى , ١٩٩٨/١٠/١٩ .

⁴²³ Hanna, s, 95.

EK-28, 18 Gün süren Tahrir Meydanı'ndaki protestolar sırasında haç taşıyan Kıpti bir Hristiyan

EK29, Arap Baharı sırasında Nil Nehri zerindeki köprüde bulunan aslan heykeli üzerinde Mısır bayrağı taşıyan bir genç...

EK-30, Arap Baharı sırasında Kahire’de bulunan Tahrir Meydanı’ndan bir görüntü

EK-31, 24 Şubat 2011 günü Mısır'da bulunan Hıristiyan kilise başkan ve temsilcilerinin Mısır Halk Devrimi'ni, Silahlı Kuvvetleri ve Askerî Konsey'i destekleyen karar metni.

بيان
رؤساء وممثلي الكنائس المسيحية في مصر

اجتمعنا نحن رؤساء و ممثلو الطوائف المسيحية في مصر ، و تلك في ضيافة قداسة البابا شنودة الثالث بالمقر البابوي بالانبا رويس بالعباسية - القاهرة مساء الخميس الموافق ٢٤-٢-٢٠١١ .

و اتفق الجميع على تأكيد تأييدنا لثورة ٢٥ يناير ٢٠١١ التي بدأت صفحة جديدة في تاريخ مصر ، و مساندة جيشنا الباسل و المجلس الأعلى للقوات المسلحة ، و مؤيدين الدعوة إلى دولة مدنية ديمقراطية ، ذات دستور يحقق المواطنة الكاملة و العدالة الاجتماعية و الوحدة الوطنية و آمال الشعب بكل فئاته .

و نحن نحث أبناء شعب مصر العظيم أن يقوموا بواجبهم الوطني من خلال مشاركتهم الإيجابية الفعالة في الحياة السياسية ، و مساهمتهم في بناء مصر المستقلة التي تضم جميع أبناء هذا الوطن العزيز .

و نحن نذكر بالفخر أولئك الذين سالت دعاوهم في مدينتنا ووطننا المعدي ، و نعزى جميع ثوبهم . كما نلتمس الشفاء للجرحي الأجزاء .

و نرفع صلواتنا لله ليحفظ مصرنا العزيرة و يكمل مسيرتها بسلام .

EK32 Mısır'ın seçilmiş ilk Cumhurbaşkanı Muhammed Mursî (2012-2013) 3 Temmuz 2013'te dönemin Genelkurmay Başkanı ve Savunma Bakanı Abdülfettah Sisi tarafından yapılan askerî bir darbeyle görevden alınmıştır.

EK33, 3 Temmuz 2013 günü Genelkurmay Başkanı ve Savunma Bakanı Abdülfettah Sisi ve ekibi; darbe ilânı görsel karesi; Generaller, Muhammed Baradei (Eski Atom Enerji Kur. Başkanı), el-Ezher Şeyhi Ömer et-Tayyib, Kıptî Kilisesi Patriği III. Tawadros ve diğer yetkililer...

EK-34, Mısır Kıptî Kilisesi 118. Patriği II. Tawadros'un tartışmalar arasında geçen Kudüs ziyareti. <https://www.aljazeera.net/news/arabic/2015/11/26/> E.T: (10.12.2019)

واضروس وصل إلى القدس للمشاركة بتشجيع مطرانها (الجزيرة)

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Ekrem SERT		
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	Arapça (YDS/B) İngilizce ve Fransızca A/2.		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	1985	1989	İzmit İmam Hatip Lisesi
Lisans	1990	1995	Mısır el-Ezher Üniv. Usûlüddîn Fakültesi Akîde ve Felsefe Böl.
	1996	1997	Ank. Üniv. İlahiyat Fakültesi Lisans Denklik Tamamlama Eğt.
Yüksek Lisans	2014	2017	Diyanet İşleri Başkanlığı
Doktora	2017	2021	Diyanet İşleri Başkanlığı
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2002	...	Diyanet İşleri Başkanlığı
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayımlar:	Ahmet Güç-Ekrem Sert, <i>Budizm'de Dört Temel Gerçek, Sekiz Dilimli Yol ve Nirvana</i> , İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi: Haziran 2020, Cilt 5, Sayı 1, ss, 3-28. Ekrem Sert-Ahmet Güç, <i>1952 Temmuz Devrimi'nden Arap Baharı'na Kadar Geçen Süreçte Kıptiler</i> , Cilt 2, Sayı 2, Oksident: Aralık 2020, ss, 193-2019.		
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
	Tarih	.../.../2021	
	İmza		
	Adı Soyadı	Ekrem SERT	